

નિવેદન

'વિવિધ ગ્રંથમાળા'માં વિવિધતા આવવી જોઇએ. સ્ત્રીઓ અને બાળકો, નાનાં અને મોટાંઓ બધાંને રસ પડે તેમજ વિનોદ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એવાં પુસ્તકો આ માળામાં છપાય એવું અમારું ધ્યેય છે.

આ હેતુ પૂરો કરવાને માટે ચાલુ વર્ષમાં અતિ ઉત્તમ મૌલિક ગ્રંથ 'દત્ત અને પરશુરામ' આપવામાં આવ્યો; છત્રપતિ શિવાજીનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું; અને જાણીતા સાક્ષર રા. રા. ડુંગરસી ધરમસી સંપટના હાથની લખેલી 'કચ્છની લોકવાર્તાઓ' એ પુસ્તક આપવામાં આવ્યું. વળી મહાન ચિંતક અને લેખક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પોતાની અચળ છાપ મૂકી ગયેલા વાડીલાલ મોતીલાલ શાહનું 'સંસારમાં સુખ કયાં છે?' એ પુસ્તક વાંચકો સમક્ષ અમે રજૂ કર્યું છે. વિક્રમના બે હજારમા વર્ષનું પંચાંગ તે પણ ઘણાં કુટુંબોમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ ધારીને આપ્યું છે અને હવે 'ગુજરાતની ગઝલો.'

વયથી અને કાર્યથી ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં શોભા પામી રહેલા દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનો 'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય' તરફનો પક્ષપાત મોટો હોઇને તેમણે અમારા સલાહકારક મંડળનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું. અમારા ખાસ આગ્રહને માન આપીને પોતાનાં ઘણાં રોકાણોની વચ્ચે તેમણે ગુજરાતની ગઝલોમાંથી જૂના ને નવા લેખકોના સુંદર નમૂનાઓ

અમને ચૂંટી આપ્યા. ઘણાખરા લેખકોના તો અંગત સં-
ગ્રહમાં પણ તેઓ આવ્યા છે. 'હાફિઝ અને દયારામ'ના [illegible]
ગુજરાતની ગઝલોની આ ચૂંટણી કરે અને પોતાના [illegible]
વર્ષમાં પણ એ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ ગુજરાતી સાહિત્યની ફિકર
કિમંત દેખાડે, તે વાત ગુજરાતી વાચકવર્ગને આવકારદાયક
હશે, એમ અમે માનીએ છીએ.

ગઝલો એટલે ઇશ્કની કવિતા એવી સામાન્ય માન્યતા કેટલે
ભૂલભરેલી છે તે દેખાડવાને માટે અમે રા. રા. સાગર (જગન્નાથ
દામોદર ત્રિપાઠી)નો એક અપ્રતિમ અને ગુજરાતી સ[illegible]
દર્શકને માટે જાણવાજોગ રહેવા યોગ્ય નિબંધ આ પુસ્તકને [illegible]
પરિશિષ્ટમાં મૂકેલ છે. ગઝલનાં સંશોધન અને સંગ્રહ [illegible]
[illegible]

[illegible]

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસના એક અંગ તરીકે અત્યાર પહેલાં 'ગઝલ' સંબંધે પ્રમાણમાં જે થોડુંઘણું લખાયું છે, તે જોતાં તેમાં વિશેષ ઉમેરો કરવાનો કાંઈ અવકાશ ભાગ્યે જ રહ્યો હોય.

સ્વ. બાલાશંકર કંથારિયાએ મૂળ ફારસી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જાતે કવિ હતા, એટલે ફારસી ભાષામાં 'ગઝલ' શેને કહેતા, 'ગઝલ'નું વસ્તુ શું, તે પોતે બરાબર સમજી ગયા હતા, અને તેથી 'ગઝલ' સારી રીતે અને વિના ભૂલે લખી શકતા હતા. સ્વ. ઠક્કર નારાયણ વિસનજીનો ફારસી સાહિત્યનો અભ્યાસ ગાઢ અને વિસ્તૃત હતો, તેથી તેઓ પણ 'ગઝલ' એટલે શું તે બરાબર સમજતા હતા. ગુજરાતી ભાષામાં લખાતી 'ગઝલો' કેવા લેભાગુ પ્રકારની હતી તે તેઓ સમજી શકતા હતા અને તેવા લેભાગુ લેખકોને ચાબખા મારતા હતા.

આ પ્રસ્તાવનાના લેખકે પણ વારંવાર ગુજરાતીમાં લખાતી ગઝલોમાં તેની મૂળ વસ્તુની જોડેની અસંબદ્ધતા વિશે જ્યારે જ્યારે તક મળી ત્યારે ત્યારે ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

કેટલાએક ખાસ અપવાદો સિવાય ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલનું સાહિત્ય ખોડખાંપણ અને ઊણપોથી ભરેલું છે; તેનાં કારણ છે. 'ગઝલ' રાજકીય કારણે મૂળ અરબ્બી ભાષામાં લખાતી, ત્યાંથી તે ફારસી યા ઇરાની ભાષામાં આવી અને ત્યાંથી આવી ને જ કારણે હિંદુસ્તાનની ઉર્દૂ ભાષામાં. ઉર્દૂ ભાષામાં ફારસી શબ્દોનો ભારોભાર ઉપયોગ થતો હોવાને લીધે તેમજ ઉર્દૂ ભાષાના લેખકોને મૂળ ફારસી સાહિત્યનો અભ્યાસ હોવાને લીધે તેઓ 'ગઝ[illegible]ના, તેના વસ્તુ તેમજ ભાવના વગેરેને પૂર્ણપણે સા[illegible]જરાતી ભાષામાં તેનો અભાવ હોવાથી, તેમાંનુ [illegible] શકાતું નહિ અને ગુજરાતી

ભાષાની 'ગઝલો' મોટે ભાગે નામની જ ગઝલો રહી છે' તેનો લેખક અને 'ગઝલ'નાં મૂળ અને જરૂરી અંગોને ન જાણ- નાર વાચક જ, તેને ગઝલરૂપે ઓળખે છે.

સ્વ. અમૃત કેશવ નાયકને ઉર્દૂનું જ્ઞાન હતું. તેથી એમની 'ગઝલો'ને ગઝલનું નામ આપી શકાય. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલો લખનાર કેટલાક મુસ્લિમ લેખકોની 'ગઝલ' ને નામે ઓળખી શકાય, કારણ તેમણે પણ ઉચ્ચ ઉર્દૂ શાયરોની ગઝલોનો અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેઓ પણ 'ગઝલ'ના રંગને પકડી શકેલા. આગળના પારસીઓ માટે તેમ કહી શકાય. [illegible] તેઓને ફારસીનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો હતો. પરંતુ હિંદુ લેખકો- ની કૃતિઓમાં તો મોટે ભાગે બહારનું ખોળિયું જ રહી જ [illegible]

'ગઝલ' એ છંદનું નામ નથી. 'ગઝલ' એ કાવ્યનો એક પ્રકાર છે. એ મૂળ અરબી શબ્દ છે અને એનો અર્થ [illegible] ભાષામાં અથવા કાવ્યરૂપે બોલવું એમ થાય છે. તે [illegible] ક્રિયા-વાચક નામ નથી. 'મુગાઝેલત' એ રૂપમાં એનો [illegible] [illegible]

અલેફ, બે, પે, તે વગેરે–તેમાંનો એક મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રકારની રચના ફારસી ને ઉર્દૂ ભાષાના મૂળાક્ષરને લગતી ખાસ છે, એટલે તે સંબંધે વિવેચનને ગુજરાતી ભાષામાં સ્થાન નથી. 'ગઝલ' લખનાર ઘણુંખરું પોતે કવિ તરીકે પસંદ કરેલું નામ (તખલ્લુસ) કાવ્યને છેડે આપે છે, પોતાનું ખરું નામ જણાવતો નથી.

આવી રીતે એક જ કવિને હાથે લખાયેલી ગઝલોના સમૂહને 'દીવાન' કહે છે.

'ગઝલ'ના મૂળ એટલે ફારસી સાહિત્યમાં ગઝલના વસ્તુ સંબંધે નીચે મુજબ નિર્દેશ કરેલો છે.

પ્યાર, સૌંદર્ય, મનની વેદના, ઉન્મત્તતા વર્ણવતા શબ્દો, વિયોગને અંગે પડતાં દુઃખોની વિગત, પ્રેમનું રુદન, માશૂક જોડે એક થઇ જવા માટેની ફિકર, ગાલ પરના તલ તથા ઝુલ્ફાંનાં વખાણ, માશૂક જોડે મુલાકાતની તીવ્ર ઇચ્છા, તેમજ સુખ–ચેનનો અભાવ, બેચેની, ઉજાગરો, અંતઃકરણ બાળી નાંખે એવા નિઃશ્વાસ, દુઃખાર્તનાદ, રુદન, અશક્તિ અને શરીરના સુકાઇ જવાનું વર્ણન–એ સિવાય બીજું કાંઇ તેમાં હોવું જોઇએ નહિ. આ રીતે આશક–માશૂકના વિયોગની યાતના, માશૂકની પોતાના આશક તરફ બેપરવાઇ, આશકની માશૂક પ્રત્યે મિલન માટે આજીજી અને વિજ્ઞપ્તિ, કાલાવાલા–કે જેનો સેંકડે એક પણ વખતે સ્વીકાર થતો નથી, તે તેમાંથી નિર્દિષ્ટ થવુ જોઈએ. આ ઉપરાંત મધ–દારૂના ઉપાસકોનો–પીનારાઓનો–આનંદ, વસંતઋતુનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ગુલાબ અને બીજાં ફૂલોથી ભરેલા બાગ અને તેમાં ગાયન કરતાં બુલબુલ વગેરેની શોભાનાં વર્ણન પણ તેનું સાધન ગણાય છે. છે [illegible] ધાનુ સંતો અને કહેવાતા સૂફી દરવેશોનાં કારસ્તાન [illegible] તેમનાં પાખંડ ને દંભ, તેમનુ બનાવટી અને કૃત્રિ[illegible] તેને ઉઘાડા પાડવા તેમ જ તેવા ઇસમોને થાબખા[illegible] ણુ 'ગઝલ'નો ઉપરોગ થાય છે.

'ગઝલ'ની ખાસિયત એ છે કે દરેક બેતમાં ભિન્નભિન્ન ભાવ કે લાગણી દર્શાવાય છે: કોઈ એક અમુક વિચાર, ભાવ કે લાગણી એક જ બેતમાં સમાઈ જાય છે, તેની પછીની બેતમાં [illegible] ખેંચવામાં આવતી નથી; મતલબ કે આખી ગઝલ એક જ ભાવનું દર્શન કરાવતી નથી, પરંતુ તેમાં જુદીજુદી ભાવનાઓ એકત્ર થયેલી જોવામાં આવે છે. કોઈક જ વખત આ નિયમ[illegible] ઉલ્લંઘન થાય છે.

દયારામની ગરબીઓ ખુલ્લા શૃંગારથી ભરેલી [illegible] છતાં તેમાં ભક્તિરસની ગૂઢ અર્થ સમાવેલો છે એવી [illegible] કરવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે 'ગઝલો'ના ખુલ્લા [illegible] દારૂના [illegible], દારૂની પ્યાલી ભરી આપનાર સાકીને, [illegible] [illegible] ખુદ માશૂકને—ઈશ્વરના [illegible] [illegible] સિદ્ધાંતો—[illegible] [illegible]—તેની કદર કરી તેના [illegible] [illegible]—[illegible] અને તેને [illegible] [illegible]

હું તું થઇ ગયો, તું હું થઇ ગઇ,
હું શરીર (તન) છું, તું જીવ (જાન) છે,
કે જેથી હવે પછી કોઇ એમ ન કહે,
કે હું તારાથી ભિન્ન છું કે તું મારાથી ભિન્ન છે.

આપણે જેને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહીએ છીએ, જેને પ્રેમના તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે ઓળખીએ છીએ–એ ભક્તિ અને એ તત્ત્વજ્ઞાન તથા સૂફીવાદની ભક્તિ તથા તેના તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે સામ્ય છે; તે બન્ને લગભગ એક જ છે, એમ કહેવાને એ વિષયમાં બહુ ઊંડા ઊતરવાની જરૂર નથી. આપણી વેદાંતફિલસૂફી જે અભેદ–સાક્ષાત્કારત્વનો અનુભવ મેળવવા મુમુક્ષુને પ્રેરે છે, તેવી જ જાતની એકતા (વસ્લ) પ્રાપ્ત કરવા સૂફીવાદનો અનુયાયી મથે છે.

અને એ વિષય ઘણો અટપટો છે. આમવર્ગને, સાધારણ જનતાને, સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થામાંથી પ્રસિદ્ધ થતા ગ્રંથો જેમને માટે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ગ્રંથો વાંચનારની મોટી સંખ્યાને એ ગૂઢ વિષયમાં રસ ભાગ્યેજ પડે; એવા સબબને લીધે તે સંબંધે વિસ્તારથી અત્રે ચર્ચામાં ઊતરવું યોગ્ય નથી એમ સમજી વધારે વિવેચન કર્યું નથી. છતાં પણ જેને એ વિષયમાં રસ હોય, તેઓ જો આ સાથે આપેલી પુસ્તકોની યાદીમાંથી ફૂદડીવાળાં પુસ્તકો જોશે તો તેમાંથી તેમને ઘણું જાણવાનું મળશે.

અરબ્બી યા ફારસી ગઝલોમાં આવનો માશુક શબ્દ નારી-જાતિમાં નહિ પણ નર જાતિમાં સમજવાનો છે એવો કેટલાકનો મત છે, તેનાં બે કારણ છે. એક તો એ દેશોમાં (અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક દરજ્જે) ખૂબસૂરત છોકરાઓ અને જેને મૂછનો દોરો—રૂંવાટાં ફૂટતાં હોય તેવા યુવકો તરફ તેમનાથી મોટી ઉંમરનાઓનું [illegible] વધારે પડતું જોવામાં આવે છે તે, અને બીજું એ [illegible] એ શબ્દ સ્ત્રીજાતિવાચક નથી. સ્ત્રીજાતિવાચક શ[illegible] થવા માશુકા છે. પરંતુ બીજા

તરફ એ હકીકત પણ ધ્યાનબહાર રખાય નહિ કે જ્યાં [illegible] [illegible] મજનૂન, શીરીન-ફરહાદ, યુસુફ-ઝુલેખા, જેવાં યુગ્મોનાં [illegible] કાવ્યો લખાયાં છે, ત્યાં પણ પ્રિયા માટે માશુક શબ્દ જ વપરાય છે, અને વસ્તુતઃ આશકોને પરદો પાળતી-બુરખો પહેરતી પ્રિયાઓ (માશુકો)ની ગલીઓમાં જ પ્રવેશ કરવાની [illegible] લાગી રહે છે; ખુલ્લે છોગે ફરતા છોકરાઓ કે યુવકો [illegible] એ રૂપક લાગુ પાડી શકાય નહિ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખાયેલી ગઝલોનો મોટો ભાગ [illegible] ફારસી શબ્દોનો આડંબર, વગર સમજે તેનો ઉપયોગ, ઉપરાંત [illegible] માહિતી પરથી એ જાતનું કાવ્ય લખવા માટે આદરેલા [illegible] [illegible] ફારસી, ઉર્દૂના સાહિત્યના અભ્યાસ વિના [illegible] [illegible] પકડવું કઠિન છે. [illegible] કવિઓ [illegible] [illegible]

[illegible] } કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

પ્રસ્તાવના સંબંધે જોયેલાં પુસ્તકો

[illegible]

જાહેર નિવેદન

પુસ્તકપ્રકાશનનું કામ લડાઇને લીધે કેટલું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, તેનો ખ્યાલ વાચકવર્ગને આવી શકશે નહિ. નફો રાખીને તો આ સંસ્થા સાધારણ સમયે પણ કામ નહોતી કરતી; તો હવે લડાઇના ચોથા વર્ષમાં નુકસાન ખમીને જ આર્યસંસ્કૃતિનો નિર્મળ જ્ઞાનપ્રવાહ વહેતો રાખવાનો રહ્યો. **પૂજ્ય સ્વામી શ્રી-અખંડાનંદની** કૃપાથી આ શુભકાર્ય ચાલુ રાખવાનો દરેક પ્રયત્ન ટ્રસ્ટીઓ કરશે. પાંત્રીશ વર્ષમાં બસોપચાસ સારાં પુસ્તકો ગુજરાતને બહુ સસ્તી કિંમતે આ સંસ્થાએ આપ્યાં છે. એટલે આ સંસ્થા તરફ વાચકવર્ગની દિલસોજી અને ભલી લાગણી ખેંચાઈ છે. પણ હવે પછી એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. **સૌથી સસ્તું પુસ્તક જોઈતું હોય, તેમણે 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ના ગ્રાહક થઇ જવાની જરૂર છે.** પાંચ રૂપિયામાંથી સવા રૂપિયો પોસ્ટનો જતાં ત્રણ રૂપિયા બાર આનામાં જૂનાં છાપાં પણ ન મળે, તેટલા ઓછા ભાવે આ સંસ્થા મજબૂત બાંધણીનાં ઊંચામાં ઊંચાં પુસ્તકો હજી આપે છે. ગુજરાતની પ્રજા તેનો લાભ ભલે મેળવે. જે પુસ્તકો સિલકમાં છે, તે કદી પણ ફરી છાપીને વેચી શકાય નહિ, તેવી સસ્તી કિંમતે અપાય છે. આ જાહેર સંસ્થાદ્વારા લોકોને ભલે ફાયદો થાય, એ નજરથી જ્યાં સુધી બની શકશે ત્યાં સુધી તેમ કરવામાં આવશે. હાલ નવાં છપાતાં પુસ્તકોની છૂટક કિંમત અગાઉના ધોરણ કરતાં થોડીક વધુ રાખવી પડે છે, તેનો ય અમને અફસોસ છે. પણ આમાં કોઈ ઉપાય નથી. જેને સસ્તુ મેળવવું હોય, તેણે ગ્રંથમાળાના ઘરાક થઈ જવું એ જ સારું છે. કારણ કે તેના લવાજમમાં વધારો કર્યો નથી, તેમજ તેમ કરવાનો ઇરાદો પણ નથી. 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ના ગ્રાહકોને અને છૂટક લેનાર બન્નેને જેવો લાભ લડાઈ પહેલાં મળતો હતો, તેવો હવે નવાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોમા છૂટક લેનારને મળશે નહિ, માટે જ આવી સૂચના કરવામા આવી છે

મુંબઈ
તા ૨-૭-૪૩

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલયના ટ્રસ્ટીઓ વતી
—મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક		કર્તા
૧	ગંદા	નર્મદાશંકર
૨	દીઠી નહીં! ...	બાલાશંકર
૩	[illegible]	"
૪	[illegible]	"
૫	[illegible] દુનિયા	"
૬	[illegible]	"
૭	[illegible]	"
૮	[illegible]	"
૯	[illegible]	"
૧૦	[illegible]	"
૧૧	[illegible]	"
૧૨	[illegible]	મણિલાલ દ્વિવેદી
૧૩	[illegible]	"
૧૪	[illegible]	"
૧૫	[illegible]	"
૧૬	[illegible]	"
૧૭	[illegible]	"
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	
[illegible]		[illegible]

૨૨	ફરિયાદ શાની છે ? ...	... કલાપી	૪૫
૨૩	અમારી ગુનેહગારી ...	,,	૪૬
૨૪	ત્યાગ ...	,,	૪૮
૨૫	સનમને સવાલ ...	,,	૪૯
૨૬	સાકીને ઠપકો ...	,,	૪૯
૨૭	સનમની શોધ ...	,,	૫૧
૨૮	હું બાવરો ...	,,	૫૨
૨૯	આપની યાદી ...	,,	૫૩
૩૦	અમારી પિછાન ...	,,	૫૪
૩૧	ઈશ્કના બન્દો ...	,,	૫૫
૩૨	પ્રેમથી તું શું કરે ? ...	,,	૫૭
૩૩	આપની રહેમ ...	,,	૫૯
૩૪	તમારી રાહ... ..	,,	૬૦
૩૫	શરાબનો ઈનકાર ...	,,	૬૧
૩૬	અમારી મસ્ત ફકીરી...	,,	૬૩
૩૭	પ્રેમનિવેદન	... દેરાસરી	૬૪
૩૮	પ્રેમધર્માંગીકાર ...	,,	૬૬
૩૯	પ્રેમીને ઠપકો ...	,,	૬૮
૪૦	પ્રેમીની તલ્લીનતા ...	,,	૬૯
૪૧	ગઈ કયાં પ્રેમની પ્યાલી ! ...	,,	૬૯
૪૨	પ્રેમની બેપરવાઈ ...	,,	૭૦
૪૩	પ્રેમીની પ્રણયઘોષણા...	,,	૭૧
૪૪	સનમની નિગાહ ...	,,	૭૨
૪૫	કાફી ઉ	,,	૭૨
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

૪૭ ચન્દ્રાને સંબોધન ... ... કાન્ત [illegible]
૪૮ માગી કિસ્તી... ... ... " [illegible]
૪૯ મનોહર મૂર્તિ ... ... " [illegible]
૫૦ આપણી રાત ... ... " [illegible]
૫૧ મન ક્યાં છે? .. ... લલિત [illegible]
૫૨ રસ્તેલ . ... ખબરદાર [illegible]
૫૩ જીવનપાટના પા .. " [illegible]
૫૪ [illegible] . " [illegible]
૫૫ પ્રાર્થના . " [illegible]
૫૬ [illegible] અમૃત કે. નાયક [illegible]
[illegible] "
[illegible] "
[illegible] મસ્તાન
[illegible] "
[illegible] "
[illegible] "
[illegible] દીવાનો
[illegible]

૭૨	નિજાનંદ	રંગ અવધૂત	૧૦૭
૭૩	જુદો છે !	ફકીર	૧૦૮
૭૪	ગઝલરૂપ !	,,	૧૦૯
૭૫	પ્રકાશ દેજે !	,,	૧૦૯
૭૬	તું સુખી મારા વાસમાં ?	'બદરી' કાચવાળા	૧૧૦
૭૭	રુબાઈ	ખ્વાજા ભક્ત સત્તારશાહ નિઝામી	૧૧૧
૭૮	દિલરુબાના હાથમાં	'મુહિબ'	૧૧૨
૭૯	ખપના દિલાસા શા ?... ...	પતીલ	૧૧૩
૮૦	છેલ્લો આશરો	,,	૧૧૪
૮૧	ખુદાનો બંદો	,,	૧૧૪
૮૨	દિલભરની પાની હો... ...	શયદા	૧૧૬
૮૩	ઝખ્મો હસ્યા કરે છે... ...	,,	૧૧૭
૮૪	આંખડી ભરી જોયું !... ...	નસીમ	૧૧૮
૮૫	બનાવી જા	'આસિમ' રાંદેરી	૧૧૯
૮૬	સનાતન 'થી'	,,	૧૨૦
૮૭	વાત શું જાણે !	,,	૧૨૧
૮૮	મલકાય છે...	સાબિર	૧૨૨
૮૯	સર્વદા સેજે...	સગીર	૧૨૨
	પરિશિષ્ટ	'સાગર'	૧૨૫

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૭	જીગરજ્વારની	જિગરજ્વાળની
૪૨	૩	વદવ કૂળમાં જ	વદમાળ ! માં જ
૪૮	૭	દીવામો	દિવામો
૬૪	૧૭	[illegible]	[illegible]
૭૮	૭	પ્રસુતિ વેદના	પ્રસુતિવેદના
૭૮	૨૦	દિવડું	દિવડું
૮૦	૨૦	ગું	ગુ
૮૦	૧૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]	[illegible]

ગુજરાતની ગઝલો

નર્મદાશંકર

૧ : ચંદા

આહા ! પૂરી ખીલી ચંદા, શીતળ માધુરી છે સુખકંદા;
પાણી પર તે રહી પસરી, રૂડી આવે લહેર મંદા. આહા૦
શશી લીટી રૂડી ચળકે, વીળે હીલે તે આનંદા. આહા૦
ઊંચે ભૂરું દીપે આસમાન, વચ્ચે ચંદા તે સ્વચ્છંદા. આહા૦
નીચે ગોરી ઠરે નેનાં, રસે ડૂબ્યા નરમદ બંદા. આહા૦

બાલાશંકર

૨ : દીઠી નહીં !

બલિહારી તારા અંગની, ચંબેલીમાં દીઠી નહીં;
સખ્તાઈ તારા દિલની, મેં વજ્રમાં દીઠી નહીં.
મન માહરું એવું કૂંણું, પુષ્પપ્રહાર સહે નહીં;
પણ હાય ! તારે દિલ દયા, મેં તો જરા દીઠી નહીં.

એક દિન તે અલકાવલીમાં, દીઠી'તી મુખની છબી,
પણ ગુમ થઈ ગે તે ગુમાની, ત્યારથી દીઠી નહીં.
એ કંઈ જરા કર શોચ કે, મારી ઉપર શાને ગુમાની
મેં દેહ અપ્યો તોય પણ, દિલદારને દીઠી નહીં.
ગુમાની તુખરાબાજ ગોરી સુન્દરીઓ મન હરે
પણ કોઇએ એ યાર સમ, તુજ સુન્દરી દીઠી નહીં.
ઓ! વીર! વિરહી ખોળવા, તુજને જગત કંઈ કંઈ ભમે.
ગિરિવર ગુહા કે કુંજકુંજે, તોય મેં દીઠી નહીં.
બાગમાં અનુરાગમાં, કે પુષ્પના મેદાનમાં,
ખોળી તને આતુર આંખે, તોય મેં દીઠી નહીં.
મરખાવી નાખું તન મેં, ખોળી સમિતી વનમાં,
[illegible] હાય! ખુબી આજની, [illegible] દીઠી નહીં.
[illegible]

જ્યાં પ્રેમ મારો જળહળે, ત્યાં તેં દિધો બદલો ખરો!
તો આ જગત છોડ્યા વિના, મુક્તી બીજી દીઠી નહીં.
એક દિન મળશે તે અધર સુધા સબૂરી બાલ! ધર;
હા! એ બધું એ છે ખરૂં, પણ હાલ તો દીઠી નહીં.

3 : ખબર લે

ઉતાર ના કંઈ પ્યાર એ, દિલદાર સબર લે;
ગમખ્વાર જીગરખ્વારની, કંઈ યાર ખબર લે.
ગુલિસ્તાનમાં હેરાન છે, મસ્તાન આ બુલબુલ;
ભરપ્યાર નથી યાર, વફાદાર ખબર લે.
સમશાન સમું ભાન, જગત ધ્યાન છૂટિયું;
હુશિયાર છું હુશિયાર, સમજદાર ખબર લે.
તુજ વાન ગોરે ધ્યાન છે, મન માનમાં હવે;
પરદાર છે દિલ યાર, ખબરદાર ખબર લે.
કરૂં ગાન ગોરૂં વાન, ઘુંઘટમાં ન રાખીએ;
પુરવાર કરૂં પ્યાર, નિગહદાર ખબર લે.
મન માનતું નથી માનતું, નથી ભાનમાં નહીં;
ગુલઝાર અલક તારમાં, સરદાર ખબર લે.
મહેમાન કર્યો માનથી, અહેસાન છે દિલે;
તુજ પ્યારનો છું યાર, દરજદાર ખબર લે.
[illegible]

રહે સ્વાર્થ ના પરાર્થની, ભાગજો જુગારી પ્રીત.
સહુ જાર છે સહુ જાર, વખત હેજાર ખબર હે.
કરી પ્રેમ કરો નેમ, ઉરે કેમ ધારિયે:
કરનાર સુગમ પ્યાર, બેશુમાર ખબર હે
પિયુને સુખે સુખને, દુખે દુખને ન જે ગને.
નગી પ્યાર કુલાગાર સમજનાર ખબર હે
મુજ ઉરનાં ભરપૂર, આંસુપૂરને હમે.
મરદાર પુર ગમારના, ગરદાર ખબર હે
રમનો વિજોગી જોગી, રોગી પ્રેમપંથનો.
રમ મારના રમનાર, પ્રાણાધાર ખબર હે
[illegible] વિકારી રહો [illegible] બાત.
[illegible] ખબર હે

૮ [illegible]

[illegible]

અહા! માન મૂકી ગુમાનીએ મીઠી આંખથી;
દિલમાં કંઈ ફરિયાદ મારી ધરી ધરી.
શતકોટિ ઉજ્જ્વલ ચંદ્રશે ગોરે હાથથી;
ભરી પ્યાલી મસ્ત કલાલીએ રે ધરી ધરી.
અહાહા! પડી પરછાંહી ગોરી હથેળીમાં;
કોટિ સ્વર્ગની ઝલકાઈ આંખ ઠરી ઠરી.
કંઈ કરોડ ખાલી કરી દુકાન શરાબીની;
સૂધ પ્યારીની એક પ્યાલીએ છે હરી હરી.
કોણ નિંદશે મદિરા મહારા મસ્તને;
મઝા કાંઈ જેણે લગાર એની કરી કરી.
મુજને કહે છે સજન શિખામણ મસ્તીની;
મુજ પંથમાં ગતિ મસ્તની છે ખરી ખરી.
ચંદ્ર ઊગતે અવધિ કરી મળવા તણી;
કયારે ચંદ્ર તેહ ઉગાડશે રે હરી હરી?
ખુશ અવાજ કરતું શિરે માહરે ઊડે હુમા;
આજની નિશા પ્રિયા સંગ નક્કી ઠરી ઠરી.
આજની નિશા હરિ઼ંને કરે કે ખૂટે નહીં;
ત્રિજગત ચઢાવું એ આખડી મેં ધરી ધરી.
રહું હું નિરંતર રંગ પ્યારીની સંગમાં;
નીરખું નયનભર મૂર્તિ મોક્ષ ભરી ભરી.
કવિતા કરી કરી બાલે તાનથી પ્યારીએ;
ખુશ થઈ રીતમ ગોરી બાંહ કંઠ ધરી ધરી.

પ : બેકદર દુનિયા

અહિં બેકદર દુનિયા તણી દરકાર નહિ હમ મસ્તને!
ફકીરીએ ચડે દિલ ત્યાં અને દિલ ચ્હાય તે ફકીરીને અહિ
ગમી બેકદર અમિરી તને! લે દરિક આ આલમ તણ
અમને ગમી તો ફકીરિ આ પ્યારી ખતક ખાવિન્દની.
અમીરી મુબારક રહો તને અમને ફકીરી અમારી આ!
તુજને ગુમાન અમીરીનું! મસ્તી ફકીરીની ઔર હૈ!
મહેલો ઉંચા બગલા તને! આલમ બધી માલીની
કાજળ મહા બગલા અને ફરવા અમો આ ફકીરને!
[illegible]

૬ : જિગરનો યાર

જિગરનો યાર જૂદો તો, બધો સંસાર જૂદો છે;
બધા સંસારથી એ યાર, બેદરકાર જૂદો છે.
અરે શું જાણુશે લઝ્ઝત, પવિત્રીમાં પડી રહેતાં;
પ્રિયાની પ્યાલીની મસ્તી તણો કંઈ ખ્હાર જૂદો છે.
ગણું ના રાવ રાયાને, ગણું ના આખી દુનિયાને;
પરંતુ જાન આ પર પ્યારીનો, અખ્ત્યાર જૂદો છે.
હજારો બોધ મંદિરો મહીં નિત્યે ભલે થાજો;
અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જૂદો છે.
નથી તુજ બાપ માર્યો મેં, અરે મૂર્ખો કહાં નિંદે;
સમજ રે બેસમજ કે, પ્રેમીનો આચાર જૂદો છે.
બધા પરકાર તોફાને થઈ ચંચળ ચૂકે નિશાન;
અમારા ચિત્તનો ચારુ અચળ પરકાર જૂદો છે.
લીધો જે પંથ તે હું કેમ ત્યાગું છો ભર્યો દુઃખે;
પ્રિયાનો માહરી ગરદન ઉપર તો આ ભાર જૂદો છે.
ઘડીભર બેશ બતલાવું શિખાવું પ્રેમનો જાદૂ;
અમો જાદૂગરોનો યાર, જો બાઝાર જૂદો છે.
શિખે જો પ્રેમ પૂરો તો જ અચળ અભેદ પામે તું;
નથી ત્યાં પ્રેમ જ્યાં છે ભેદ, એ વ્યવહાર જૂદો છે.
થશે શ્રીમંત ઇન્દ્રાદિ ઘડી, મુજ પંથ પર જાશે;
અરે એ કીમિયાનો યાર, જો કંઈ ખ્હાર જૂદો છે.
કરું શું મોતીમાળા હું? અનુપમ મારી પ્યારીએ,
ધર્યો નક્ષત્રનો મારે ગળે શણગાર જૂદો છે.

ભલે છો માઙરા પચે બધા એ દુઃખને દેખે,
મને તો સુખસાગર લહેરીનો કંઈ બહાર જુદો છે.
થયો જે પ્રેમમાં પૂરો, થયો છે મુક્ત સર્વેથી;
સદા મસ્તાન જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જુદો છે.
નજર મારી પ્રિયા વિના, ન દેખે જગત આખે.
જીવનના બંધધારી પ્રેમનો તો સાર જુદો છે.
ગુનેગારેય છે અમને, અગર પગે પડ્યા જાઓ,
દુનિયાથી જુદી આ બાત નોરધાર જુદો છે.

૧ કવાલી

[illegible]

લઈ સ્કંધ પર વીણા મધુરી, ગાઉં તારાં બિરદ હું,
પણ જીવ ચહે અમૃત અધરના, ઘૂંટડા ક્યમ વીસરે?
સુંદર મનોહર પ્રેમના, નિર્મળ ઝરામાં નાહીને,
નાહ્યો જગતને તુજ માટે, ટેક તે ક્યમ વીસરે?
છૂટી છૂટી પડી કર્પૂર ગૌર કપોલ પર અલકાવલી,
રૂપ નાગણી અંતર ડશી, દુખદંશ તે ક્યમ વીસરે?
બતલાવું પ્રાણ! ઉપાય, ઘાયલ પ્રેમી કેરા વેદનો,
કરી પાશ કંઠ દસ્યા વિના, ચિત્ત ઝેર તે ક્યમ વીસરે?
કામી વિચાર કરે કરોડો, ચિત તથાપિ શું કરે,
પણ પ્રેમીની પળ પળ કદાપિ દુઃખથી ક્યમ વીસરે?
આવી લહર સુગંધી લહેરાતી સુગંધી અલકલી,
પેગામ આપે પણ નહિ તું, ચિત્ત તે ક્યમ વીસરે?
અંતર રુધિર રુશનાઈએ, લખું લેખ નભપાટી ઉપર,
પ્રેમી તણા બહુ રંગ તે, શૂન્યાત્મમાં ક્યમ વીસરે?
શાણા સનેહીનો સનેહી, મસ્તમાં મસ્તાન બાલ,
વીસરે ક્યમ વીસરે, તર મધુર સુખ ક્યમ વીસરે?

૮ : દરકાર

હું કરું શું યાર યાર યારને ના દરકાર લગાર;
ખ્વાર છું ભરપ્યારમાં યાર ન ઈન્તિજાર લગાર.
ઘડી ખફા ઘડી ખુશી ઘડીક ગુમાની મિજાજ,
મરજી તમારી સાચવ્યે જ યાર ન કરજદાર લગાર.
હજાર ગુલેલાલા લઈ આવીને બતલાવશે,
રંજ આ દિલ દાગનો યાર નહિ ગુલઝાર લગાર.

મહાલક્ષ્મી મુકુટ મરકત કરવા ચહે મુજ મન,
દરકાર નથી કાંઇ થયો યાર ન દગાદાર તમાર.
મન કીર અલકજાળમાં ફસિયું ગતિ કરી!
લઇ દામ નિપટમાં કરે યાર ન સારવાર તમાર.
યાર બેદરકાર સમું દુઃખ શું દુનિયા મહીં!
અંતર કોઇ તણો ભંગ યાર ન થાય વાર તમાર
બસ હરિયા ગાજ કહીયા કંઇક મર્મ વાણીમાં,
વાત હુકમમાં કરીયા યાર ન અજદાર તમાર.
નિર્દય હૃદય કપાટ નહિ ઉઘાર કંઈ દિતે,
કોમળ ચંદ્ર કામિની યાર ન [illegible] તમાર.
[illegible]

૯ : અગર તે યાર શિરાઝી !

અગર તે યાર શિરાઝી મ્હારૂં મંન મેળાવે !
સમર્પું હું બુખારા ને સમર તિલ સ્યામને ભાવે.

પૂરેપૂરો દેઈ દે, સાકી ! મદિરા સાર,
સરિતા રુકનાબાદનો નિર્મળ શીત કિનાર;
લતા મંદિર મુસલ્લાનાં કહો ક્યાં સ્વર્ગમાં લાવે? અગર૦

પેલી છોટી ગોરીઓ ધારે પૂર્ણ ગુમાન,
કરે, અરે અફસોસ છે, બાધું શહર મસ્તાન;
હરી ગઈ દિલથી ધીરજ યાર ! તુરક જ્યમ લૂંટ લુંટાવે. અગર૦

અમારી પ્રીત અપૂર્ણની પિયુ ખુબી બેદરકાર,
રસ સુગંધી તોય તિલ કેરી શી દરકાર?
સહજ કાંતિ રૂપાળી ને મને જે મોહ ઉપજાવે. અગર૦

સુંદરતા વધતી ઘણી યુસુફ કેરી નિત્ય,
મેં જાણ્યું નક્કી હવે એવી પ્રીત ખચીત;
પતિવ્રતના પટંચલથી ઝુલેખા ખેંચીને લાવે. અગર૦

પી મદિરા સુણુ ગાનનાં તાન મસ્ત તું હોઈ,
દેખ ન દુનિયામાં કંઈ કરી કારીગરી કોઈ;
નિપટ આ ભેદ દુનિયાનો ન ખોલ્યો ખોલીને લાવે. અગર૦

પ્યારી ઉર ધરો જરા શીખ હમારી માન,
નિજ નિર્મળ અંતર વિષે નસીબવાન જવાન;
શિખામણ વૃદ્ધ દાનાની અહો પ્રિય પ્રાણથી ર્‌હાવે. અગર૦

મેં વચનો મીઠાં કહ્યાં તેં કટુતાનો સાર,
પરમેશ્વર તુજ ભલું કરો, પરંતુ રે મુજ યાર;
ગડુ છાજે કથન કરવાં, અહો! ગીતે અધર આવે.
રચી ગાન પર ગાન તેં, મોતી પરોવ્યાં સાર,
આજ નેમ ખુબ ગાનમાં ગા ખુશ [illegible] વારઃ
ફૂલ મંદાકિનીનો હાર તને આકાશ પહેરાવે.

૧૦ [illegible]

[illegible] ન [illegible], [illegible]!
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

સજન ગરીબ મારી હાલતે ઉપહાંસી કાં ધરે?
હમારા ભર્યા ભંડારની ખબર નથી મળી!
હૃદયકોષ માંહી પ્રેમરત્ન લાવીને ધર્યું,
સમર્પણ કર્યું તને અમૂલ્ય મેં રળીરળી!
અહા! ડીગીયો વડો દીઠો એ રત્નમાં ખરો,
દેખું માંહી મદભરી છબી છકેલી કોમળી!
જોને પળ ઘડી ઘડી પછી દિનરાત વહી જશે,
જશે આખરે શરીર આ ફકીરનું બળી!
દાગ લાગશે હમેશનો ગરદન પરે સજન!
ઊડી ધૂમ આવશે શરીરથી બળી બળી!
જ્વાળ લાગશે ભડભડ કરીને શબ્દગર્જના,
પ્રીતમ! તુંહી તુંહી તુંહી! એ પ્રેમરંગમાં ભળી.
મૂકી માન માનિની, ઘડી દે સુખ સોબતે,
પડ્યો બાલ પરમ પાય પ્રીતમને લળીલળી.

૧૧. નાદાન બુલબુલ

ઊડો નાદાન મન બુલબુલ, રહો ગુલઝારમાં ના ના;
વફાઇ એક પણ ગુલની, દીઠી ભર પ્યારમાં ના ના.
સુણાવો ગાનની તાનો, જઈને દ્વાર દર્દીને;
અરે બેદર્દીના દર્દે, રહો દરકારમાં ના ના.
રહો જ્યાં ચંગ ને ઉપંગ, વીણા નાદ વાજે છે;
પડી આ બેવફાઈના રહો દરબારમાં ના ના.
કદાપિ રાતભર રો તું, સદી શરદી ગરીબીથી;
પરંતુ બોલ એ પ્યારે, જુલમગારે દીપો ના ના.

સુહાગે તારૂં ગુલઝાર, પણ જો ગ્રીષ્મ આવે છે;
મજાગ્રે વિશ્વ વહ્નિનાગી રહે તુજ પાંખડી ના ના.
સુકોમળ પાંદડી ઉપર, ઉન્હાં અમિ પડી તારાં;
અરે અફસોસ આંસુએ, અસર કાંઈ કરી ના ના.
અબોલા પ્રીતમે તારી, દયા કેવી કરી ભારી!
કરુણાથી રડી ગાતાં, નજર કાંઈ કરી ના ના.
પૂજારી થઈ ચડ્યો દ્વારે, અરે તે દ્વારમાં તારી;
કતલ કરતાં ખરે! પ્યારે, કસર કાંઈ કરી ના ના.
નથી અડકાતું ચૂંટાતું, ફરે ફેરા તું પછવાડે;
ગરીબીની ગુમાનીએ, ગરજ કાંઈ ધરી ના ના.
અરે એ પ્રીતમાં આખર, ન પ્રીતમ પ્રેમી પરખાશે;
જશે ગુલબંધ વન થાશે, ગુજર અંદર થશે ના ના.
રુવે તું રાનમાં જ્યારે, હસે ત્યારે ગુમાની ગુલ;
અરે! એને દિલે દેવે, દયા પેદા કરી ના ના.
સુગંધી વાસમાં ઉદાર, મફત છે જન્મથી તેમાં;
ન બાકી બોલની રાખી, કૃપણતામાં જરા ના ના.
વિધિના ઉલટા અંકો, સુવર્ણે ક્યાં થકી સુરભી!
તને કોમળ અહો મન કેરી, કોમળતા કરી ના ના.
વળી જો એ સવારે સર્વ, અંગો અંગ ખિલવીને;
જઈ કરશે બીજે હાથે, વફાઈ કંઈ ધરી ના ના.
બળાપા બાલનાથી રાતભર રાકાપતિ દાઝ્યો;
સમુદ્રે જઈ પડ્યો શીતળ થવા, શાન્તિ રહી ના ના.

ણિલાલ દ્વિવેદી

૧૨ : માયાનો પ્રેમરૂપે બ્રહ્મભાવ

દિલશું દિલ લાગ્યા પછી ખેંચે શું તું ખીજાઇને?
નયન ખેંચે કયાં હવે, મીઠી ખુમારી પાઇને?
તારો દિવાનો તેં જ પાયો મુજને ઇશ્કેશરાબ,
માર કે જીવાડ ચાલે શું હવે લપટાઈને?
ધિક્ક! એ પ્રીતિ ન બોલે શું વિચારે ખ્વાબ તું?
આંગળી હોઠે દઈ ઉભી રહી ગુંચાઈને!
લટ અલક છટકી ગઈ કયાં વીજળી ઝંખાઇને?
કયાં ગઈ? હા! કયાં ગઈ? બ્રહ્માંડ બેઠી છાઈને!
તું જ બ્રહ્મા, તું જ વિષ્ણુ, દેવ તું, દાતાર તું;
હું તું ને શ્રીબ્રહ્મ તું રહી પ્રેમલીલા છાઈ એ!
નાસ્તિકોમાં મુખ્ય કે આસ્તિક કે ગાંડો કહો,
હું તું સર્વે એક કોઇ મર્મ એવો સાહી લે!

૧૩ : અમર આશા

કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.
ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊંડી લપાઈ છે.
જુદાઈ જિન્દગીભરની કરી રોરો બધી કહાડી.
રહી ગઈ વસ્લની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે.
ઘડી ના વસ્લની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી.
હજારો રાત વાતોમાં ગમાવી એ કમાઇ છે.

અખગ દુનિયા અગાનોનાં ગુગીગત ખોફનાં ખંજર.
દનતમાં જો કદમબોશી ઉપર કયામત ખુદાઈ છે.
શમા પર જાય પરવાના મરે શીરીં ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગમની ખરાબીમાં મઝેદારી લુટાઇ છે.
ફના કરવું-ફના થાવું, ફનામાં શહ સમાઈ છે,
મરીને જીવવાનો મન્ત્ર, દિલબરની ફુહાઇ છે.
અકરનું નામ લે શોધી, તુરત પી લે ખુશીથી તું,
સનમના હાથની છેલ્લી હકીકતની રફાઇ છે.
સદા દિલના તડપવામાં સનમની રાહ રોશન છે,
તડપ તે તૂટતાં અન્દર ખડી માશૂક સાંઇ છે.
ચમનમાં આવીને ઊભો, ગુલો પર આફરીં થઇ તું,
ગુલોના ખારથી બચતાં બદનગુલને નવાઈ છે.
હજારો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશૂકમાં ડૂલી,
ન ડૂલ્યા તે મૂવા, એવી કલામો સખ્ત ગાઈ છે.

૧૪ : એ કોણ છે ?

આંસુડાં મારાં લુવે એ મૂરતિ કો' કોણ છે ?
ચાલે જિગર પાણી થઈ, રોકનારું કોણ છે ?
જામો નિરંજન નામનો, હું પ્રેમનો ઘેલો ફકીર,
એ જ જામો એ ફકીરી, ટાળનારું કોણ છે ?
છે દુનિયા ? તો નિત્ય હો; ના છે નહિ, તો શું જુઓ ?
છે ખરી ને છે નહિઃ-એનો દીવાનો કોણ છે ?
સાચો સદા છે પ્રેમ, જેનું દુનિયા બાધી હરામ,
દુનિયા પ્રેમે નથી, તો નીતિ રીતિ કોણ છે ?

દુનિયા પ્રેમે નથી, પણ પ્રેમની દુનિયા હજાર,
એ વિરિંચિ, એ જ વિષ્ણુ; એ વિનાનું કોણ છે?
એ જ મારું નામ, એની શોધમાં ગુલતાન તાન,
દુનિયા માનું ફના; એના વિના એ કોણ છે?
એની મઝા અંતર મને, કે જાણે કોઇ પ્રેમી જન,
પામ્યો હું કે પામ્યો નહિ, એ પૂછનારું કોણ છે?
એ જ આંસુમાં મણિ! ભીની મીચી રે' આંખડી,
ખોલનારાં દૂર રે,' એ ઝાળ ઝીલે કોણ છે?

૧૫ : નિરાશા એ જ છે આશા

અહા! હું એકલો દુનિયા–બિયાબાંમાં સૂનો ભટકું,
રઝળતો ઇશ્કને રસ્તે, અહીં તહીં આંધળો અટકું.
બતાવી રાહ આ જેણે, ગયાં તે શું દગો દઈ?
રિબાવી, રોવરાવી, ને શું રમશો ખાકથી મારી?
સ્મૃતિ આવી તમારી ત્યાં, ન અશ્રુધાર રે' ઝાલી,
હૃદય રમતું ઉછાળા લૈ–જુવાની શું ફરી આવી?
સુણાવું લો કવિતા આ, ઝીલું રસ નેત્રથી ઝરતો,
હૃદય હૃદયે મિલાવો તો, જીવું ઊઠું પડ્યો મરતો.
અરે! તે બાલપણના ક્યાં ગયા સાથી બધા સાચા?
ગઈ ક્યાં પ્રાણપ્યારી તે?–રહી મુજ ભાગ આ વાચા!
સુણાવું તે ય ક્યાં બેસી? નથી કો ઠામ રોવાનું,
ભર્યું છે બેકદર દુનિયા વિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.
બણાવી દો મને આજે, તમારી તે રીતિ જૂની,
ન જેથી દાગ દિલ લાગે, ન લાગે ઝિંદગી સૂની?

જગાવો શી રીતે હમણું, હૃદય ખાલી હજી રડતું;
જગતમાં પ્રેમ અજવાળી, હમારે પ્રેમી દિલ રડતું!
અરે ઉસ્તાદ! ક્યા પાયો મને આ ઇશ્કનો પ્યાલો!
ઠરી ગંગાર ભર મુનો, નશાઈ ક્યાં મળે?–ચાલો!
ઉગાર્યાં પ્રેમ-ગાન્ધર્વોને–ગજાવો જ્ઞાની મંદિરમાં,
ઠરી દષ્ટિ ન હો હાલે, પ્રીતિ રીતિ અખંડિતમાં.
હૃદયે ક્યા સત્ય દેખાડો, હૃદયે શું સત્ય સમજાવો;
રડી રોવું, કદી ગાવું, મને તો એટલો લહાવો.
બધી દુનિયા જુએ જોગી, ગયાં મુજ નેત્ર તે ફૂટી,
બધી દુનિયાનું અજવાળું, મને અંધારી તે ઊડી.
અહીં તહીં આ ભટકવામાં, નથી શાંતિ તણી આશા,
સિતમગર લે ધરી ગરદન, નિરાશા એ જ છે આશા.

૧૬ કિસ્મત

કહીં તું જાય છે હોરી દગાબાજી કરી કિસ્મત?
ભરોસે તેં લઈ શાને આ હરરાજી કરી કિસ્મત?
થવા નિજરૂપ દુનિયામાં ઊતરવાનું ઠર્યું, કિસ્મત!
ફરી તુજરૂપ રંજાડી લપેટી ઘા કરે, કિસ્મત!
સજાવી પુષ્પમાળા પર નીચે સર્પો ભર્યા, કિસ્મત!
સનમ દિદારમાં નાખી પલક જુદાઈની, કિસ્મત!
ફસાડી કાર્ય-કારણની [illegible] સાંકળો, કિસ્મત!
ભરાવ્યા ત્યાં [illegible]તે [illegible] આંકડા, કિસ્મત!
[illegible] એ [illegible] કિસ્મત!
[illegible] હાથે [illegible] ...?

ગણી મારું વળી મારું ભર્યું દિલ પ્રેમથી, કિસ્મત!
તથાપિ ત્યાં ભર્યું શાને શી રીતે ઝેર તેં કિસ્મત?
ધરી આશા તણો પાયો ચણાવી તે ઉપર, કિસ્મત!
કહીં ક્યારે લીધો તાણી એ પાયો તેં અરે કિસ્મત?
સુકાવીને મીઠે ખોળે ભરોસે શીશ, હે કિસ્મત!
કપાવી શી રીતે ગર્દન? વહે ના ખૂન પણ, કિસ્મત!
ઉઠાવી 'અસ્તિ'થી દિલને લગાડ્યું 'નાસ્તિ'માં કિસ્મત!
દરદ દિલ રોવું ત્યાં એ તેં વગોવાવું ભર્યું, કિસ્મત!
વહે આંખો ગળી ધારે–ધુએ દિલદાગને, કિસ્મત!
ખુદાઈની મીઠાઈમાં ભરી ખારાઈ કયાં કિસ્મત?
મુડાવી કે રંગાવીને કરાવ્યો ત્યાગ તેં, કિસ્મત!
તથાપિ ત્યાં બઝાડી શી ઉપાધિ બેવડી, કિસ્મત?
મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહીં મનથી પૂરું, કિસ્મત!
કવિતા આ બકાવાનું કર્યું શે દ્વૈત તેં કિસ્મત?
કહીં કહીં આ દગાબાજી કરે હા ના તું શું કિસ્મત?
મને માલિકના હાને પડે ભણકાર ત્યાં, કિસ્મત!
રમાડ્યો આ દગાબાજી વિષે બહુ છું ખુશી, કિસ્મત!
મળ્યો માલિક વેચાયોઃ–કરી લે ચાહે તે કિસ્મત!

૧૭ . કયાયોર્મિ

ખનમ અય દર્દ દિલ! પે જા, ન તારું કોઇ છે અહીંયાં;
ખરો દિલબર નથી હિકમત કરે તું રોઇરે' અહીંયાં.
મિજાજે ઇશ્કના રસ્તા બડા બારીક છે અહીંયાં;
દરદાની ચડી તે પર કદાપિ જોઇ છે અહીં '

ગુજર કર યાર મિઝગાન પર, ન નાગે ઝાર છે અહીંયાં,
ખિઝાર આવે બુઝાગમાં, મુએ તું પીઈ લે અહીંયાં
મળે કોઈ અગર તોયે, પછી દરકાર શી અહીંયાં!
ઉઠી દરબાર દિલથી તેં, બાગીચો ખોઈ છે અહીંયાં
શરેતા રે! ગુલાતા રે! ન ખાતી રોઈ તું અહીંયાં,
તબીબોની કદી તારી બનેલી મોઈ છે અહીંયાં!
ન કર ગમ, યાદ કર હકને, હકીકત છે કદી અહીંયાં
ગરજ ગઈ કે ગઈ યારી, ઉપર બદગોઈ છે અહીંયાં.
જદી જદી તું કરે આશા, ફિકરમંદી ખડી અહીંયાં.
ડૂબી ગાયબ નિરાશામાં, મઝા મિનોઇ લે અહીંયાં.

૧૮ · સ્વરૂપોર્મિ

હેખે કહાં તે માહયનૂર, ઇશ્કમાં જાન દે ન દે?
ધારી ફકીરી કાપી ને સરથી પયમાન દે ન દે?
મંદિર, કાબા, ક્રૂસ, આગ, તસ્બી, ભભૂત છાપ તે,
દિલથી ચઢી દારય સનમનું એ નિશાન દે ન દે?
વેદ કુરાન કે પુરાણ યોગ સમાધિ વ્યાધિમાં,
ઇશ્કમાં જાન છે ફના તે આશક ધ્યાન દે ન દે!
ઇશ્ક ન એ ભમે ભૂલા–ચીરી તપાસો છાતીને,
નાડીએ નાડી, ખૂન એ ખૂન, ઇશ્કની સાન દે ન દે!
માલને જાનથી ધોઇ હાથ દીદયસનમમાં મસ્ત જે;
તેને ન ગમ, તું યા નસીબ! વસ્લયહસાન દે ન દે!
રાજી સનમ હું જ્યાં ઠરી તારી નિગાહ અભેદ–નૂર,
રકીબથી રમી, રકીકને ઝબાન દે ન દે!

આહ જુદાઈની સનમ! કેવી તું સંગદિલથી શું?
છું તંગ-દુશ્મની બધે,–દિલ બેઈમાન દે ન દે.
જુદાઇ કોઈ કાલની બતાવે ખ્વાબ ખૂબ-ખૂબ,
આવી સનમ! જગાડી તું, ઇશ્ક પયમાન દે ન દે!
થાકયો ફરી ફરી બધે તમારી હું તલાશમાં,
ચાક દિલ કર્યું તો સનમ ભેટ-ભાન દે ન દે!
ચાક દિલ બેહાલ આ મણિ તું આયના વિષે,
અહા! સનમ! હવે ભલા દિલમાં મકાન દે ન દે!

ગોવર્ધનરામ

૧૯ : સરસ્વતીચંદ્રનો ત્યાગ

દીધાં છોડી પિતામાતા, તજી વહાલી ગુણી દારા,
ગણ્યા ના મર્મ ભેદાતા, લીધો સંન્યાસ એ, ભ્રાતા!
પિતા કાજે તજી વહાલી, ન માની વાત મેં તારી,
ગણ્યા ના ગાઢ નિઃશ્વાસો, લીધો સંન્યાસ એ, ભ્રાતા!
થયો દારુણ મન માન્યો, વિફળ થઇ સ્નેહની સાનો,
હવે સુકુમાર ઉર ફાટી જતું જોવું રહ્યું બાકી.
રુએ તે દેવી રોવા રે! અધિકારી ન લહોવાને
પ્રિયાનાં આંસુ-હું ભાઇ! ન એ રહેવાય જોવાઈ.
અહો ઉદાર વહાલી રે! ટકાવી દેહ રાખી રે!
ન ભુલાતું તું ભૂલી દે, વિધિનું ધાર્યું વેઠી લે.
અહો ઉદાર વહાલી રે! સતી તું શુદ્ધ ચાલી રે!
ઍટે ના તે નિભાવી લે. પડ્યું પાનું સુધારી લે!

ન જોવાતું તું જોઈ રે, પ્રેતાને તું ખોઈ રે.
અહો ઉદાર વહાલી રે! મરી તું ગૂઢ શાણી રે!
અહો ઉદાર વહાલી રે! દીધું તે સ્વપ્ન માની રે
ન ભુલાતું તું ભૂલી રે! દીધે તેને નિભાવી હો!
અહો ઉદાર વહાલી રે! ન નિવારાયું ભાવિ રે!
ન ભુલાતું તું ભૂલી જા! વિધિનું પાયું તે પી જા!
અયિ ઉદાર ઓ વહાલી! સખા! વહાલા ખરા ભાઇ!
અગ્નીની આંખ મીંચાને, જનારાને જવા દો ને
ગણી સંબંધને તૂટ્યો, ગણી સંબંધને ખૂટ્યો,
કૃતારીને વિસારો ને, જનારાને જવા દ્યો ને
હતી લક્ષ્મી, હતા તાત, હતી વહાલી; હતો ભ્રાત;
નહીં ત્યારે-નહીં કાંઇ! ન લેવું સાથ કંઇ સાઇ.
અહો! તું ભાઇ વહાલા રે! ભૂલી સંસ્કાર મારા રે!
બિચારો દેશ આ આર્ય! કરે તે કાજ કંઇ કાર્ય!
અહો તું ભાઇ-ભાઇ રે તું-રૂપી છે કમાઇ રે
બિચારા દેશને, તેને ગુમાવે શોધી શેં સુને!
મૂકી દે શોધવો સુને, મૂકી દે શોચવો સુને,
પ્રિયાની આ દશા દેખું, નથી સંસારમાં રહેવું.
હવે પાછો નહિ આવું, મૂકયું પાછું નહિ સાહું;
રહ્યું તે યે તજી દેવું-શું છે સંસારમાં લેવું?
અહો તું જીવ મારા રે! દીધો શો દંશ દારાને?
ગણી ના પ્રાણપ્યારી તે, ઠગી તેં મુગ્ધ વહાલીને!

અહો તું જીવ મહારા રે! દીધો શો દંશ હારાને?
થશે શું પ્રાણપ્યારીને! હણી મુગ્ધા કુમારી તેં.
હવે, એ ક્રૂર ઉર ફાટ! અહોરાત્રિ વહો ધાર,
અભાગી નેત્ર મારાંની ઘટે નિરાંત તે શાની?
અહો એ જીવ મારા રે! દઈ આ દંશ હારાને,
ઘટે ના વાસ સંસારે–ઘટે સંન્યાસ તો તારે.
અહો એ જીવ મારા રે! દઈ આ દંશ હારાને,
ઘટે ના ભોગ સંસાર, ઘટે ના શાંત સંન્યાસ.
શરીરે ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
ઊંડો જ્વાળામુખી જેવો, હવે સંન્યાસ આ તેવો.
તજી તેં ત્યાં પડી છૂટી, સરિતા અબ્ધિમાં સૂતી,
ગિરિ! એ સાંકડી તુંને નહીં તોડી કદી તૂટેઃ
જડાઈ ભૂમિમાં સ્થિર, ઊંચે આકાશ ઉદ્ગ્રીવ,
થઈ તારે રહ્યું જોવું, નદીનું અબ્ધિમાં રોવું.
હવે સ્વચ્છંદચારી હું, યદૃચ્છાવેશધારી હું;
પતંગો ઊડતી જેવી, હવે મારી ગતિ તેવી.
ઊડે પક્ષીગણો જેમ, હવે મારે જવું તેમ,
સમુદ્રે મોજું રહે તેવું, હવે મારે ય છે રહેવું.
નહીં ઊંચે–નહીં નીચે, મળે આધાર ઘનદીંચે.
નિરાધાર–નિરાકારઃ હવે મારી ય એ ચાલ.
સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ અહીં વાય,
અરણ્યે એકલો વાયુ, જીવન એ ભાવિ છે મારું.

ન જોડાતું તું જોડી દે, છૂટેલાને તું છોડી દે.
અહો ઉદાર વહાલી રે! સતી તું શુદ્ધ શાણી રે!
અહો ઉદાર વહાલી રે! દીઠું તે સ્વપ્ન માની રે.
ન ભુલાતું તું ભૂલી દે! દીસે તેને નિભાવી લે!
અહો ઉદાર વહાલી રે! ન નિવારાયું ભાવિ રે!
ન ભુલાતું તું ભૂલી જા! વિધિનું પાયું તે પી જા!
અયિ ઉદાર ઓ વહાલી! સખા! વહાલા ખરા ભાઈ!
અમીની આંખ મીચોને, જનારાને જવા દો ને.
ગણી સંબંધને તૂટ્યો, ગણી સંબંધને જૂઠો,
કૃતઘ્નીને વિસારો ને, જનારાને જવા દો ને.
હતી લક્ષ્મી, હતા તાત, હતી વહાલી; હતો ભ્રાત;
નહીં ત્યારે-નહીં કાંઈ! ન લેવું સાથ કંઈ સારી.
અહો! તું ભાઈ વહાલા રે! ભૂલી સંસ્કાર મારા રે!
ત્રિયારો દેશ આ આર્ય! કરે તે કાજ કંઈ કાર્ય!
અહો તુ ભાઈ ભાઈ રે તું-રૂપી છે કમાઈ રે
ત્રિયાગ દેશને, તેને ગુમાવે ગોપી ગો મુને!
ભૂલી રે ગોપવો મુને, ભૂલી રે ગોપવો મુને,
પ્રિયાની આ દશા દેખુ, નાખી સંસારમાં રહેવું.
હવે પાછો નહિ આવું, મુખ પણ નહિ માડું;
અનુ ને પે નાખુ દેવું-ગુ છે સમાગમાં લેવું!
અહો તુ [illegible] માન રે! દિધા દશા [illegible] દાગને!
[illegible] ને, [illegible] ને મુખ વહાલીને!

અહો તું જીવ મ્હારા રે! દીધો શો દંશ દારાને?
થશે શું પ્રાણપ્યારીને! હજી મુગ્ધા કુમારી તે.
હવે, એ ક્રૂર ઉર ફાટ! અહોરાત્રિ વહો ધાર,
અભાગી નેત્ર મારાંની ઘટે નિરાંત તે શાની?
અહો એ જીવ મારા રે! દઇ આ દંશ દારાને,
ઘટે ના વાસ સંસારે-ઘટે સંન્યાસ તો તારે.
અહો એ જીવ મારા રે! દઈ આ દંશ દારાને,
ઘટે ના ભોગ સંસાર, ઘટે ના શાંત સંન્યાસ.
શરીરે ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
ઊંડો જ્વાળામુખી જેવો, હવે સંન્યાસ આ તેવો.
તજી તેં ત્યાં પડી છૂટી, સરિતા અબ્ધિમાં સૂતી,
ગિરિ! એ સાંકડી તુંને નહી તોડી કદી તૂટેઃ
જડાઈ ભૂમિમાં સ્થિર, ઊંચે આકાશ ઉદ્ગ્રીવ,
થઈ તારે રહ્યું જોવું, નદીનું અબ્ધિમાં રોવું.
હવે સ્વચ્છંદચારી હું, યદૃચ્છાવેશધારી હું;
પતંગો ઊડતી જેવી, હવે મારી ગતિ તેવી.
ઊડે પક્ષીગણો જેમ, હવે મારે જવું તેમ,
સમુદ્રે મોજું રહે તેવું, હવે મારે ય છે રહેવું.
નદીં ઊંચે–નદીં નીચે, મળે આધાર ઘનદીંચે.
નિરાધાર–નિરાકારઃ હવે મારી ય એ ચાલ.
સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ ગ્રહી વાય,
અરણ્યે એકલો વાયુ, જીવન એ ભાવિ છે મારું.

જહાંગીરી-ફકીરી એ, લલાટે છે લખાવી મેં.
પ્રજા એ હું-નૃપાલ એ હું; ઉરે ઓ એકલી, તું-તું !

૨૦ : સરસ્વતીચંદ્રનો સ્નેહ

દીધાં છોડી પિતા માતા, ત્યજી વહાલી ગુણી દારા;
ગયો, વહાલી, ગયો આવ્યો, હૃદયનો ભેદ ના ભાગ્યો.
ન જોવાયું, ન બોલાયું, હૃદય આ ના ઉઘાડાયું !
પીધું તેં, પાયું મેં, વિષ ! હવે ફૂટું વૃથા શિર.
અહો ઉદાર ઓ વહાલી ! અહો ! સુકુમારી ! ઉર ફાટી-
ગયું તારું, રહ્યું મારું બની દારુણ ગોઝારું !
શરીર તારું, હૃદય મારું, કર્યું આ મેં જ ગોઝારું !
મળી ત્યારે મળી આમ ! કર્યો તેં ભસ્મવત્ કામ.
અહો ઉદાર ! ઓ વહાલી ! સતી તું શુદ્ધ ! ઓ શાણી !
હૃદય જ્યાં જોડ્યું ત્યાં જોડ્યું ! શરીર જ્યાં સોંપ્યું ત્યાં સોંપ્યું !
અહો ! રસધર્મ વરનારી ! અતિથિ-પતિ-યજ્ઞ યજનારી !
ન ભુલાતું તું ના જતી ! વિવાદની વંચના ફળી !
હવે આ ભેખ મેં ધાર્યો, નવો રસધર્મ છે જાગ્યો;
જુના જ્ઞાનધર્મે હું તોડી કુમુદને કાજ, કર જોડી.
પ્રમાદી વાયુએ તોડ્યું કુસુમને સ્થાનથી મોડ્યું !
અતિથિશુ ધર્મના બંધ અધર્મીએ દીધા બંધ !
અતિથિ એ કરે સ્નાન, કિયો કોનો જ યજમાન ?
કુમુદિની મૂરછી પૂરી, [illegible] જન ધર્મથી છૂટી,
હવે [illegible]
નિ[illegible]

પડ્યું શબ તુલ્ય ચેતન આ, ત્યજી મૂર્છા સચેત તું થા !
સુધાકર આ સુધા વર્ષે, તને નહિ કેમ તે સ્પર્શે ?
સૂતી વહાલી, તું મુજ ખોળે, મુખે તું કેમ ના બોલે ?
શિલાને આથી શું સારી, ગણે શય્યા તું, ગુણી નારી ?
ગણે જો એમ તો વહાલી ! કહી દે નેત્ર ઉઘાડી;
સુકોમળ ગાત્ર આ તારું, શિલા પર કેમ સુવાડું ?
સર્યું તુજ વસ્ત્ર જાતે આ, ઊડે તુજ કેશ વાયે આ;
સમારું કે સમારું ના ? કહી દે, પ્રાણ ! બેઠી થા.
કપાળે સ્વેદ આ ઝાઝો, પવનથી ના જ લોહવાતો;
ક્ષમા કરજે હું લોહું તે, તું જો જાગી, લોહું તે.
જડે ના જીવ કાયામાં, સરે આશ્વાસ નાસામાં;
રહે ના ધૈર્ય, તે જોઉં; ક્ષમા કરજે, ઉરે રોઉં;
મીચાયાં નેત્ર, તોયે આ, સરે આંસુ તણી ધારા !
કરી ભીની પાંપણો તેણે, પડે સરી પાસ બે તે તે.
પ્રિયા ! આ આંસુ લોહતો હું, વદન શશિબિમ્બ જોતો હું.
અધિકૃત આંસુએ લોહવા હું ના મુખકાન્તિ તુજ જોવા,
ઊંડી મૂર્છા થકી, ઊડે હૃદય દુઃખે ઊંડું બૂડે-
પ્રવાતથી પદ્મ ત્યમ, આ ક્યાં દુઃખી મુખ? મુગ્ધ મુખ તે ક્યાં?
તપ્યાં ઉર શીત કરવાને, વિકારોને શમવવાને,
ઊંડા મણને રુઝવવાને, અમૃતરસરાશિ દ્રવવાને,
અધરપુટ મન્મથે ભરિયું, મૃદુપણું ગાત્રમાં વસિયું;
પ્રીતિજીવના વિના શબ એ, અધર્મજન્તુ વિણે વિષ એ.

અતિ રમણીય ઓ વેલી! ઉરે મુજ વાસના રેલી,
ધડકતું ઉર તુજ ભાળું, સમાવા ત્યાં જ લોભાઉં.
નથી અધિકાર જોવા જો, હૃદય ફળમાં જ લોભાવો;
કંઈ કંઈ લોભ સંસ્કાર સૂતા જાગો! હવે જાઓ!
અહો લોભાવતી વેલી! હતી તું મહાલતી સહેલી,
કલાપી હવે હું ઊડું પાસે, નમાવું ન બેસીને ડાળે.
પવન! મર્યાદ ના તોડ, વીખેર ન વાળી આ સોડ.
ઝીણી મૃદુ સુંદરી આ તું, ઉઘાડ ન! અંગ શરમાતું.
સુ-ગડ ઘટ પાટલીવાળી, નદી મૂળ છાતી જ્યમ ઝાડી:
પવન! આ અહીં જ રહેવા દે, મદન! તુજ બાણ સહેવા
લતા કરમાઈ આ શોકે, મધુરતા ન મૂકતી તોયે.
ક્રિયા શરીનાં મકર એ કરે, ન જોવાનું હું જોતો અરે!
હું લોભી છું, હું લોભાનો હું દુઃખી છું, હું દુઃખાનો:
હું ઝેરી છું, હું વિષ વાનો, પ્રિયા-ઉરમાં હું વિષ લ્હાને
પ્રિયા! ભૂલી તું છોડી દે, શરમની ગાંઠ તોડી દે,
તું કાંઈ હું કરું શું? અરે! હૃદય પર શલ્ય શાને વદે!
હવે આવ્યા નવે કેડે, હવે ફરીશું નવે વેડે.
નથી [illegible] ભ્રાન્તિ, [illegible] નીતિ.
[illegible] ઘડિયાં, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

પ્રિયા ! મૂર્છાથી છૂટી થા, પ્રિયા ! ખોળેથી બેઠી થા;
સરિતા ! પૂર ભરી આવી, અટકી રહી કેમ આ આઘી ?
કહે સત્કાર સાગર આ, ઉછાળે નીર–ઝાલર આ,
હવે વિશ્વંભરે જે રચ્યો, પ્રિયા, સંકેત તે આ મચ્યો.
પ્રિયા ! મૂર્છાથી છૂટી થા, પ્રિયા ખોળેથી બેઠી થા !
ઉઘાડી આંખ–જો ને જો ! અલખ–સંકેત શો આ મચ્યો ?
નવે દેશે નવા વેશ, જગતનું કામ નહીં લેશ;
નવા વિશુદ્ધ ઘર લોભ, મને તે લોભમાં યોજ.
પ્રિયા ! મૂર્છાથી છૂટી થા, પ્રિયા ! ખોળેથી બેઠી થા,
દિવસ દુઃખના ગયા નાસી ! ભર્યાં તુજ કાજ રસરાશિ.
પ્રિયા! મૂર્છાથી છૂટી થા, પ્રિયા ! ખોળેથી બેઠી થા;
ઉઘાડી આગળા દેને, મનઃ પૂત તારું ગણી લેને.

કલાપી

૨૧ : અમારા રાહ

કટાયેલું અને બૂઠું ઘસીને તીક્ષ્ણ તેં કીધું;
કર્યું પાછું હતું તેવું, અરે ! દિલબર હૃદય મારું.
ગમીના જામ પી હરદમ ધરી માશૂક ! તને ગરદન;
ન ખંજરથી કર્યો ટુકડા ! ન જામે ઈશ્ક પાયો વા.
પછી બસ ! મસ્ત દિલ કીધું, ઉઘાડી ચશ્મ મેં જોયું;
પ્રિતમગર તોય તું મારો, ખરો ઉસ્તાદ છે પ્યારો.
ગુલો મેં બાગનાં તોડી દીધાં સૌ પૂજમાં ચોળી;
બિછાનું ખારનું કીધું, ઉપર લોટી રહ્યો તે હું.

મુબારક હો તમોને આ તમારા ઇશ્કના રસ્તા;
અમારો રાહ ન્યારો છે, તમોને જે ન ફાવ્યો તે.
તમારા માર્ગમાં મજનૂં અને લૈલી શીરીં ફરહાદ
ચિરાયેલાં કપાયેલાં પડ્યાં છે લોહીથી ભીનાં.
ગુલામો કાયદાના છો! ભલા! એ કાયદો કોનો?
ગુલામોને કહું હું શું? અમારા રાહ ન્યારા છે.
મને ઘેલો કહી લોકો, હજારો નામ આપો છો!
અમો મનસૂરના ચેલા ખુદાથી ખેલ કરનારા.
નહીં જાહોજહાલીના, નહીં કીર્તિ, ન ઉત્કૃતના–
અમે લોભી છીએ, ના! ના! અમારા રાહ ન્યારા છે.
તમારી બેવફાઇના, હરામી ને હલાલીના–
ચીરી પડદા અમે ન્યારા, અમારા રાહ ન્યારા છે.
અમે મગરૂર મસ્તાના, બિયાંબામાં રઝળનારા,
ખરા મહબૂબ સિંહો ત્યાં! હમારા રાહ છે ન્યારા!
કુરંગો જ્યાં કૂદે બોળાં, પરિન્દાનાં ઊડે ટોળાં,
કબૂતર ઘૂઘવે છે જ્યાં, હમારા મહેલ ઊભા ત્યાં.
વહે છે બેન નદીઓ જ્યાં, ગઝલ દરખ્ત રહ્યાં ગાતાં,
અમે ત્યાં નાચતા નાના, અમારા રાહ છે ન્યારા.
તમારા કૃષ્ણ ને મોહમદ, તમારા બાપ ઇતિહાસ,
[illegible] એ બધા માગ, હમારા રાહ છે ન્યારા.
[illegible]
[illegible]

પૂજારી એ અમારાં, ને અમો તો પૂજતા તેને,
અમારાં એ હતાં માશૂક, અમો તેના હતા દિલબર.
તમારા રાજ્યદ્વારોના ખૂની ભપકા નથી ગમતા;
મતલબની મુરવ્વત ત્યાં, ખુશામદના ખજાના જ્યાં.
અમો તમને નથી અડતા, અમોને છેડશો કો ના,
લગાવી હૂલ હૈયે મેં નિચોવી પ્રેમ લીધો છે.
હવાઇ મહેલના વાસી અમે એકાન્ત દુ:ખવાદી.
અમોને શોખ મરવાનો, અમારો રાહ છે ન્યારો.
ખુવારીમાં જ મસ્તી છે, તમે ના સ્વાદ ચાખ્યો એ;
અમોને તો જગત ખારું થઇ ચૂક્યું! થઇ ચૂક્યું!

૨૨ : ફરિયાદ શાની છે?

અરેરે! ઊડતું ખંજર દિલે ઝૂંટી હુલાવ્યું મેં,
ઊપડતો હાથ શો ત્યારે? હવે ફરિયાદ શાની છે?
વહે તો ખૂન છો વહેતું, નહિ તો છો ઠરી રહેતું!
સહેવો દાગ કાંઇ એ, અરે! ફરિયાદ શાની છે?
સનમના પેરની લાલી જિગરનું ખૂન મારું છે,
અરે! એ રંગ મારો તો હજુ ફરિયાદ શાની છે?
હતી આશા કંઇ ઊંડી, ભરી તેની રૂડી પ્યાલી;
સનમને આપતાં એવી, હવે ફરિયાદ શાની છે?
કહી લાલી જશે ચાલી, કદી ફૂટી જશે પ્યાલી,
ભલે કો તે ભરી દેને, મને ફરિયાદ શાની છે?
ભરાયે કોઈ ઢોળાયું, ભરાયું કોઈ ઢોળાતું,
અહીં તો રેત ઊડે છે, પછી ફરિયાદ શાની છે?

જગાવી મેં ચિતા મારી, ઝુકાવ્યું ત્યાં બધું જાણી,
ચડે છે ખાક વંટોળે, હવે ફરિયાદ શાની છે!
કરે છે શોર એ ભૂકી, "મને માશૂક માની લે!"
સુણે ના કોઈએ તેને, પછી ફરિયાદ શાની છે!
અહાહા! ઇશ્ક આલમનો હજારો રંગનો પ્યાલો,
જિગર આ એકરંગીને, અરે! ફરિયાદ શાની છે!
જહાંની આ અને પેલી અહીં ત્યાંની નથી પરવા,
ન કો પૂછે, ન કો જાણે, પછી ફરિયાદ શાની છે!
મને જે થાય કે આજે હશે ના યાદ તે કાલે,
પછી કો અન્ય શું જાણે? દિલે ફરિયાદ શાની છે!
અહીં જે તાર તૂટ્યો તે કરી સંધાઈ ત્યાં જાશે,
"કરી"ની હોય શી આશા? અરે! ફરિયાદ શાની છે!
હજુ ફરિયાદ જારી છે, જિગરમાં મેં વધારી તે,
ખુશીથી આગ હું સેવું, પછી ફરિયાદ શાની છે!
ખુદાના તખ્તની પાસે જિગરની આગ પહોંચાડું,
મગર છે ગેબ ઝાલિમ એ, જિગર! ફરિયાદ શાની છે!

૨૬ અમારી ગુનેહગારી

અહો! તેં જામમાં નૂર પણ નજર મેં ફક્ત દીધી'તી,
જિગરમાં આગ દીધી મેં ગુનેહગારી અમારી એ.
[illegible] ન [illegible] જરા જોયું.
મગર એ [illegible] માટે ગુનેહગારી અમારી છે
[illegible]
[illegible] ગુનેહગારી અમારી એ

કણી દેતાં જિગર દીધું, ગમીનું જામ પી લીધું,
તૂટી દિલની લગામો એ, ગુનેહગારી અમારી એ.
"ખુદાની બન્દગીમાં કર મને શામિલ તું દિલબર!"
કહ્યું મેં તે ન સુણ્યું તેં, ગુનેહગારી અમારી એ.
લખ્યો બે ઈશ્કના બોલો, અધૂરું કાંઇ તું બોલી,
ગણ્યો મેં ઇશ્ક એ બોલે, ગુનેહગારી અમારી એ.
"અયે દિલદાર! તું દિલમાં ગુલોને રાખનારી છે."
હમે એ સૌ કહ્યું જૂઠું, ગુનેહગારી અમારી એ.
ખુદા જાણે ગઈ તું ક્યાં? ખુદા જાણે ભમ્યો હું ક્યાં?
જૂઠી આશા ધરી હૈયે, ગુનેહગારી અમારી એ.
કરી પેદા તમે આશા, અમે તેની બન્યા કયામત;
અરે! એ ખૂનને માટે ગુનેહગારી અમારી છે.
ગુના લાખો મહીં છું હું, મગર તુંને કર્યું છે શું?
હવે એ પૂછવું તે એ ગુનેહગારી અમારી છે.
સજા હું ભોગવું છું હા! સબબ વિણ રોઉં છું કો દી,
સજા એ વેઠવામાં એ ગુનેહગારી અમારી છે.
ગુનામાં જે ગુનેગારી સજામાં જે ગુનેગારી,
સજાથી છૂટશે ક્યારે ગુનેહગારી અમારી એ.
હવે આ ગીત ગાઉં છું, હવાને હું સુણાવું છું,
દીવાનાની દીવાનાઈ ગુનેહગારી અમારી છે.
દીવાનો તો કર્યો છે તેં, કર્યો આ ગીત ગાતો તેં,
ગુનેહગારી તમારી એ ગુનેહગારી અમારી છે.

ખુદા પાસે કહું છું, કે "ગુના તારા અમારા હો."
ગુનેહગારી સનમની એ ગુનેહગારી અમારી છે.
હમારું સૌ તમારું છે! તમારું સૌ તમારું હો.
મગર તારી ગુનેહગારી ગુનેહગારી અમારી હો!

૨૪ : ત્યાગ

હું જાઉં છું! હું જાઉં છું! ત્યાં આવશો કોઈ નહીં!
સો સો દીવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશો નહીં!
ના આંસુથી, ના જુલ્મથી, ના વસ્લથી, ના બન્ધથી,
દિલ જે ઊઠયું રોકાય ના, એ વાત છોડી કેહની.
સૌ ખુશ રહો જેમાં ખુશી, હું જ્યાં ખુશી તે હું કરું:
'શું એ હતું? શું આ થયું?' એ પૂછશો કોઈ નહીં.
કે છે ખુશી, કે છે નહીં', દિલ જાણતું જે છે તે છે!
જ્યાં જ્યાં કરી દિલની ખુશી, ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નહીં.
પેદા કર્યો તો ઇશ્ક ત્યાં ના કોઈને પૂછ્યું હતું,
એ બૂઝવા જો છે ખુશી તો પૂછવું એ કે નહીં.
છે ઇશ્ક એવો પુત્ર તો જેવું હવે જે ના દીઠું,
કિસ્મત બતાવે પેર તે આનંદથી જોતા નહીં.
આ ચશ્મ જુએ છે બધું આલમ બધી નિહાળતાં,
તે ચશ્મ પર પાટો નવો વીંટી હવે ગાંઠ્યો નહીં.
બાની કમર બાંધી અહીં ત્યાં કોઈને ગુમાવશે!
[illegible] કોઈ નહીં.
[illegible] નહીં બનાવશે!
[illegible] નહીં!

મુજ ઊર્મિ એ તમ વારિધિ, તમ વારિધિ મુજ ઊર્મિ છે;
જે હિકમતે આ જે બન્યું તે જાણશે કોઈ નહીં.
શું પૂછવું ? શું બોલવું ? ખુશ છો અને રહેજો ખુશી;
વ્યર્થ આંસુ ખેરશો તો લૂછશે કોઈ નહીં.

૨૫ : સનમને સવાલ

તું યાર ક્યાં ? દુશ્મન કયો ? જાણું નહીં !
આ દિલ ધડકતું જાય ક્યાં ? જાણું નહીં !
આવે ધરી આ દુશ્મનો તારી શિકલ;
યા આંખ આ અંધી બની ? જાણું નહીં.
છે હાથ તો લાંબો કર્યો, દોરાઉં છું;
છે દોરનારૂં કોણ આ ? જાણું નહીં.
× × ×
છે તો ચમન તારો રચેલો તેં ખુદે;
ચૂંટું ગુલો યા ખાર આ ? જાણું નહીં.
જાદૂભરી બુલબુલ બજાવે વાંસળી;
તેની ઝબાંમાં કોણ છે ? જાણું નહીં.

૨૬ : સાકીને ટપકો

સાકી, જે શરાબ મને દીધો દિલદારને દીધો નહીં;
સાકી, જે નશો મુજને ચઢ્યો દિલદારને ય ચઢ્યો નહીં.
મુજ ચશ્મમાં ચશ્મો ફરે, કદમે બદન લથડી પડે;
દિલદાર તો મલકયા કરે, નહીં યારને પાયો નહીં.

ગ ૪

આશક અને માશૂકને, પાવો એક જામે ને સીસે;
પાવો એક હાથે સાકીએ, ઇન્સાફ તેં કીધો નહીં.
મારી ગઈ શરમે બધી, દિલદાર હુજી મહીં હજી;
તારી બની ખાલી સીસી, પાવાય તેં રાખ્યો નહીં.
સરખાં બને બન્ને જરા, ત્યાં તો શરાબીની મઝા;
ઊલટી કરી તેં તો સજા, નયને સનમ એલી નહીં.
મુજ ખૂન આ ફૂદી રહે, દિલદારનું થંડું બને;
મુજને ચડે ત્યાં ઊતરે, કાંઈ મઝા આવી નહીં.
આ રાત પહેલી વસ્લની, માશૂકના ઇન્કારની,
ત્યાં બેવફૂફી તેં કરી, તુજ જામ કાં ફૂટ્યું નહીં
ના રોશની ગાલે ચડી, જરી ના લબે સુરખી પડી;
ઘેરી બની ના આંખડી, દિલ યારનું જામ્યું નહીં.
આ પહોર ચાર જ રાતના, કંઈ વાયદા વીત્યે મળ્યા;
કંઈ રોંધણી જિગરે જળ્યા, તેની કદર તુંને નહીં.
ના ખેંચ આશક તો કરે, માશૂકને પાવો પડે;
ના સાકીએ પીનો ઘટે, તેં કાયદો પાળ્યો નહીં.
જોઈ મનમને રૂબરૂ, પેલો હતો પૂરો જ હું;
પાયો ફરી, પીનો પ તું, પણ યારને પાયો નહીં.
આ [illegible] નહી હતા, મુજ [illegible] મુકામમાં,
દિલદાર આ [illegible], એ [illegible] નહીં.
[illegible] નહીં.

૨૭ : સનમની શોધ

પેદા થયો છું ઢૂંઢવા તુંને, સનમ !
ઉમ્મર ગુઝારી ઢૂંઢતાં તુંને સનમ !
છે દુશ્મનો લાખો ભુલાવા રાહને,
દુશ્મન બનાવી યાર અંજાયો, સનમ !
ગફલત મહીં હું, ઝાલિમો કાબિલ એ,
જુદાઈ યારોની મઝા એને, સનમ !
જે રાહદારીમાં અમોને લૂટતું,
ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ !
તારી મદદ કોને હશે ? માલૂમ નહીં,
શું યારના દુશ્મન સહે યારી ? સનમ !
પાંચે નમાઝે ઝૂકતાં તારે કદમ,
આડા ફરે છે બેખુદાઓ એ સનમ !
છો દમબદમ ખંજર રમે તારૂં દિલે,
કાફર તણું કાતિલ ખેંચી લે, સનમ !
તું માફ કર, દિલદાર ! દેવાદાર છું:
છે માફ દેવાદારને મારા, સનમ !
કાંઈ નઝરબક્ષી થવી લાઝિમ તને,
ગુઝરાનનો દુકડો ઘટે દેવો, સનમ !
પેદા થઈને ના ચૂમી તારી દિના,
પેદા થયો છું મોતમાં જલે, સનમ !
શાને હસે છે મુફ્ત આ લાચારને ?
દાવો ખુનાનો છે હમારો ના, સનમ !

પથ્થર બની પેદા થયો છું પહાડમાં,
છું ચાહનારો એ ય તું'થી છું, સનમ!

૨૮ : હું બાવરો

આ આતશે તાપે તપેલો હું બળેલો બાવરો,
ઝાંખી થયેલી નરની તે નૂરનો હું બાવરો.
એ નૂર ના આફતાબ કૈં, એ નૂર ના હા! વીજળી;
એ કોણ? શું? કૈંએ નહીં! હું તોય તેનો બાવરો.
એ ગુલ હતું અંગારનું, હું ફૂદડી તેની બન્યો;
ચોટ્યો, ગળ્યો, દાઝી ગયો, હું તોય તેનો બાવરો.
હા! હાય! હાહા! સ્વપ્નમાં એ જાગતાં એ નીંદમાં,
તેને ન હું તો ક્યાંય, તોયે હું જ તેનો બાવરો.
અક્કલ કહે છે છોડવા, દૈયું કહે, 'તે ના બને!'
અક્કલ ગુમાવી, દિલ બાળ્યું; દંકનો હું બાવરો.
'એ ઝેર દેખે છે છતાં શાં માન તેને મીઠડું!'
એ પૂછશો કોઈ નહીં, ઉત્તર ન આપે બાવરો.
આશક તણી નજરે જરી, મુજમગરની જે છે મજા,
તે કોઈ માશૂકને પૂછે છે? એ જ પૂછે બાવરો.
દુનિયા કહે છે એ બળી, આશક કહે અંગાર છે,
[illegible] પુષ્પ તો હું ફૂલ માનું બાવરો.
[illegible]
[illegible]

એ પૂતળીના જાદુને કો જાણનારું જાણશે;
ખામી નઝર આવે નહીં, એ દેખનારો બાવરો.
'હા, હાય, હાહા ! હાય, હાહા !' એ પુકારું હું ભલે;
એમાં મને માની મજા તો એ મજા લે બાવરો.
કૈં પૂછનારો બાવરો, કૈં બોલનારો બાવરો;
આ 'હાય' પુકારી રહ્યો તે, બાવરો, હું બાવરો.

૨૯ : આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નઝર મારી ઠરે, યાદી ભરે ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની.
માશૂકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની!
જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની.
તારા ઉપર તારા તણાં, ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની.
આ ખૂનને ચરખે અને રાતે અમારી ગોદમાં,
આ દમ-બ-દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની.
આશકાશી વધીવના છો ખંજરો દુશ્મન બધા
યારી બનીને હાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની
દેખી બૂરાઈ ના ડરું હું, શી ફિકર છે પાપની
પીવા બૂરાઈને બધે ગજા વહે છે

થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાં યે આશના;
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની!
જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
અહેસાનમાં દિલ ઝૂક્તું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની.
પ્યારૂં તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફરઃ
પીવાડી યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની.
રોકી ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો!
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની.
જૂનું નવું બાલું અને રોઈ હસું તે તે બધું;
જૂની નવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની.
બળી જવાતી છો બધી તાજો કિતાબો શાયરી;
એયું ન એયું છો બને લે એક યાદી આપની.
કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની.

૩૨ અમારી પિછાન

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

જહીં ઝખમો તહીં બોસા તણો મરહમ હમે દેતા,
બધાંનાં ઈશ્કનાં દર્દો બધાં એ વહોરનારાઓ.
અમે જાહેરખબરો સૌ જિગરની છે લખી નાખી,
ન વાંચે કોઈ યા વાંચે, ન પરવા રાખનારાઓ.
ગરજ જો ઇશ્કબાજીની, અમોને પૂછતા આવો,
બધાં ખાલી ફિતૂરથી તો સદા એ નાસનારાઓ.
જહીં સ્પર્ધા તણી જગની દખલ ના પહોંચતી ત્યાં ત્યાં,
ઝમીં ને આસમાનોના દડા ઉડાવનારાઓ.
ગમે તે બેહયાઇને દઈ માથું ધરી ખોળે,
અમે આરામમાં ક્યાંયે સુખેથી ઊંઘનારાઓ.
સનમની બેવફાઇથી નથી સુખ કાંઈ એ ડરતાં,
અમે જાણ્યું, અમે માણ્યું, ફિકરને ફેંકનારાઓ.
ઝખમથી જે ડરી રહેતાં, વગર ઝખમે ઝખમ સહેતાં;
અમે તો ખાઇને ઝખમો ખૂબી ત્યાં માનનારાઓ.
બની ઉસ્તાદ આવો તો થશો આંહી તમે ચેલા,
મગર મુરશિદ કરો તો તો હમે ચેલા થનારાઓ.
અમારાં આંસુથી આંસુ મિલાવો, આપણું ચાવી;
પછી ખંજર ભલે દેતાં, નહીં ગણકારનારાઓ.

૩૧ ઇશ્કનો બન્દો

જો ઇશ્ક ના તો શું ખુદા! આલમ કરી તોયે ભલે.
જો ઇશ્ક ના તો શું જહા! એને ખુદા યે શું કરે!

આ કારખાનું ઇશ્કનું જો જો તપાસી ખૂબ ખૂબ;
આ ખેલ ને આ ખેલનારો એક નૂરે ઇશ્ક છે.
એથી ડરૂં તો ક્યાં ઠરૂં ? કોને ખુદા મારો કરૂં ?
જ્યાં લાઇલાજી સર્વની ત્યાં કોણ કોને હાથ દે ?
રે ! ઇશ્કનું છોડી કદમ માગું ખુદા, માગું સનમ;
શું છે ખુદા ? શું છે સનમ ? એને બિમારી એ જ છે.
ક્યાં યે હશે જો કો ખુદા તો ઇશ્કનો બન્દો હશે;
જો ઇશ્કથી જુદો થશે તો ઇશ્કથી હારી જશે.
જો હો ખુદા તો હો ભલે; તેની અમોને શી તમા ?
છે ઇશ્કથી તો ના વડો જે ઇશ્ક મારૂં તાજ છે.
છે ખાક ચોળી છાપ મારી ઇશ્કની જેને દિલે,
લાખો થતાં તેને બેદિલ્તે રોકનારૂં કોણ છે ?
જો કો અમોને વારશે, કોઈ અમોને પૂછશે,
તો ઇશ્કની ફૂંકે અમારી લાખ ફિરકા તૂટશે.
હું સનમ ઝખમી મસ્ત દારૂ પી બન્યો બિમાર મું,
પણ ઇશ્કથી બીજો અમોને જાણનારો કોણ છે ?
હા ! નસીહતો શી આપશે, અંતર તમારૂં કાપશે.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

કિમ્મત અમારી પૂછશો, તો એક દિલનું બિન્દડું;
વેચાઇએ આનંદથી લેજો સુખે જેને ખપે.
છે તો હર્રાજી તોય મોંઘો ઇશ્કનો આ માલ છે;
જે ઝિન્દગી રેનાર હો તે આવજો લેવા ભલે.
ખૂન નીચોવી અહીં છે જાપ જપવો ઇશ્કનો;
ગરદન કપાવી શીર્ષની માળા બનાવો તો ભલે.
એ મંત્ર જપતાં જાગશે ભૂતાવળો લાખો અહીં;
એ દેખતાં ડરશો નહીં તો ખેલશું આવો ભલે.
ગુલામ થઈ રહેશું સદા પણ બાદશાહી મહાલશું;
માલિકના દિલનું કરીને તખ્ત સૂનારા અમે.
હા! લાખરંગી ઇશ્કનું કો એકરંગી જામ છે;
મસ્તાનના મસ્તાન એવું જામ પીનારા અમે.
આવો, ભરી પીજો અને એ જીરવી લેજો નશો;
નહિ તો સદા માટે શરાબો સોંપજો પીનારને.
એ તો અમારી માદરે પાયું અમોને જન્મતાં,
ને મોતની મીઠી પથારીમાં ભર્યું પે એ જ છે;
એ ઇશ્કની લાલી મહીં લાખો ખુદા ઘેલા બન્યા;
એ લાખમાંના એક પણ જુદા જ કૈં ઘેલા અમે.

૩૨ · પ્રેમથી તું શું ડરે?

ચોગાનમાં આલમ તણા રે, પ્રેમથી તું શું ડરે?
વારા ચમનનાં પુષ્પના કાંટા થકી તું શું ડરે?

લઈ લે મૃદુ આમોદ તો, તુંને ઉઝરડા છો થતો.
ભોંકાય તો ભોંકાય છો, એ મામલાથી શું કરે?

તારા હૃદયઆત્માતણાં વારિ અહીં ઊંડાં ભર્યાં;
પ્રભુ પ્રેરતાં ઊછળ્યાં કર્યાં, એ જોશથી તું શું કરે?
બસ! છોડ તુજ પડાદી ઝરો, છો એ પ્રલયમાં ઊછળો;
છો હો સુરૂપે આફળો, છો તૂટતો, તું શું કરે?
બદલો મળે કે ના મળે, શુક એક પાંખે શે પળે?
એ તર્ક શા જૂદા કરે, ઊડી જો ઊડી, તું શું કરે?
પાંપણના પદ ચુમ્બનો જો કેમ સિન્ધુ ફૂટતો,
ત્યાં સખ્ત ઊભી ભેખડો, તો તું અરેરે! શું કરે?
તે ઊર્મિઓ પાછા પડે, મગરૂર ગિરિ તે ના ગણે;
તોયે સલિલ બેળા કરે, જે પ્રેમનું તે શું કરે?
જો પામ ઝરણાં પાસનું જે પ્રેમ પી નીતું બન્યું.
તુજ પર હસે જે ઉછળ્યું તે ના કરે, તું શું કરે?
એ ના પુકારે કોઈએ, 'અમ અંગ ફરમાઈ મરે,'
અમ [illegible] મરે!' તો [illegible], [illegible], તું શું કરે?
આ [illegible] રૂપી [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] તું શું કરે?
[illegible]
[illegible] કરે?
[illegible]
[illegible] કરે?

એની કૃપાનાં પુષ્પ એ રગદોળનારા પાદને,
નિજ ગન્ધનો જે લેપ દે તે લેપ થાતાં શું કરે?
જો આંખ મીંચી ચાલશે તો ઇષ્ટ સાથે મહાલશે,
·મીઠી પ્રીતડી મીઠી થશે, દિલ જાય ત્યાં તું શું કરે?

૩૩ : આપની રહમ

મિટ્ટી હતો, તે આપનો બંદો બનાવ્યો–શી રહમ!
માગી ગુલામી આપની, બખ્શી મહોબત–શી રહમ!
આવ્યો અહીં છો દોસ્તદારીનો લઈ દાવો સદા,
બોસા દઈ ગાલે જગાડો નીંદમાંથી એ ·રહમ.
એવી કદમબોસી કરીને કાં લજાવો રોજરોજ?
છે દિલ્લગી પ્યારી મગર કયાં હું અને કયાં આ રહમ?
મેંદી બનાવી આપ માટે, ·તે લગાવો છો મને,
શાને જબરદસ્તી કરે, આ પેર ધોવાને રહમ?
આ આપને જોઈ લજાતાં બાગના મારાં ગુલો;
જે ખૂંચતાં કદમે ચડાવે તે શિરે માને રહમ.
હું ચૂમવા જાતો કદમ, ત્યાં આપ આવો ભેટવા,
ગુસ્સો કરૂં છું, આખરે તો આપની હસની રહમ.
ના પેર ચૂમ્યા આપના, ના પેરમાં લોટ્યો જરા;
પૂરી મુરાદો તો થવા દો, માનશું તે યે રહમ.
ના માનતા તો ના કહું, જો જે બનાવો તે બનું;
તોયે કદમના ચાર બોસા આપશે શું ના રહમ?

છે પ્યાસ, છે શોખે અને છે આ જિગરને મહોબતે;
મીઠું ભર્યું જામે, મગર હા! સોબતી પીવા નથી.
નૂરે જુદાઈમાં તમે, સાકી, શરાબી ને સનમ;
સોબત અમારી આલમે, આલમ ચડી ઇશ્કે નથી.
બેઇશ્ક શું જાણે શરાબી યા શરાબીની મઝા?
બેઇશ્કથી જૂની મહોબત તૂટવી આજે નથી.
આલમ, પિદર, માદર, બિરાદર, દોસ્તને શું શું નહીં?
ગફલતે તેને સુવારી જામ પીવાતું નથી.
આ જામ પર લાખો જહાં કુરબાન તો કરવી ઘટે;
તોયે સગાઈના હકે એ પેશકદમી ના થવી.
પિવાડવું જો ના બને, પીવું પછી ચોરી કરી;
આલમ રડે, હું ક્યાં હસું? એ ખૂન જોવાતું નથી.
સોબત વિના કેવી શરાબી? શી ખુમારી એકલા?
આ જામ પ્યારૂં જિન્દગીથી તો ય ચૂમાતું નથી.
પ્યાલું જરી પીતાં જિગરથી આ જહાં છૂટો પડે;
પીનાર પીપી જાય તો આલમ તણું કોઈ નથી.
પ્યાલું ધરું જ્યાં હું લબે, આલમ પુકારી ઊઠતી,
ઝારો, ઝરા, ફૂલો રડે, આસુ સરાનાં યે નથી.
છો પ્યારથી આવ્યા અહીં, આફત ન આ વારી હશે;
નાઉમેદીની દવે માફી મઝાની યે નથી.
સાકી! સનમ! પાછાં ફરો, ઠેવું તમારા હાથને,
છેડો જહાંમાં ઇશ્કનુ આ જામ લેવાનુ નથી.

તો પે, સનમ ! સાકી ! અમારી રાહ તો જોજે જરૂરઃ
પીધા વિના આ જામને, રાહત નથી, ચેને નથી.
તાઝિમોથી, ઇશ્કથી, લાખો ખુશામદથી અગર–
જાઉં જહાંને લાવવા, તો ત્યાં મઝા એને નથી.
આશક થઈ પ્યાસી હશે આલમ તમારી એક દીઃ
સાથે લઈ પીશું શરાબો, હુઝૂ ત્યાં પીવા નથી.

૩૬ : અમારી મસ્ત ફકીરી

ગઝલ

ફકીરીમાં સબિરી મેં, ભરી આજે મજા કેવી?
અમીરીને ફકીરીમાં, મળી આજે રજા કેવી? ૧
ફિકર ઘૂંટી કરી ફાકી, તમન્ના શી હવે બાકી?
શરીરે ત્યાગની કફની, ચડાવી ત્યાં કજા કેવી? ૨
ખલકને જાણતા ફાની, પછી પરવાહ તે શાની?
નથી દરકાર દુનિયાની, મળે તે ક્યાં મજા એવી? ૩
પીવો પ્યાલા ભરી પાવો, કરીને જ્ઞાનનો કાવો,
અમીરીનો ધરી દાવો, ફકીરીમાં મજા લેવી. ૪
કદી મખમલ તણી શૈય્યા, કદી ખુલ્લી ભૂમિ મૈયા,
કદી વહેતી મૂકી નૈયા, તરંગોની મજા લેવી. ૫
કદી ખાવા મળે લાડુ, કદી ખાવા પડે ઝાડુ,
રઝળિયું દેહનું ગાડું, ઉપર બગતી ધજા કેવી? ૬
કદી બે શાલ દુશાલા, કદી લંગોટ ને માલા,
કદી હો ઝેરના પ્યાલા, મળે તેવી મજા લેવી. ૭

હું જેમ આ ઘટતો ગયો, આપે બઢાવ્યો તેમ તેમ;
જ્યાં જ્યાં પડું ત્યાં ઝીલવા હાજર ખડી છે આ રહમ.
મારો સિતારો જોઈ આ તીખા બન્યા છે દુશ્મનો;
ગાફેલ છું હું એ બન્યો, આ આપની જાણી રહમ.
યારી ન છૂપે આપની, છાની મહોબત ના રહેઃ
જાણી ગઈ આલમ બધી, તે ના જવા દેજો રહમ.
આવો ચડાવી છે મૂક્યો આ આપનો આપે ગુલામ,
તો મહેરબાની જિરવાયે એટલી માગું રહમ.
જ્યાં જ્યાં ચડાવો ત્યાં ચડું છું હાથ હાથે લેઈને,
એ હાથ છૂટી ના જવાને દમબદમ હોજો રહમ.
નીરની સાથે ચડે છે નીરનાં ખીલી ફૂલો;
ના ઊતરતું નીર સાથે, નીરને છાજે રહમ.
લાખો ગુનાઓમાં છતાં છું આપનો ને આપથી;
લાજે જખાં, માગું છતાં–આબાદ હોજો આ રહમ.

૩૮ તમારી રાહ

થાક્યો તમારી રાહમાં ઊભો રહી હાવાં, સનમ !
રાહત ઉમેદીમાં હતીઃ બની ગઈ હાવાં, સનમ !
પી [illegible] હાથનું પાણી ઊભેલું પાય, તે
મિઠી [illegible] પીહાયું મૂઝ નાખીને, સનમ !
પડાદો હતા, દેની બન્યા દેની બની પડાદો, અને
આવ્યો [illegible] સાથે [illegible] હા ! સનમ !

પાણી બની ઢાળાઉં છું, દમબદમ ગમને ફૂવે;
અંધાર છે, લાચાર છું, સિંચો–હવે સિંચો, સનમ!
સાબૂત છે ના દોર આ, આવે, લગાવો મીણ તો,
ખેંચી ઊભા છે અંજરો, આ દુશ્મનો નીચે, સનમ!
આંહી શરાબે નીર લેવ્યું છે હમારા જાલિમે;
પીતાં ન ફાવે પ્યાસમાં, આ દમ લબે આવ્યો, સનમ!
પીતાં ન ફાવે છે હવે, પીતો મઝાથી જે સદા;
કાને તમારી સાંભળી મીઠી શરાબી છે, સનમ!
છીપી રહ્યાં છે પ્યાસને આ ઝાંઝવે લાખો અહીં,
હું તો તમારૂં નીર સાચું શોધતાં પ્યાસો સનમ!
છે પ્યાસ, છે ભૂખે, ઉપર બોજો બૂરાઈનો વળી;
છે રાહ જોવી એકલાં, ક્યાં–ક્યાં સુધી હાવાં? સનમ!
માફી તમારી છે બધે, જાણું અહીંયે ખૂબ છે;
માફી પુકારો ને દઈ ઝીલી હવે લેજો, સનમ!
લાઝિમ બૂરાઈ આ બધીને ચૂપકી, આવિંદ! છે;
તોયે ઊઠે છે ઊકળી ખૂને જિગર બૂમે, સનમ!
હુંથી થયું ના, ના થતું, યા ના થશે કાંઈ અહીં,
તક્લીફ તો આખર તમારે ને તમારે છે સનમ!
થાકી રહ્યો પૂરો અહીં, માફી હવે તો મોકલો;
છે માફ જો કરવું બધું, તો આજ ના શાને? સનમ!

૬૫ શરાબનો ઇનકાર

આવું કહો, ક્યાં એકલો! આશક જહાં થાની નથી;
પ્યાલું ભર્યું આ: ના કદર, પીવા જહાં પ્યાલી નથી.

ધર્યાં છે કેશરી જામા, ક્યાં કાષાયનાં કપડાં,
તજી સંસારના ભામા, કજામાંથી મજા લેવી.
ભર્યાં છે જ્ઞાનધન ભાથાં, ઝુકાવે શાહ પણ માથાં,
જગતનો ગમ સદા ખાતાં, ગમીને જ્યાં રજા દેવી.
ખુશી આફત મૂકી સાથે, ધખાવી હોળીઓ હાથે,
બીજાના દુઃખની માથે, ખુશીથી જ્યાં સજા લેવી.
જગત જીત્યું અલખ નામે, અચલ એ રાજને પામે,
નમાવી સર કદર સામે, ઊભાં ત્યાં દેવ ને દેવી.
અમીરીની મજા મીઠી, ફકીરીમાં અમે દીઠી,
ન કરવી ચાકરી ચીઠી સ્પૃહાને જ્યાં રજા દેવી.
થયાં જ્યાં એક ઈશ્વરથી, પછી શી ગાંઠ ઘરઘરથી,
જગાવ્યો પ્રેમ પરવરથી, શલાકા સ્નેહની સેવી.

દેરાસરી

૩૭ : પ્રેમનિવેદન

સદા મન મસ્ત તુમાં રહે; તું તું તું તું જ મારે છે!
છે તું મારે મન વશી, મધુર રસીલી યાર;
જીવનદોરી શાંતી-મુજ ધનના ભંડાર;
મધુરું મુખડું તારું, કરોડો ચંદ્ર હું વારું;
પીને અમી થાઉં અમર પારું, હરે ક્યારે પિવાડે છે! સ
અર્પું નિશ્ચાકરથી હું પ્યારી! તુજ કપાળ,
મગન મમ મતી મોહનનો નાગ ચાલતો તાલ,

વીખરી વાંકી અને કાળી—લલિત લટ શોભતી બાળી;
અટકી ભાલે જ રૂપાળી, અરે! જા! શું ખસેડે છે? સદા૦

લટક્યો બાંધ્યો બાપડો, જીવ શુભ લટથી, યાર!
જીવવા દે, કહે શીદ હણે—કરી ક્રૂર આચાર?
ધવાયો તેહ તારાથી—હરાયો હેત સારાથી;
મનાયોં નેન પ્યારાંથી—હવે, પ્રિય! શું સતાવે છે? સદા૦

મધુર સુવાસિત માહરી, તું ચંબેલી સારઃ
ગોરી, પાતળી ખીલતી સહુ સુગંધ ભંડાર;
લગીર લાલાશવાળી વા—ચિતે ખૂબ સ્નેહવાળી વા;
મધુરી પોયણી કહું હા—ભરી મદ ખૂબ લાગે જે? સદા૦

છઉં ચકોર હું માટ શું—કહું, વહાલી! યા ચંદ્ર?
ના! ક્ષયરોગે તું મરે—બહુ સાલે નેહબંધ;
અરે! હું હું જ બદલાઉં—ચહે તું તે કહું થાઉં;
પ્રીતિનાં ગીતડાં ગાઉં—ખરે! મન એ જ ભાવે રે! સદા૦

કે હું ઝાઝું ટેકીલું—ચાતક થઈ, દિલદાર!
વાંછું તારા નેહનું બિંદુ સુખ આધાર?
અને ના! મેઘ જો થાયે—બહુ દૂર તું થઈ જાયે;
વિયોગે નાજ રહેવાયે, નથીએ દુઃખ પાછું રહે! સદા૦

તુ તે તું! મુજ યાર રહે—હું રહું હું તે હુંય!
પ્રેમ પીપેલો જીવડો, કહે બીજું કે' શુંય?
લગીર ચપળા દૃષ્ટિ તારી—ભરી મદ આંખ જે કારી;
કરી મુજ તઈં ઓ મારી, બચાવી મિત્રને તું લે! સદા૦

બન્યો હું પ્રેમનો બંદો–બીજો રુચે નહીં ધંધો,
    કામકાજ સૂઝે નહીં, મન પ્રેમે મશગૂલ;
    તું મુજ સુંદર ગીતડું, હું તારૂં બુલબુલ.
મધુરા નાદથી આજે, અમળ મુજ પ્રેમને કાજે,
લવું તાનો મીઠાં રાજે, રસિક જન ખૂબ આનંદો. બન્યો૦
    મુજ મુખવાદ્ય સમારીને, ઠાઠ મેળવી, યાર!
    સૂર અલાપી તાહરૂં, ગાનભજન કરૂં સાર!
અહા! બીજું અહીં શું છે? સરવમાં શ્રેષ્ઠ તું તું છે!
સદા પ્રેમી દિલે પૂંચે-વિયોગે, તું શું છે ચંદો? બન્યો૦
    રસબસ પ્રેમે માહરૂં હૃદય થયું, દિલદાર!
    ભલે જિવાડે કે હણે પ્રેમ એક આધાર.
બીજા જન ચાહ્ય તે બોલે–ગણે જીવ તૃણને તોલે;
કપટ વિના હૃદય ખોલે–મને ખળ દુષ્ટ છો નિંદો. બન્યો૦
    મુજ મન પાગલ પ્રેમથી, નિંદા શું કરશે જ?
    મરી રહેવું આપડું, કહો! શું ફરી મરશે જ?
અમળ શુભ પ્રીત શું જાણે? ઊંચી સ્મરીન શું માણે!
ભલે મન દુષ્ટજન તાણે–વિવિધ જન દુષ્ટના ફરે. બન્યો૦
    આશક જનની તજી, મનડું બનિયું મસ્ત,
    પ્રેમ વગર દેખે નહી, જગ આખી જ સમસ્ત,
તુંને દિલદાર! ખરૂં છું, ગુરૂપે લીન થાઉં મૈ.
બની [illegible] નમન તે વાર ગુજારો બન્યો૦

ઘાયલ દિલ પ્રીતિરણે, તરસે જે તરશે જ;
ચિત્તમાં મરવું આદરે, મોતે શું ડરશે જ?
લીધી દિલ ઢાલ મેં રૂડી, જગત છો વાત કહે ભૂંડી,
મને સરખી રૂડી કૂડી, ગણું જગના નહીં ફંદો. બન્યો૦

જો કે આ દિલ માહરૂં, હોય થયેલું ખાખ;
પ્રેમભજન ભૂલે નહીં, પ્રેમ! પ્રેમ કહે રાખ.
ખરે! મુજ ખાખ કહેવાની, રૂડું તુજ નામ ઢેવાની;
હૃદયમાં આશ રહેવાની, થઈ રહું પ્રેમનો બંદો. બન્યો૦

તુજ કારણ મુજ પ્રેમની, મૂર્તિ જો કે આજ;
હણવા તત્પર થાય કો, સેવક ના કહે ના જ;
મીઠી! તુજ કારણે મરવું, હૃદયમાં દુઃખ ના ધરવું;
હઠી પાછું નહીં ફરવું, મને પ્રિય પ્રેમના છંદો. બન્યો૦

શળી સન્મુખ રાખીને, પૂછે મુજને કોય;
તું તું એક જ માહરે, મને વસેલી હોય;
લવું તુજ નામ હું પેલો, પ્રીતિ એ આલ સૌ પહેલો;
ભણું હું તે જ સૌ છેલ્લો, બીજો ગણું શબ્દ છે ગંદો. બન્યો૦

હા! હા! સમ ખાઇ કહું, 'પ્રેમધર્મ મેં લીધ;'
તે વિણ માનું નહીં કશું, પણ મેં એવું કીધ;
પ્રભુ એ પ્રેમ માનું છું—અમે તે જાતિ જાત્રું હું;
હૃદય દગિયાત થાઉં છું, ચરણ જગ પ્રેમને વંદો. બન્યો૦

૩૯ : પ્રેમીને ઠપકો

અરે! જા શું અવાયે નહિ—ઝૂરું જો! હું અહીંયાં રહી.
જા જા શું આવે નહીં, તલસાવે શું યાર?
ટકટક કરતું બાપડું ચાતક તરસ્યું ધાર.
તરશથી વ્યાકુળું થઈને—ગુણો વારિદના ગઈને.
ચહે આવે જલદ ધાઈને—હરે! વારિદ લેખે નહીં. અરે!
ગડગડાટ ને ગર્જના સુણું હું કરણો, હાય!
પણ દેખું દિદાર નહીં, કહે રહું ક્યમ જાય?
જીવે ક્યમ બાપડું કેની? રસિકતા ધન્ય છે જેની.
તરશ છીપે નહીં એની—હરે! દુઃખ શું વિચારે નહીં? અરે!
ઊડતાં તું જ દિશથી આવતાં ખગ રોજ;
જોઈ મોહું શું દિલથી, રહી રહી માણું મોજ?
અરે! પણ મેઘ કયાં આજે, ગરજતો કયાં ભુંડા રાજે?
ગયો નહીં શું જ ના દાઝે? કાજ શું છાનડી કરે થઈ? અરે!
દૃષ્ટિમર્યાદા વિષે, આવતાં ખગ જોઈ,
પ્રેરું પ્યારાં માદરાં, ચક્રવાક બે મોદી;
ઝટપટી પાછું મારા—જીવન એ પખીડાં આરાં,
સમાચાર પૂછતાં નાગ—વિરાગી મુખ ફેરો ફરી. અરે!
ફરે ન મુખથી કાંઈ તે જુએ ન સામું રંચ,
મુએ પેટ મન માંહીથી, મેરૂ ગનિયો રંક.
અરે! [illegible] નહીં [illegible] તું જ [illegible] નહીં.
[illegible] નહીં [illegible] અરે!

ગરજ જુએ નહિ કોઇની, દે ન મુજને પાંખ;
જા તુજને હું શું કહું, હતી નહીં કહે આંખ?
દીધી જો હોત પાંખો બે-ઊડીને જાત જ્યાં તે છે;
પડત ગોદે જઇને રે-છૂટત નહીં એકઠાં બે થઇ. અરે!

૪૦: પ્રેમીની તલ્લીનતા

વગર તું હાર હૈયાના, બધો સંસાર ખારો છે;
મગર દિલદાર! તારી તો મઝાનો બહાર ન્યારો છે.
અમારા દર્દની લેજ્જત, શું જાણે કોઈ બેદર્દી?
ઘવાયો જે પૂરો તેને દરદનો પ્યાર ન્યારો છે!
ગમે નહિ ખાનપાનો કાંઈ, ગમે કાંઈ ગાનતાનો નહિ;
મીઠી શી વેદના ભારે, અજબ વહેવાર તારો છે!
પડેલા પ્રેમના વહેણમાં, વહ્યા, જઈએ ઊલટપૂરે;
કિનારે નહિ નજર જરીએ, રસીલી ધ્રુવ અમારો છે!
ભલે એ દાહી દુનિયા તો ગમે તેવું મુખે બોલે;
અમારો ન્યાય તો આખર હજૂર તારી થનારો છે.
મધુરું મુખ જોવાની, નિરંતર લેહ લાગી રહી;
ખરે! દેરાસરી આખર તુંથી બિસ્મિલ થનારો છે.

૪૧ · ગઈ ક્યાં પ્રેમની પ્યાલી?

નજર હું કાંઈ આવે નહિ, મને તું એમ કહેતી'તી,
વિયોગે તેં જિવાયે નહિ, મને તું એમ કહેતી'તી.

સ્વરગના સુખથી મીઠાં, જગતજંજાળ કાપંતાં-
મધુર મુજ ચુંબનો વિના, જીવું નહિ એમ કહેતી'તી.
રહીને રાતદિન પાસે, જિગર આપી લઈ બાથું,
અલૌકિક મૂર્તિની પેઠે, પૂજાઉં એમ કહેતી'તી.
ભીંજેલા નેહથી હુંને, સહજ એક નેનની સેને,
અજબ જાદુગરી મારી, નચાવું એમ કહેતી'તી.
તજું નહિ જીવ જાતાં હું, રૂડી વેલી શી રહું વળગી;
ગઈ ક્યાં પ્રેમની પ્યાલી? મને જે એમ કહેતી'તી!

૪૨ : પ્રેમીની બેપરવાઈ

મીઠા હસવા મહીં સચ્ચાઈ, અરેરે કાંઈ ભાળી નહીં;
જગત જોઈ વળ્યો બધું, વફાઈ મેં નિહાળી નહીં.
હૃદય દ્રવનાં પૂજી આજી, મનોહર મૂર્તિઓ પ્રેમે;
ગઈ સહુ વ્યર્થ મુજ સેવા, અનન્યે કોઈ રીઝી નહીં.
ફર્યો બની બાગમાં ઘેલો, મુખે ગુણગાન ગાતો હું;
સુણીને કાન કોઈ ફૂલડે, હૃદયપ્યારીને [illegible] નહીં.
ગણ્યું નહિ માન કે જાને, જાણી નહિ લોકની લજ્જા;
બની જોગી મેં દીધું, મસ્તનું ભાન, લેખ્યું નહીં.
બધાં બંધન કાપીને, ચરણીમાં મસ્ત કરી દેતાં,
થયો જોગી ફકીરી પી, ફકીર પણ પ્રેમ પામ્યો નહીં.
[illegible] સુખદ [illegible], દુની અને [illegible];
[illegible] [illegible], [illegible] કાંઈ [illegible] નહીં.

અરે! જા બેકદર દુનિયા! ભરોસો રંચ નહિ તારો;
તહારાં નાજનખરાંની, અમારે કાંઈ કિંમત નહીં.
અમે દેરાસરી નિત્યે, અલખની લેહ લગાવીશું;
રમીશું ખાખ એકલડા, અમારે કાંઈ પરવા નહીં.

૪૩ : પ્રેમીની પ્રણયઘોષણા

જગ છો ગમે તે કહો તને હું તો ચમેલી કહીશ જા;
તત્પર ગુણાનુવાદ ગાવા હું હમેશે રહીશ જા.
રહેવા હજૂરમાં તાહરી દિનરાત દિલમાં ચહીશ જા;
તજીને બધું હું તો અનન્યે દાસ તારો થઇશ જા.
તારા વગરનાં સહુ સુખો ગતિ તુચ્છ હુંય તજીશ જા;
એકાગ્રચિત્તે લહેરથી હું તુજનેજ ભજીશ જા.
તારી મનોહર મૂર્તિ હું નેનોથી પીશ ઠરીશ જા;
હે પ્રાણ! તારા નામનું બહાનું હમેશ ધરીશ જા.
તુજ નામની કિસ્તી થકી ભવસાગરે ઝીલીશ જા;
તારા બિરદની એકલી ચિત્ત આશ ભીડી ધરીશ જા.
હર રીતથી વહાલી તને ખૂબ ખુશ ખુશ કરીશ જા;
તારી ભલાઈઓથી બધી દશ દિશ હું ગજવીશ જા.
ખુદ ખૂબસૂરતીને તાહરૂં કરી ધ્યાન હું લજવીશ જા;
તું આગળે એ પણ હઠે કહી માન હું તજવીશ જા.
સહુ સૃષ્ટિમાં તું તું ભરી તું એક ભરી એ લહીશ જા;
તારા વગર બીજું ન દેખું હું છચોકે કહીશ જા.

આઠે પ્રહર તુજ પ્રેમની મદિરા પીને હું છકીશ ॥
બની યાદમાં ગુલતાન ભૂલી ભાન નિત્ય બકીશ ॥
મારી ચમેલી રસભરી, મારી ચમેલી જપીશ ॥
આ પ્રેમઘેલો છે બનેલો ભલે હું એમ ખપીશ ॥

૪૪ : સનમની નિગાહ

નિગાહ તુજની, અરે ! બદમસ્તીમાં હુશિયાર કેવી છે
અમારું દિલ ચુરાવાને, કહો ! તૈયાર કેવી છે !
અદાથી ફેરવી ખંજર ગળા પર, તું પછી કહેતી;
શહીદે નાઝ ! બતલાવો કે આમાં ધાર કેવી છે !
જિગર તૂટ્યું રવાના ફાટ્યું જોઇને દિલમદી લાગી;
ગજબનો ઘા કરે ચંચલ, નિગાહે યાર કેવી છે !
અબદ કરની અમોને તું, હસીને પૂછતી પણ તું;
જરા દિલબર ! બતાવોને અદા ! તલવાર કેવી છે !

૪૫ : કાફી છે

કતલ આશકને કરવાને નિગાહ તલવાર કાફી છે
વિરહના જખમને રૂઝે મલમ દિદાર કાફી છે !
પરેશાં દિલ દીવાનાને નથી દરકાર જંજીરની,
અમોને બસ કરવાને [illegible] તાર કાફી છે !
નહિ તસ્બીહ, નહીં સિજદા, નહીં મજહબ [illegible]
તલબગાર દિલ થયું છે આ, બસ ! એ [illegible] કાફી છે

પરેશાં જોઇને મુજને, ન કર તું ઝુલ્મ, અય ઝાલિમ!
ઇલાજે દર્દ દિલને કાજ ફક્ત તુજ પ્યાર કાફી છે!
નથી મુમકીન, અયે દિલબર! નિયત બદલે જરા મારીઃ
ડૂબેલાને બચાવાને, સનમ! તુજ પ્યાર કાફી છે!
ન જા તું જાન છોડીને, અરે! આ ફાની દુનિયામાંઃ
ઝબેહ કરવા મને તુજ ખંજરે ગુફ્તાર કાફી છે.

'કાન્ત'

૪૬ : આત્મજ્ઞાન

અહા! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે આશા!
બળેલો આર્ત એ શો એ સ્વરસ્નાને કરે આશા!
અરે! શું આવશે ત્યારે ફરીશું સાથ એવો દિન,
કદાપિ સ્નેહને સ્વર્ગે? કહે શું ખરે? આશા!
અને શું રૂઝશે આખર ઝખમ એ શુદ્ધ હૈયાનો,
અને એ ચાલશે સાથે? દયા કેવી કરે, આશા!
નહીં પરવા જરા અમને, કશી એ વસ્તુ ઐહિકની;
કરે સંતોષ જો તેને મને તો ઉદ્ધરે આશા!
નિહાળું હા! ભવિષ્યે જો ઘડી પણ નેત્રરસ જૂનો,
સખાનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા!
મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં, દેવી!
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા!

૪૭ : ચન્દાને સંબોધન

તને હું જોઉં છું, ચન્દા! કહે! તે એ જુએ છે કે!
અને આ આંખની માફક–કહે, તેની રુએ છે કે!
અને તવ નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિમ્બ જોવાને
વખત હું ખોઉં તેવો શું–કહે, તે એ ખૂએ છે કે!
સખી! હું તો તને જોતાં–અમે જોયેલ સાથે તે–
સ્મરન્તાં ના શકું સૂઈ! કહે, સાથી સૂએ છે કે!
સલૂણી સુન્દરી ચન્દા! ધરી તવ સ્વચ્છ કિરણોમાં–
હૃદયનાં ધોઉં છું પડ હું! કહે, તે એ ધૂએ છે કે!

૪૮ : મારી કિસ્તી

નવ સૂઝે ઉપાય કૈં રોકાય મારી કિસ્તી!
આવા તોફાનમાં જરૂર ડૂબશે મારી કિસ્તી!
જગસમુદ્ર છે સમાન:
બચે એ હોય લખ્યું બખત!
સહમા તોયે આ વખત ઝુકાવી છે મેં કિસ્તી.
અન્ય કશા જોઈ કરત:
ધીમે ધીમે ગતિ કરત:
[illegible] મરે! આ તો તરત ઝુકાવી છે મેં કિસ્તી,
કોની નહીં કશું અન્તર;
કેમ કેનું ત્યારે અન્તર?
[illegible] તોય નહીં અન્તર ઝુકાવી છે મેં કિસ્તી!

સફરનો હતો ચરસ:
ગણુતો હતો ઘણી સરસ;
દીસે ઘણાં થયાં વરસ ઝુકાવી છે મેં કિસ્તી !

૪૯ : મનોહર મૂર્તિ

(કવ્વાલી)

દેવે દીધી દયા કરી મને,
અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !
નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !
નયને કંઈ નૂર નવું ચળકે,
વદને નવી વત્સલતા ઝળકે;
સખી ! એક જ તું ગમતી ખલકે
મને, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !
ચિરકેશ સુકોમળ સોહી રહ્યા,
સ્મિત જોઈને તારક મોહી રહ્યા;
કામધેનુ શી બાલક દોહી રહ્યા,
તને, મૂર્તિ :મનોહર માશૂકની !
હૃદયે શુભ, ઉજ્જ્વલ ભાવ ભરો,
પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરો:
સહચારમહીં ભવપાર તરો,
સખી ! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

ત્યાં આસમાને આભલાં જુદાં જુદાં કંઇ ચકચકે;
સમજે ન કો તેથી નિસાસા સૌ ભરે, શામાં મઝા!
દરિયામહીં–ધરતીમહીં–ત્યાં આસમાન મહીં ઉડે,
કહે તખ્ત ખુશાલી તણું–શું કામની પણ તે મઝા!
છે ત્યાં ગયાં ભૂત તો હજારો માણસો જ અપૂઠ મઝા!
સાથે લઇ પાછા ફર્યો દીઠાં નહીં, તો ક્યાં મઝા!
વર્ષો બિચારી ગર્ભિણી સહેતી પ્રસૂતિ વેદના
પછડાય ચીસો પાડતી ને ગર્ભ જળરૂપે પડે;
થિજાય શિયાળામહીં, સિઝાય ઉનાળા મહીં;
દુનિયા બધી એમ જ પીડાતી દેખું છું; તો ક્યાં મઝા!
ખૂબસૂરતી આલમ તણી હસતી ખીલે જે કારમી,
દેખું હું, પણ કરમાય ક્ષણમાં, માનું તો શેમાં મઝા!

સુણવા કહે, અવલોકવા કો, વાંચવા કોઈ કહે;
હું મ્હાવરો રાખું ઘણો, તેમાં ન આવે પણ મઝા.
આલમ તણી મેં ચોપડીનાં ફેરવ્યાં પાનાં ઘણાં;
માલિકના ડહાપણ થકી સમજુ થયો, પણ ના મઝા.

હું ગાન દુનિયાનું સુણું અવલોકું સારી ખલકને,
જાણી લઉં છું ભેદ સઘળો તોય તેમાં ના મઝા.
જિગર વિના તનહા ફરૂં તેથી ન આવે રે મઝા,
આ ઇશ્ક વિણ રોનું ન માને દીલડું ક્યાંઈ મઝા.
ઊડી ગયેલા નૂરથી આંખો ફરે જનમંડળે,
ધારી ફકીરી હું પુકારૂં 'નૂર! ઓ! મુજ નૂર ક્યાં!'

સુણે ન કો, રડવું જુએ ના મુજ હાલત આલમે;
દેખું જ તેને રડતી હું તો દુનિયામાં ક્યાં મજા?
દુનિયા મહીં, ભાઇ! નથી–ક્યાંઇ નથી–કાંઈ મજા.
ગમગીનીનો ભંડાર આ છે–માનું તો શેમાં મજા?
ઝિન્દગી છે જ્યાં સુધી સહેવું બધું રે! ત્યાં સુધી;
આ ઝિન્દગી પૂરી થશે તો આવશે ઊંચી મજા.
સ્મરવાં ગએલાં સ્નેહીને, રડવાં ગએલાં સ્નેહીને;
ભગ્નાશ જીવિત મુજ એ છે, હાલ તો કહો તે મજા!
કહો તે મજા કે દંભ કે મૂર્ખાઇ ડહાપણ જે ગમે,
અવસાન સુધી હૃદય મુજ તેમાં જ માની લે મજા.
અવસાન બાદ ઊડી જતાં, અકળિત અગમ્ય જ સ્થાનમાં,
આ ખલકમાં નથી ક્યાંઇ એવી લહીશ ત્યાં સાચી મજા

ખબરદાર

૫૨ : રસહેલ

અખંડ એક ધાર અજબ કો વહી રહી,
ખુલી ખુદાઈ ત્યાં જુદાઈ કો નહીં રહી!
ભીંજાય સહજ ખલક ત્યાં ન ઝલક કો જુદી,
કરોડ આંખ નૂર તો એક જ ઝરી રહી!
અનંતમાં ઝગી રહ્યા અગણિત તારલા,
ન આંખ તેની કો દયા જુદી કરી રહી!

નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની!
દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની!

૫૦: આપણી રાત

(કવ્વાલી)

શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
હસે આકાશે ચંદ્રમા તારા લસે;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
વદને નવજીવન નૂર હતું!
નયને પ્રણયામૃત પૂર હતું!
હૃદયે રસમાં ચકચૂર હતું!
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
નાહતાં નાહતાં પ્રકાશમાં, પ્રેમતણી,
કીધી વિશ્રબ્ધ વાતો રસીલી ઘણી;
કલ્પનાની ઇમારત કૈંક ચણી,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
તારું સ્વાર્પણ અંતરમાં જ લહું;
કથા અદ્ભુત એ જઈ કોને કહું?
સ્મરના જળમાંહી નિમગ્ન રહું:
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

રાત રૂપાળી, રૂડી, રસાળી હતીઃ
આશકોની અપૂર્વ દિવાળી હતીઃ
આખી ઉત્સવ માફક ગાળી હતી :
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,
અંગે અંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો,
અને આખર આમ વિયોગ થયો :
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

લલિત

૫૧ : મજા ક્યાં છે?

ક્યાં છે મજા? ક્યાં છે મજા? કહે તું મુસાફર ખલ્કના!
દુનિયામહીં ક્યાં છે મજા? માની લઉં શામાં મજા?
છે ક્યાંઈ ખાજુ ખુશાલીની આ ખલ્કને કોઈ ખૂણે?
દેખાડી દે! જો હોય તો, ખોદી લઉં ત્યાંથી મજા!
આલમ સુણે બહેરી ન ગાણું જ્ઞાનનું દરિયા તણું,
ને દુઃખ પોતાનું રડે તો માની લઉં એમાં મજા?
રોવે હસે અસ્થિર ભૂત ચોપિ ન 'શું-ક્યાં સત્ય છે?'
દુઃખભાર લઈ મૂંગી દરે ધરતી, લઉં એમા મજા?

ન સૂર્ય જ્યોતિ જેવું કે ન ચંદ્રિકા
અનામી નૂર એવું ખલક
રસે રસાય જ્યાં બધું જ સ
ન આભ અવનિ
ન દિવસ, રાત, કાળ, સ
અખંડ એકત
ધગે ન ધોમ કે ન
તૂટેલ તાર.
અનંત વિશ્વમાં સમા
દશે દિશાથી સ્ને
ડૂબ્યાં પ્રપૂર્ણ એ રસે, તર્યાં જ
અચૂક અમર બુટ્ટી એવી
ઉતારી દેહપટ જુઓ બધું જ બ્રહ્મ
અદલ જુદાઈ ત્યાં પછી કોની ક

૫૩ . જીવનઘાટના ઘા

તારા ઘા પર ઘા મને મારી રહ્યા,
પ્રભુ! તોય તે ઝીલું હું પુષ્પ સ
મારો જીવનઘાટ ઉતારી રહ્યા,
પ્રભુ! કેમ ગણું પછી તે વસમા?
મારી મટ્ટી ફ્રદાઈ પિસાઈ રહી,
મારી જિંદગી સૂકી સુકાઈ રહી,

મારી બુદ્ધિ બધી અકળાઈ રહી,
તોય કેમ ચૂકું મુજ વર્ચસમાં?
મારૂં આભ બધું ઘનઘોર થયું,
નહીં જ્યોતિનું એક કણું ય રહ્યું;
તીણું વીજનું કર્ત્તન જાય દહ્યું;
પ્રભુ! નિત્ય બળું તુજ આતસમાં!
તું જ જાણે એ ઘાટ શો નીકળશે,
નવજ્યોતિ એ ભઠ્ઠીમાં શી ભળશે,
નવપુષ્પ કશું ઊગીને ફળશે;
પ્રભુ! હું તો વીંટાયો છું ધુમ્મસમાં!
રહી કાનસ તારી ચોમેર ફરી,
ઉરલોહનો કાટ જશે ઊતરી,
દેશે એ પછી કંચન શુદ્ધ કરી;
પ્રભુ! શ્રદ્ધા ધરૂં તુજ પારસમાં!
તનથી તણખા ઊપટે ઊડતા,
મારા અંતરપુષ્પની કહે ગૂઢતા;
કૈંક જન્મોની એમ જશે જડતા,
પ્રભુ! વીર અદલ રહું સાહસમાં!
તારા ઘા પર ઘા ઘમકારી રહ્યા,
પ્રભુ! તોય તે ઝીલું હું પુષ્પ સમા;
મારો જીવનઘાટ મઠારી રહ્યા,
પ્રભુ! લે લે, જગાવી દે ઓજસમાં!

૫૪ : ઇલ્મમક્કાનો હાજી

ખૂબ કરી જે ઇલ્મની સોદાગરી હાજી ગયો;
એકદર ગુજરાતની કરી ચાકરી .હાજી ગયો!
જ્યાં ભર્યાં'તાં આસમાને ઘોર કાળાં વાદળાં,
રંગ ત્યાં એમૂલ કૈં કૈં ચીતરી હાજી ગયો!
જ્યાં જમીને ગૂંચવાતાં ધૂળઢગ ને ઝાંખરાં,
બાદશાહી બાગ ફૂલનો ત્યાં કરી હાજી ગયો!
ગુર્જરીનું ઇલ્મમક્કા પાક કીધું હજ કરી,
એક હજરતની ફકીરી દિલ ધરી હાજી ગયો!
ઓ મહોબ્બત! નાઉમેદી! ઓ જુવાની ગુલભરી!
તમ ફકીરીની અમીરી આ હરી.હાજી ગયો!
એ અમીરીના સખુન પર ત્યાં ફિરસ્તા છે ફિદા;
અહીં ન જાણ્યું મોતી શાં શાં વીખરી હાજી ગયો!
શે હવે ગુજરાત! શે, શે! ના પિછાન્યો જીવતાં,
આંસુના દરિયાવ એવા કૈં તરી હાજી ગયો!
ના અદલ ઇનામ જગનું એક કુરબાની દિલે;
કૈં અમીરી, કૈં ફકીરી, સંઘરી હાજી ગયો!

૫૫ : પ્રાર્થના

મારા પાપે આ અંતર મેલું થયું,
તેને સ્વચ્છ કરી લે ઉગારી, પ્રભો!

અધજ્ઞાને આ જીવન ઘેલું થયું,
તેને સત્યપ્રભાથી દે તારી, પ્રભો !
મને ત્યાગી ગયા સહુ લોક લડી,
મારી આંખ રહી શતધાર રડી,
મને શાંતિ મળી નહીં એક ઘડી,
તો ય તું જ સમીપ છે મારી, પ્રભો !
મારા અંતરમાં તું જ બોલી રહ્યો,
તારા સ્પર્શથી ચેતન ખોલી રહ્યો;
તારી આશ હુંમાં તું વિલોલી રહ્યો,
જેવો તેવો લે તારો સ્વીકારી, પ્રભો !
મને બાંધતાં તું જ બંધાઈ ગયો,
મારે અંતર તું સપડાઈ ગયો;
હવે આખર તો ઓળખાઈ ગયો,
મારી મુક્તિ વિના નહીં તારી, પ્રભો !
મારી આંખથી મેઘ રહ્યા વરસી,
મારાં વ્યોમ રહ્યાં હવે સ્વચ્છ લસી;
રહ્યું ના કશું લેવું રડી કે હસી,
હવે તું કે ન હું કો ભિખારી, પ્રભો !
શુભ જ્ઞાને આ અંતર પુષ્ત થયું,
તેને તારી દયાથી દે તારી, પ્રભો !
તારા જાપથી જીવન મુક્ત થયું,
તેને ધારી તુંમાં લે ઉગારી, પ્રભો !

ન સૂર્ય જ્યોતિ જેવું કે ન ચંદ્રિકા સમું,
અનામી નૂર એવું ખલક સૌ ચહી રહી!
રસે રસાય જ્યાં બધું જ સમરસે શમી,
ન આભ અવનિ કેરી ભિન્નતા તહીં રહી!
ન દિવસ, રાત, કાળ, સ્થાન, રંગ, રૂપ કો;
અખંડ એકતાર લહર એ મહીં રહી!
ધગે ન ઘોમ કે ન સોમ શીતથી ધ્રૂજે,
તૂટેલ તારને જ એ થીજી દહી રહી!
અનંત વિશ્વમાં સમાય દેવજ્યોતિ એ,
દશે દિશાથી સ્નેહઘોધ શી સહી રહી!
ડૂબ્યાં અપૂર્ણ એ રસે, તર્યાં જ તે બધાં,
અચૂક અમર બુટ્ટી એવી છે જહીં રહી!
ઉતારી દેહપટ જુઓ બધું જ બ્રહ્મ આ!
અદલ જુદાઈ ત્યાં પછી કોની કહીં રહી!

૫૩ જીવનઘાટના ઘા

તારા ઘા પર ઘા મને મારી રહ્યા,
પ્રભુ! તોય તે ઝીલું હું પુષ્પ સમા;
મારો જીવનઘાટ ઉતારી રહ્યા,
પ્રભુ! કેમ ગણું પછી તે વસમા!
મારી મટી દુહાઈ ચિનાઈ રહી,
મારી જિંદગી જડી ગુમાઈ રહી,

મારી બુદ્ધિ બધી અકળાઈ રહી,
તોય કેમ ચૂકું મુજ વર્ચસમાં?
મારૂં આભ બધું ઘનઘોર થયું,
નહીં જ્યોતિનું એક કણું ય રહ્યું;
તીણું વીજનું કર્ત્તન જાય દહ્યું;
પ્રભુ! નિત્ય બળું તુજ આતસમાં!
તું જ જાણે એ ઘાટ શો નીકળશે,
નવજ્યોતિ એ ભઠ્ઠીમાં શી ભળશે,
નવપુષ્પ કશું ઊગીને ફળશે;
પ્રભુ! હું તો વીંટાયો છું ધુમ્મસમાં!
રહી કાનસ તારી ચોમેર ફરી,
ઉરલોહનો કાટ જશે ઊતરી,
દેશે એ પછી કંચન શુદ્ધ કરી;
પ્રભુ! શ્રદ્ધા ધરૂં તુજ પારસમાં!
તનથી તણખા ઊપટે ઊડતા,
મારા અંતરપુષ્પની કહે ગૂઢતા;
કૈંક જન્મોની એમ જશે જડતા,
પ્રભુ! વીર અટલ રહું સાહસમાં!
તારા ઘા પર ઘા ધમકારી રહ્યા,
પ્રભુ! તોય તે ઝીલું હું પુષ્પ સમા;
મારો જીવનપાટ મઠારી રહ્યા,
પ્રભુ! હે હે, ઝઝાવી દે ઓજસમાં!

અમૃત કે. નાયક

૫૬ : હાલ અબતર છે

કદી તલવારની ધમકી! કદી કર માંહી ખંજર છે.
ગઝબમાં જીવ આશકનો ડગે ડગ દિલમહીં ડર છે!
ઘડીમાં જીવ જોખમમાં ઘડીમાં જિન્દગી ભયમાં
પડ્યું પરહાથ દિલ આ આજ આંખો સૂળી ઉપર છે!
ન છૂટે ધ્યાન પ્રતિમાનું, ખુદાની યાદ ના આવે;
પડ્યા પથ્થર સમજમાં શું, કહે લોકો કે કાફર છે!
જિગરનો દાગ જૂનો છે, નિરાશાનો નમૂનો છે;
સહુ સંસાર સૂનો છે, ઉજડ આશક તણું ઘર છે!
તમો ધનવાન છો તો મુજ સમા લાખો ભિખારી છે;
કમાઈ રૂપનીમાં આશકોનો લાગ ને કર છે!
હૃદય ચાહે સદા જેને દયા આવે નહીં તેને;
બન્યું એ જીવવું એના થકી મરવું જ બહેતર છે!
નહીં ભલું અમારું મુખ કદી ઢૂંકું થયું તો શું!
કપાઈ સર સરાસર બોલશે, બસ! તું જ સરવર છે!
ઊઠ્યો ચમકી હું શાને વસ્લની તાદિર તણી બાંગો;
અહીં તકદીરના ચાળો સદા અસ્વાદ અકબર છે.
ન કર અમૃત! ફિરાયત કે, બેબૂત છે પથ્થરો છે બસ;
હૃદય નું રાખ્યા? તારો દાવ અમર છે!

૫૭: કરૂં કે ન કરૂં?

દૂર દિલથી સહુ સંસાર કરૂં કે ન કરૂં?
હૃદયમાં આપનું આગાર કરૂં કે ન કરૂં?
તમે કરશો કે જફા મારી વફાને બદલે?
કહોને, અય સનમ! હું પ્યાર કરૂં કે ન કરૂં?
સામો આવું છું તો પરદામાં મુખ છુપાવો છો.
દાર પર થાય, તો દિદાર કરૂં કે ન કરૂં?
નાક તકફૂલ કમલ મુખ ને આંખ નરગિસની:
બધું લઈને ગળે હાર કરૂં કે ન કરૂં?
હાથ તલવાર ધરી, શીશ આશકે નામ્યું,
પછી વિચાર વળી, વાર કરૂં કે ન કરૂં?
કઓલ પહેલાં મને માગ્યા વિના આપી બેઠાં,
હવે ખિયાલ એ, દરકાર કરૂં કે ન કરૂં?
બૂતો બેદર્દ છે: લાખોને કર્યો છે પામાલ;
દિલ હું આપીને ઇતબાર કરૂં કે ન કરૂં?
મારૂં દિલ છીનવી, ના કહે છે આપવા પાછું:
તોછડું લાગશે, તકરાર કરૂં કે ન કરૂં?
બહુ તરસાવી બગલગીર થયો છે એયાર:
બોસા લાખો લઈ બેઝાર કરૂં કે ન કરૂં?
કોટિ સર દાર પર હેજે ચડાવ્યાં છે અમૃત!
બેરહમ તેને હું સરદાર કરૂં કે ન કરૂં?

૫૮ : બળે છે!

આંખોથી વહે છે ધારા, તોયે જિગર બળે છે,
ચોમાસે ભરપૂર, આકાશનું ઘર બળે છે!
તેજસ્વી ઘર જોશે શું કોઈ તે સનમનું!
જેની ગલીમાં ઊડતાં પંખીનાં પર બળે છે!
ફુર્કતની આગ દાબું, તો ભસ્મ થાય હૈયું;
ફિર્યાદ કરું છું તો જિહ્વા અધર બળે છે!
મૃત છું હું તોય જીવું, માશૂક અમૃત પાયે,
વનો તમાશો જોશે કે કેમ નર બળે છે!

મસ્તાન

૫૯ : એકરારનામું

હુકૂમદારની જોહુકૂમીથી હું હવે લાચાર છું;
મુફલીસ દિલ દરવેશ દહીં હું હવે બેજાર છું.
ઇશ્કે શરાબીની મઝા જોવા હવે તૈયાર છું;
ખ્વાહિશ જ્યાં ખમવા ખરે કદમ હવે હુશિયાર છું.
માશૂકની મુરવ્વત ખરે! કરનાં હવે શીખનાર છું;
આલમ તણી બૂરી ખિલાફી હું હવે છોડનાર છું.
બની બહાદરો બન્દો સનમ! હું બન્દગી કરનાર છું;
ગોપીન ગમગીનો ખુમારીને હવે રડનાર છું.
માશૂક તણા જુદાઈ ત્યાંથી આશક સદા છૂપનાર છું;
એ જુલ્ફની ખુશ્બો અને ઉલ્ફત સદા સૂંઘનાર છું.

ઇશ્કે અનલહક યા પયગામે નૂરને જોનાર છું;
તજી બેઇમાની ઇમાનથી માશૂકને ઝૂઝનાર છું.
ગુલઝારની સડકે પડેલા ખારને ખમનાર છું;
એ ગુલ ઉપર આશ્કિન થઈ ભેટી સદા ચૂમનાર છું.
નાદાન ને હેવાનની મિજમાનીમાં મળનાર છું;
મિજલસ દિવાનાની શરાબીમાં હવે ભળનાર છું.
ઝાંખી થયેલા નૂરની હું પેરમાં પડનાર છું;
મસ્તાન આબેહૂબ હુસ્ને! ત્યાં હું અંજાનાર છું.
સાકી તણા હાથે ભરેલી પ્યાલી હું પીનાર છું;
બદહઝમીના પરહેઝગારોને ઇજન કરનાર છું.
મિઠ્ઠી શરાબી પી બીમારીને સદા ગાનાર છું;
ગમગીનીની યારી કરી ઉદાસીને ચાહનાર છું.
આલમ થકી બાતલ થઈ હું દરખતે ચડનાર છું;
પાકી તલાશે એ પરિન્દાને હું પારખનાર છું.
યારી કરી ચૂમી લઈ એ સાથ હું ઊડનાર છું;
રે શુક ઓ વાલી સનમ! તકલીફ હું સહેનાર છું.
માની મઝા એ સાથ તાબેદારીમાં જીવનાર છું;
કાબિલ! કરો સિતમ! મગર ગરદન ન ઊંચકનાર છું.
આબેહયાતીના ઝરામાં હું હવે ડૂબનાર છું;
ઓ સનમ! તું કર રહેમ! એ રહેમતે જીવનાર છું.
હાજત નથી બીજી હવે આશક હું ઇન્તિઝાર છું;
આબાદીબાદી જોઈ છેઃ બરબાદીને ચાહનાર છું.

અજબ દારૂ નશો કરતો, અજબ ખુશબો ન કાં ભરતો?
ધીરજ દિલમાં ન હું ધરતો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

મીંચું હું ચશ્મ શી રીતે? સખી! સામે ખડી તું જો;
હજી દાવો ન કાં લેતો? સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

બલા વળગી પડી આ તો, અજબ આ ઇશ્કનો રસ્તો;
મગર કાંટાભરી વાડો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

જતો હારી, હવે થાકયો, જિગર વહેતું થતાં સૂતો;
નથી કૈં મોતથી બીતો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

સખે! હું વસ્લને ચાહતો, જુદાઇ ના હવે સહેતો;
બતાવો રાહ કૈં સાચો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

જગાડ્યાં ભૂતને મેં તો, હવે ના દાદ તું દેતો!
ગુઝર અન્દર ન હું કરતો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

અધૂરા રાહમાં ઊભો, ટકાતું—ના ઉડાતું જો;
હવે સામું ન કાં જોતો? સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

દયા મારી ન કાં જોતો? દિલે કાં રહેમ ના ધરતો;
હકીકતમાં ન હું ભળતો? સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

પ્રલોભનમાં ફસાયો છું? અગર બલિમાં ખપુ છું? જો;
મગર પોતાપણું ભૂલતાં—સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો!

નથી આંસુ હવે વહેતો, ઉપાધિમાં પડ્યો રહેતો;
ઉપાધિથી કરો છૂટો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

મઝા માની પડ્યો હું તો, પ્રણયના પંથમાં પૂગ્યો;
મગર ભાલો મને ભોંકયો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

હેરતભરી હોનારતે યાહોમ થઈ રમનાર છું;
કિસ્મત બતાવે ખેલ તે સહેલાઈથી સહેનાર છું.
ઇન્સાફની પરવા વગર અહેસાન ઊંચકનાર છું;
ઇન્સાનના ઇન્સાફની પરવાથી બેદરકાર છું.
યા સનમ! હજરત સલામત! ખુદ હું કરજદાર છું;
દાખિલ કરો દાવો હમારો યાર હું અરજદાર છું.
તુજ નેકીમાં ધરતો કદમ મસ્તાન ગિરફતાર છું;
પડતો બચાવો ઓ સનમ! હું બેરહમ બેશુમાર છું.
મગરૂર છું તારી તુફેલે દાર પર ચડનાર છું;
માશૂક કરો હાસિલ હું હકનો ફક્ત દાવાદાર છું.
ઉમ્મિદ બર લાવો સનમ! હું વસ્લનો ચાહનાર છું;
ગમગીનીમાં ડૂબું, અયે! માશૂક! તાબેદાર છું.
એકરારનામું કબૂલીને દરિયાફ કર દિલદાર છું;
શામિલ કરો મસ્તાન મિસ્કીનને, સનમ! ઇકરાર છું.

૬૦ સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો!

તજ્યો મેં શાહ દુનિયાનો પ્રભુપંથે ચડ્યો હું તો;
નથી દૃષ્ટિ ન કાં દેતો? સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
જગાવી રોશની મેં આ તો દિલે આનંદ લેવે સહેતો;
નવું બનવું બની બનો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
મા [illegible] હું એ! ઉઘાડી દ્વાર દે તું તો;
[illegible] ભૂલો પડ્યો હું તો.

અજબ દારૂ નશો કરતો, અજબ ખુશબો ન કાં ભરતો?
ધીરજ દિલમાં ન હું ધરતો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
મીંચું હું ચશ્મ શી રીતે? સખી! સામે ખડી તું જો;
હજી દાવો ન કાં લેતો? સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
બલા વળગી પડી આ તો, અજબ આ ઇશ્કનો રસ્તો;
મગર કાંટાભરી વાડો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
જતો હારી, હવે થાકયો, જિગર વહેતું થતાં સૂતો;
નથી કૈં મોતથી બીતો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
સખે! હું વસ્લને ચાહતો, જુદાઇ ના હવે સહેતો;
બતાવો રાહ કૈં સાચો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
જગાડ્યાં ભૂતને મેં તો, હવે ના દાદ તું દેતો!
ગુઝર અન્દર ન હું કરતો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
અધૂરા રાહમાં ઊભો, ટકાતું-ના ઉડાતું જો;
હવે સામું ન કાં જોતો? સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
દયા મારી ન કાં જોતો? દિલે કાં રહેમ ના ધરતો;
હકીકતમાં ન હું ભળતો? સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
પ્રલોભનમાં ફસાયો હું? અગર બલિમાં ખપુ હું? જો;
મગર પોતાપણું ભૂલતાં-સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો!
નથી આંસુ હવે વહેતો, ઉપાધિમાં પડ્યો રહેતો;
ઉપાધિથી કરો છૂટો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.
મઝા માની પડ્યો હું તો, પ્રણયના પંથમાં પૂગ્યો;
મગર બાલો મને છોડયો, સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

વહે છે ખૂનની નીકો, નશાના કેફમાં સૂતો;
જિગર મસ્તાન દર્દી જો! સખે! ભૂલો પડ્યો હું તો.

૬૧ : સુંદિર મુખડું આપનું*

શું મઝા! ફકીરીથી ઢાંકો 'ગર ન મુખડું આપનું,
દિલભર જુએ અમ આખરે, સુંદિર મુખડું આપનું. ૧
પ્યારની ખ્વાહિશમાં હારુન સમ અમ આપદા,
ઠીક થાત દીઠું હોત ના સુંદિર મુખડું આપનું. ૨
કેદી બનત હારુન ના તવ ચિબુક કેરા કૂપમાં,
'ગર ન વર્ણ્યું મારુતે સુંદિર મુખડું આપનું. ૩
પ્રસરી સુગન્ધિ બાગમાં એ દાખવે તમ હાજરી,
છે મસ્ત બુલબુલ જોઈને સુંદિર મુખડું આપનું. ૪
સહે સખ્ત જુલ્મ જુદાઈનો મસ્તાન નિત્યે રે સનમ!
કર દૂર ઘૂંઘટ કે જુએ 'હાફિઝ' મુખડું આપનું. ૫

૬૨ : નસીબ આજ રાત*

ખુદાએ પાક ખોલિયું નસીબ આજ રાત,
પ્યારીએ દર્શન દીધું, નસીબ આજ રાત. ૧
દિલદારનું મુખ જોઈને સલામ હું કરું,
આશકની તારીફ કર, નસીબ આજ રાત. ૨

* [illegible]

વસ્લથી આરામનું દરખ્ત ફાલિયું,
ફળ્યો ફૂલ્યો હું પણ ફરૂં, નસીબ આજ રાત. ૩
ચિતરાશે 'અનલ હક'ખૂને જમીન પર, અગર,
મનસૂર સમ શૂળી ચઢું, નસીબ આજ રાત. ૪
લયલે–તુલ–કદ્રનો છે હિસ્સો મારે હાથ,
જાગતું કિસ્મત થયું, નસીબ આજ રાત. ૫
ચાહું હું શિર કપાય જ્યમ મનસૂરનું થયું,
ઉઠાવું તબક ઢાંકણું, નસીબ આજ રાત. ૬
બક્ષિસનો હું છું પૂરો, હક્દાર ખુદાવંદ,
હુસ્નની જગાત લઉં ખુશી હું આજ રાત. ૭

દિવાનો

૯૩ : અદાવતમાં મહોબ્બત

નથી ઉલ્ફત તમારી પાસ પણ નફ્રત તો છે કે નહીં ?
મહોબ્બત હો ન હો, દિલબર ! દિલે નખ્વત તો છે કે નહીં ?
નહીં જો પ્યારથી તો ક્રોધથી પણ હમ તરફ જોશો ?
ભ્રકુટી ક્રોધનીમાં બાણુની હરકત તો છે કે નહીં ?
પ્રીતિનાં વાક્ય નહીં સુણીએ, સુણીશું ક્રોધના શબ્દો;
ઝબાં તે પણ તમારી બોલની લજ્જત તો છે કે નહીં ?
ન તારા અંતરે વાસો કરી વસવા મને દેશે–
છબી મુજ અંતરે તારી રહી તુજ્વત્ તો છે કે નહીં ?
ભલે ઇન્કાર તારો હો, ન હો ઇકરાર તેથી શું ?
હું તારો, એમ આ કહેનાર સહુ ખલ્કત તો છે કે નહીં ?

ભલે તું આજ ભરમાઈ હરીફોના ભમાવ્યાથી;
ભવિષ્યમાં પણ એ તારા વસ્લની હસરત તો છે કે નહીં?

૬૪ : એકના વિના

'અમારા લાખ ચાહનારા! ગયું શું એકના વિના?
'બલાથી જો ગયો તું, તો થયું શું એકના વિના?'
તમારી એ ખુમારી છે, નથી હિમ્મત કંઈ દિલમાં;
રહ્યું શું એકના વિના? ગયું શું એકના વિના?
ભલે મીંડાં હજારો હોય, પણ ના આંકડો એ એક;
તો મીંડાં રહ્યાં મીંડાં, રહ્યું શું એકના વિના?
લગાવ્યા તાર બહુ સારંગીમાં પણ એક તૂટતાં એ;
બનાવે સાજ બેસૂરો, ગયું શું એકના વિના?
ભલે પગ હાથ હો કે કાન ને મુખ નાસિકા પણ હો;
ભલે હો અંગ સર્વે, પણ થયું શું એકના વિના?
રહ્યું છે એક કંઈ દૈવત શરીરમાં, તે ઉપર જીવન;
ગયું જો એક, ખોખામાં રહ્યું શું એકના વિના?

૬૫ પ્રેમની પેચાઈ

લપાઈ પ્રેમની પેટાળમાં છૂપી ખુદાઈ છે,
સમજના તારક ખજાનામાં મીઠી લહેજ્જત સમાઈ છે.
કદી દેખો જગે કોનું વતનનું માન મુખ કરવું,
[illegible] તો [illegible] વતનનું એ કમાઈ છે

ભર્યું છે દુઃખ દુનિયામાં નહિ કંઈ સુખ દુનિયામાં,
છતાં સુખ મેળવે તેથી, જગતમાં એ નવાઈ છે.
અમે ચોળી સહુ અંગે, સનમની યાદ કેરી ખાક,
ધૂની આ પ્રેમીનીમાં તે, ફળી સુખની લપાઈ છે.
નિસાસા માશૂકના મેહના, તે તો ધમણુ છે,
બન્યાં આ હાડ લાકડ પ્રેમ, અગ્નિકુંડમાંહી છે.
થઈ ચિતા! ભડકતી હોમ, કીધો આંસુડાં ઘીનો,
લઈ સુખ મંત્ર માશૂક નામ, આહુતિ અપાઈ છે.
પૂર્યું ઘીને થયા ભડકા, પડી મૂર્તિ નજર તેમાં,
મીઠી મૂર્તિ તણી યાદી, હજી દિલમાં છપાઈ છે.
લઈ વીણા કરે ને ગાય, દેવી ગીતડું મીઠું,
મધુરાં ગીતની ધૂન આ, હૃદયમહીં રહી છવાઈ છે.
કીધો મેં યજ્ઞ તો પૂરો, હવે તો ભોગ છે દેવો,
દઈ દે ભોગ લઈ ખંજર, પછી તો બાદશાહી છે.
કહે દુનિયા 'દિવાનો' તો કહે છે કામ તેથી શું?
દિવાના માર તું હૃદયે, શનમ યાદી રકાઈ છે.

દા. ખુ. બોટાદકર

૬૬ : પ્રેમ અને સત્કાર

લખ્યું તેં પત્રમાં પ્યારા! 'નથી સત્કાર મેં કીધો,
'ખબર વિવેકની મુજને નથી તો તું ક્ષમા કરજે.'
અહો! સત્સ્નેહને અંગે, સુહૃદ એ બોલવું છાજે?
અરે એ પ્રેમ આદરને નહીં એ પ્રેમ પ્રેમીનો.

અખંડિત પ્રેમને બન્ધુ ! જરૂર શું હોય આદરની ?
'પધારો, આવજો, બેસો,' વૃથા એ વાદ શા સારૂ ?
હૃદયસત્કાર જ્યાં થાતો ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો,
નયનસત્કાર નવ ઇચ્છે, વદનસત્કાર શાને તો ?
વિનય રસના તણો એવો, બતાવે પ્રેમમાં ખામી;
પ્રપંચી કાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો.
હસે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં, રહે જુદાં છતાં સંગે
વિનય સત્કારને એમાં, નથી અવકાશ મળવાનો.
પધારો એમ કહેવાથી, પધારે તે પધાર્યો ના !
નિમંત્રણ પ્રેમીને શેનાં ? અનાદર પ્રેમીને શાનો ?
મળ્યાં છે ચિત્ત વિણયત્ને, શરીર જોડાવવાં શાને ?
કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલાં છે ?
હજુ 'હું–તું' તણો દિલમાં રહ્યો શું દ્વૈત–મત તુજને ?
ક્ષમાની યાચના તે ક્યાં ? ક્ષમા કરનાર કો બીજો ?
'પધારો' આદિ પોતાને કહે તે તો વિકલ ભાસે;
વિકલતા પત્ર તારામાં મને સન્મિત્ર ! ભાસે છે.
સુહૃદનું આગમન થાતાં ઊઠે સત્કાર કરવાને,
અરે ! એ તો જનો જૂઠા, ખરેખર ! બાહ્ય પ્રેમી તે.
ભલે ! એ થીગડાં દેવાં હજો અતિ ઇષ્ટ શિષ્ટોને,
સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગી, જનો તે તેની ક્યમ રાખે ?
વિનયની પૂરણી માગે અધૂરી એટલી પ્રીતિ;
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા નથી અધિકાર આદરને.

નારાયણ વિસનજી ઠક્કુર

૯૭ : તરુણા તરલાનું પ્રેમગાન

આ પ્રેમ એવી વસ્તુ છે જે સ્વાર્થને નથી માનતી;
લજ્જા તથા જનમાનને પણ તે કદી ન પિછાનતી.
જો જો પતંગ બળી મરે દીપક મરે નિઃસ્વાર્થ તે;
ને પ્રાણ અર્પે છે ચકોરો ચન્દ્ર પર નહિ સ્વાર્થ તે.
હે પ્રાણવલ્લભ! પ્રેમદા આ પ્રેમની છે ભોગિની;
તે ઇચ્છતી ના વૈભવોને પ્રેમની છે યોગિની.
મમ નેત્ર આ આતુર રહે છે તવ વદનના દર્શને,
ને ઇચ્છતું આ હૃદય નિશદિન તવ તનુના સ્પર્શને.
સૌભાગ્યહેતો ! જીવના આધાર ! સત્વર આવને;
તું સ્નેહજલ સિંચન કરી આ વિરહવહ્નિ શમાવને.

સાગર

૯૮ : સનમને સવાલ

શબ્દ ! સનમ ! આપશો ? પૂછું ? સનમ ! જિવાડશો ?
દિલથી દિલ દબાવશો ? તું ગોદમાં સુવાડશો ?
અગર-છું હું તુજ ચિકાર:
કત્લનો ય તલબગાર:
પ્યારની અમર કટાર:
ઘા પૂરો લગાવશો ?

અખંડિત પ્રેમને બન્ધુ! જરૂર શું હોય આદરની?
'પધારો, આવજો, બેસો,' વૃથા એ વાદ શા સારૂ?
હૃદયસત્કાર જ્યાં થાતો ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો,
નયનસત્કાર નવ ઇચ્છે, વદનસત્કાર શાને તો?
વિનય રસના તણો એવો, બનાવે પ્રેમમાં ખામી;
પ્રપંચી કાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો.
હસે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં, રહે જુદાં છતાં સંગે.
વિનય સત્કારને એમાં, નથી અવકાશ મળવાનો.
પધારો એમ કહેવાથી, પધારે તે પધાર્યો ના!
નિમંત્રણ પ્રેમીને શેનાં? અનાદર પ્રેમીને શાનો?
મળ્યાં છે ચિત્ત વિણયત્ને, શરીર જોડાવવાં શાને?
કરે કર આપવો શાનો? મને મન જ્યાં મળેલાં છે?
હજુ 'હું–તું' તણો દિલમાં રહ્યો શું દ્વૈત–મત તુજને?
ક્ષમાની યાચના તે કયાં? ક્ષમા કરનાર કો બીજો?
'પધારો' આદિ પોતાને કહે તે તો વિકલ ભાસે;
વિકલતા પત્ર તારામાં મને સન્મિત્ર! ભાસે છે.
સુહૃદનું આગમન થાતાં ઊઠે સત્કાર કરવાને,
અરે! એ તો જનો જૂઠા, ખરેખર! બાહ્ય પ્રેમી તે.'
ભલે! એ થીગડાં દેવાં હજો અતિ ઇષ્ટ શિષ્ટોને,
સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગી, જનો તે તેની કયમ રાખે?
વિનયની પૂરણી માગે અધૂરી એટલી પ્રીતિ;
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા નથી અધિકાર આદરને.

નારાયણ વિસનજી ઠક્કુર

૬૭ : તરુણા તરલાનું પ્રે[illegible]

આ પ્રેમ એવી વસ્તુ છે જે [illegible]
લજ્જા તથા જનમાનને પણ તે [illegible]
જો જો પતંગ બળી મરે દીપક [illegible]
ને પ્રાણ અર્પે છે ચકોરા ચન્દ્ર [illegible]
હે પ્રાણવલ્લભ ! પ્રેમદા આ [illegible]
તે ઇચ્છતી ના વૈભવોને [illegible]
મમ નેત્ર આ આતુર રહે [illegible]
ને ઇચ્છતું આ હૃદય નિ[illegible]
સૌભાગ્યહેતો ! જીવના [illegible]
તું સ્નેહજલ સિંચન કરી [illegible]

સાગર

ભીની જતાં વરગ વરસઃ
જિગરમાં મગર તરસઃ
તો–સનમ! પૂછું છું બસઃ
પૂરું કરી પિવાડશો!

લાગી, સનમ! દિલલગન?
શી રોમ રોમ આ અગન?
કિસ્મતે ફક્ત રોદન?
સૂકું સુમન! ખિલાવશો?

જિગર જપે એક યારઃ
ઇશ્ક યારનો પુકારઃ
તો કટાર યા દિદાર?
યાર! કે ચખાડશો?

રગરગે તૂંહિ તમામઃ
જો ચીરી અય! નેકનામ!
આવશે કશું ય કામ?
આમ યા જલાવશો?

અસ્થિ, માંસ, ચર્મમાંઃ
વિચાર, વાણી, કર્મમાંઃ
સનમ! શરાબી ધર્મમાં–
કદમ કહે! ઠરાવશો?

યાર કે છું અરજદાર?
યા હજી ઉમેદવાર?

હે સનમ ! હું ભટકનાર?
કંઈ જવાબ આપશે?
હું તને શું? બોલ! બોલ!
તું મને શું? ભેદ ખોલ!
દર્દ બોલ! ઇશ્ક બોલ!
ક્યાં સુધી તપાવશે?
જિગર જો! કર્યું દરોજ:
પહેર્યું તુજ ફકીરી તાજ:
તો-કદમનું અમર રાજ-
જિગરમાં જમાવશે?
શબ્દ? આપશે, સનમ?
જીવ્યું જિતાડશે, સનમ?
સૂવે તું ત્યાં, કહે! સનમ?
શું ગોદમાં સુવાડશે?

૬૯ : દરગાહ બસ મુજ કતલગાહ

યારો! કોઈ છે દર પર અહીં? હાજર બિરાદર યા નહીં?
યારો! કતલગાહ પર કૂચ કરીઃ ના! ના! અહીં ગોરી કહીં?
અલબત્ત આશક યારનાઃ
બેશક, કયા દરકાર નાઃ
તાલિબ કેના તલવારનાઃ
અમરાપુરી અમથી નહીં,

અસગાબ અમીરી આપનાઃ
ગુલચન અનાર ગુલાબનાઃ
સીસા સુરેખ શરાબનાઃ
સૌ આપ ભોગવજો અહીં.
અર્જી લખો મુજ યારનેઃ
ગમખ્વાર દિલ હુશિયાર છેઃ
લે—લે ધસી હથિયારનેઃ
લાવો : કરૂં છેલ્લી સહી.
થાતાં ઝબેહ ન કરૂં રોદનઃ
પહોંચાડજો હસતાં નમનઃ
દિલબર હુઝૂર બે-બે સુખનઃ
'ગરદન ગઝબ તલપી રહી.'
કોણે કહ્યું દિલદારને—
'દે દિલ દિવાના યારને'?
જા! ના કહે: ન રહમ કરેઃ
મારૂં જિગર ખંજર મહીં.
ના! ના! હવે બોસા ન દેઃ
પહેરૂં સુખે કફની ભલેઃ
બીજી ફિલસૂફી ન ખપે મનેઃ
'હાં! જા! કહે, કાસદ! જઈ.
ના! ના–અરે–ખપનું કફનઃ
ના! ના–ભલે–કરજો દહનઃ
ચાહવું અને મળવું વતનઃ
આશા કતલખાને રહી.

શાયદ અજાયબ આદમીઃ
ગમી યા ગમી કેં ના ગમીઃ
પણ–ભાવતી કાતિલ ઝમીંઃ
કુરબાની ગમી ત્યાં ખુશ થઈ.

દશ લાખ ઘા દિલમાં પડ્યાઃ
રૂઝયા, ફરી ફરી ઊખળ્યાઃ
લહાવા નવા કૈં કૈં મળ્યાઃ
લઉં છેલ્લી લહાણુ પતી જઈ.

માશૂક ! હુસેની બાદશાહ !
સાગર ! ફકીરી ઇકરાર !
દરગાર બસ મુજ કતલગાહઃ
લઈ બંસી ચલ ! ગા તૂંહિ ! તૂંહિ !

૭૦ : જોગીની ગઝલ

જનમના જોગીડા છઇએ : અમે તો જોગીડા છઇએ :
ખુદાના ખુદ બન્યા છઇએ : જનમના જોગીડા છઇએ.

સનમના જોગીડા છઈએ :
સનમના જોગીડા છઇએ:
અનલહકમાં મચ્યા રહીએ :
જનમના જોગીડા છઇએ.

અમે જૂના જમાનાના
શરાબી આદમી છઇએ :

દુનિયા ફરકને દરિયે
    જનમના જોગીડા છઇએ,
ફકીરી હાલમાં ફરીએ:
    ન પરવા કાલની કરીએ:
ખુદા દિલબર સનમ કરીએ:
    જનમના જોગીડા છઇએ.
ભલે રડીએ, ભલે હસીએ:
    ભલે પડીએ, ભલે ચડીએ:
મગર ના ! ના ! નહીં ડરીએ:
    જનમના જોગીડા છઇએ.
નહીં ! નહીં નોકરી કરીએ:
    અસલ મસ્તાન દિલ છઇએ.
જુલમ જૂઠા નહીં સહીએ:
    જનમના જોગીડા છઇએ.
સનમના પ્રેમસાગરની,
    અમે ગેબી લહર છઇએ:
સનમના મસ્ત કાયમના,
    જનમના જોગીડા છઇએ.

૨

ફકીરી બાદશાહ છઇએ:
    ફકીરી બાદશાહ છઇએ.
અમે તો બાદશાહ છઇએ:
    ફકીરી બાદશાહ છઇએ.

નહીં જામો, નહીં કફની,
 નહીં! નહીં! ખાક નહીં ધરીએ:
અનલહક બસ રહે હઈયે:
 ફકીરી બાદશાહ છઈએ.
અસલ સત્તા સનમશાહી,
 ઝમીં અસ્માનને દરિયેં:
સલામી બસ તહીં દઈએ:
 ફકીરી બાદશાહ છઈએ.
ફેકત માલેકની રૂબરૂ,
 અજાયબ ગુફતગો કરીએ:
સનમ! તારી હકીકતમાં,
 ફકીરી બાદશાહ છઈએ:
ફના કરીએ, ફના થઈએ:
 ફના કરવા હુકૂમ કરીએ:
ફનાની શહનશાહતના,
 ફકીરી બાદશાહ છઈએ.
બકાના તખ્ત પર આખર,
 ખરા વારસ અમે છઈએ:
અમરગઢ જીતવા જઈએ:
 ફકીરી બાદશાહ છઈએ.
સનમનાં જોર પર સાગર,
 ભરી ભરી નૂર પી લઈએ:
દિલે દિલ શહનશાહબાનુ!
 ફકીરી બાદશાહ છઈએ.

૭૧: મારી સનમ

ગા ! ગા તું, બઅંત ! દમ બ દમઃ
ગા ઇશ્ક, ગા ગા રહમે સનમઃ
ગા ! ગા અગમ રાહે સનમઃ
તૂં હિ તૂં હિ ! મારી સનમ !

મારી સનમ ! મારી સનમ !
કાયમ દિલે માઇ હરમઃ
પડઘમ બજે જ્યાં દમ બ દમઃ
સુરસારીગમઃ મારી સનમ !

તુજ ઇશ્ક એ જ અજબ રહમઃ
એ એ જ નેતિ અગમ નિગમઃ
ભાંગી તૂટી બૂઠી કલમ,
કમજોર છે મારીઃ સનમ !

ઝાંખી થતાં જ ઢળી પડયોઃ
હજરત મુસા હાંફી ગયોઃ
ના ! ના દિદાર સહી શકયો !
તાકાત શી મારી ? સનમ !

દર દર ફરૂં નગરે નગર,
હરચીજ સુન્દર હો અગર,
જળતું જિગર સૂનું મગર,
તારા વગરઃ મારી સનમ !

જડમાં તું'ને જોતી સતી,
ખુદી જલાવી જલી જતીઃ
કાફ્રર કહે કાફ્રર કહી!
　　પણ ઈશ્ક! ઓ મારી સનમ!
આબાદ લગની લાગતી,
તેને, સનમ! તું તારતીઃ
જડ ચેતના ભેદો નથીઃ
　　જોતી ફ્નાઃ મારી સનમ!
છો હોય જડ યા ચેતનાઃ
દિલ એકમાં હો પૂર ફ્નાઃ
તો ખુદ ખુદાની કશી તમા?
　　શું છે ખુદા? મારી સનમ!
જ્યાં આશકોના આહ છે,
ભર અશ્ક પર દરગાહ છે,
ત્યાં ખુદ ખુદા જ પ્રવાહ છેઃ
　　છે ગેબ એઃ મારી સનમ!
ઝુલમ, ઝખમ તોબાહ છેઃ
છે દેવી પણ દિલદાહ એઃ
ના જોગીઓ ગૂમરાહ છેઃ
　　છે રાહબર મારી સનમ!
કરૂં શું હું વેદપુરાણને?
શું તીર્થ, સંધ્યાસ્નાન છે?
દિલબર જહીં દિલજાન છેઃ
　　તૂંહિ! તૂંહિ! મારી સનમ!

કૌવત કશું ઇન્સાનનું?
'હું હું ખુદા!' શી રીતે કહું?
તેં તેં જ ત્યાં કામણ કર્યું!
બની તું ઝમાં: મારી સનમ!

મુરદાં, અહો! જીવતાં થતાં!
'કમ્કુમ્બ-ઇઝ્નની!' બોલતાં!
નહીં શખ્સ એ કરતો ખડાં:
દમ તું ફૂંકે: મારી સનમ!

દરખત ભીતર દરખત થતો!
દિલ 'લેલ! લેલ!' પુકારતો:
મજનું તને જપતો ખડો:
પગ તુજ દુઃખે: મારી સનમ! ૮

ફરહાદ પહાડ શું ફોડતો?
નહીં! કોહકન આશક હતો:
એ હાથ તો પણ ખોદતો–
તારો હતો: મારી સનમ!

કોઈ ઝૂલેખા બાપડી:
કો ઘેલી લેલી ગરીબડી:
જીવતી શિરીં કબરે સૂતી!
સૌ તુજ કદમ: મારી સનમ!

જડ પથ્થરે જોગી થતી!
કોઈક 'મીરાં શંકડી'!
નામે સનમ! જીતી જતી!
બળતી તુંમાં: મારી સનમ!

જડમાં તુંને જોતી સતી,
ખુદી જલાવી જલી જતીઃ
કાફર કહે કાફર કદી !
પણ ઈશ્ક ! ઓ મારી સનમ !
આબાદ લગની લાગતી,
તેને, સનમ ! તું તારતીઃ
જડ ચેતના ભેદો નથીઃ
જોતી ફનાઃ મારી સનમ !
છો હોય જડ યા ચેતનાઃ
દિલ એકમાં હો પૂર ફનાઃ
તો ખુદ ખુદાની કશી તમા?
શું છે ખુદા? મારી સનમ !
જ્યાં આશકોના આહ છે,
ભર અશ્ક પર દરગાહ છે,
ત્યાં ખુદ ખુદા જ પ્રવાહ છેઃ
છે ગેબ એઃ મારી સનમ !
ઝુલમ, ઝખમ તોબાહ છેઃ
છે દેવી પણ દિલદાહ એઃ
ના જોગીઓ ગુમરાહ છેઃ
છે રાહબર મારી સનમ !
દે શું તું વેદપુરાણને?
શું તીર્થ, સંધ્યસ્નાન છે?
દિલબર જ્યાં દિલજાન છેઃ
નહિ ! નહિ ! મારી સનમ !

ના! ના! સનમ પંડિત નથી!
વેદાન્તી વા ફિલસૂફ નથી!
છે-છે બધું: પણ પ્રીતડી!
બસ પ્રીતડી મારી સનમ!

દુનિયાની ઈજ્જત આબરૂ:
એને શું પહેરૂં? પાથરૂં?
સારી જહાંને શું કરૂં?
તું રૂબરૂ હો! મારી સનમ!

વહાલાં ન કો અળખામણાં:
પણ-આપણાં શમણાં ફળ્યાં:
દિલ દિલ, સનમ! આપણ જડ્યાં!
રહેજે નિકટ: મારી સનમ!

લાખો કરોડ વરસ વીત્યાં:
આપણ હતાં બે એકડાં:
વિખૂટાં પડ્યાં: પાછાં જડ્યાં:
ફરીથી જુદાં: મારી સનમ!

દરિયાવદિલ મોતી ઝર્યાં:
રે ઈશ્ક!-ત્યા શું કરૂં બયાં?
જુગજુગ ભમ્યાં દિલનાવડાં:
તરવા પડ્યાં: મારી સનમ!

કૈંક લાખ જહાજ તૂટી ગયાં:
બચવા નવા મછવા મળ્યા:
ભરપૂર સાગરિયે મળ્યાં:
આમીન! અહો! મારી સનમ!

તું'માં ડૂબું છું હું: સનમ!
હું'માં ડૂબે છે તું: સનમ!
આ વસ્લ! સાગરિયે સનમ!
કાયમ રહો! મારી સનમ!
કૈં કૈં સિફ્ત બોલત અગર જો હોત હું શાયરઃ
હું તો સનમ! તારા, મગર, લખનું બનું સાગર.

રંગ અવધૂત

૭૨ : નિજાનંદ

પ્રભુ પરખ્યા હૃદે જેણે, ફરે ભમતો જગે શાને?
પીધું આકંઠ અમૃત તે કરે કાંજી વૃથા શાને? ટેક.
મળી વટવૃક્ષની છાયા, નિદાઘે તાડ કાં ઢૂંઢે?
ભર્યો કોઠાર રત્નોના ગૃહે, કાં પથ્થરો ફોડે? પ્રભુ૦ ૧
ગૃહે સુરધેનુ કાં દોડે ગૃહોગૃહ તક્રને માટે?
વહે ગંગા નિજાંગણમાં, ભમે રુએ એ શા માટે? પ્રભુ૦ ૨
શરદપૂનમ તણી રાતે, અકર્મી આગિયો ખોળે?
થવા ઉજાસ અંગણમાં, બપોરે દીપ પ્રજ્વાળે! પ્રભુ૦ ૩
ન શોધે મોર ચિતારો, ફરી પિક 'રંગ' તંબૂરો;
ફૂવાફૂવથી પરે બેમી, નિહાળે ખદ્દને રો રો! પ્રભુ૦ ૪
ખુશામત માળીની કદી ના કરે વસંત વનમાળી!
નિજાનંદે ફરે અવધૂત, દઇને [illegible] ળી! ૫

ફકીર

૭૩ : જુદો છે!

કહું હું શું અહીં–મુજ દિલતણો હર તાર જુદો છે;
અને ફરિયાદનો હર તારમાં પોકાર જુદો છે.
ન પીતે હું મદિરા–પણ, અહીં પાનાર જુદો છે;
ન સુણતે લેશ–કિંતુ, ગીતનો ગાનાર જુદો છે.
જમાવું છું હવે હું સૂર–દિલના તાર તોડીને;
કલેજું હાથમાં છે, આજ સાંભળનાર જુદો છે.
હતી નીચી નજર એની–મગર, મીઠી નજર એની;
સકળ સંસારથી એ યાર બેદરકાર જુદો છે.
પ્રપંચોથી ભરી દુનિયા, વિલાસોની નથી સીમા;
અસંગત પાર સાગર વીંઝતો તરનાર જુદો છે.
ન જીવું સારહીન જગમાં, મગર બંધન વફાનાં છે;
અમારી જિંદગીને જીવવામાં સાર જુદો છે.
જુદાઈના ભરૂં છું દમ, ગુમાનો છે તને હરદમ;
ન કહેજે તું મને હમદમ, કે મારો યાર જુદો છે.
સદા સૂતો રહ્યો હું સ્વપ્ન જોતો જાગૃતિઓનાં;
જીવન વીતી ગયું કિંતુ–અહીં ભણકાર જુદો છે.
હયાએ શિર ઝુકાવીને અદાથી શું કહ્યું એવું
કે સૌ ઇકરારથી પર આજનો ઇકરાર જુદો છે.
મિલન–આશા ભલે જૂઠી, મગર એની જુદાઈમાં;
કહું કોને જઇને હું, કે મારો પ્યાર જુદો છે.

૭૪ : ગઝલરૂપ'!

વ્યથાઓ જીવનની અદા થઈ ગઈ;
અદાઓ તમારી બલા થઈ ગઈ.
વફાની ન ખાહિશ રહી છે હવે–
વફાઓ અમારી ખતા થઈ ગઈ.
તસલ્લી હતી દિલને તદબીરથી–
ઘડીભરની કિસ્મત ફના થઈ ગઈ.
વિરહની નવાજિશ થઈ પ્રેમમાં–
ખુશી જિંદગીથી ખફા થઈ ગઈ.
હૃદયની તમન્નાને દફનાવવા—
હજાર આફતો છે જમા થઈ ગઈ.
ભમે છે નિગાહો હવે ચોતરફ;
દિવાની અરેરે ! હયા થઈ ગઈ.
તિમિર કંઈ દીસે છે નજરમાં હવે;
વિરહ–રાત્રિઓ, શું ઉષા થઈ ગઈ.
નિહાળીને એને ગઝલ–રૂપમાં–
' ફકીર ' જાન મારી ફિદા થઈ ગઈ.

૭૫ · પ્રકાશ દેજે !

રંગો વસંતના છે, મુજ દાગદાર દિલમાં,
પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે–સુરભિપ્રસાર દિલમાં.

પ્રીતિમહીં જગતની–દીઠી વિભુની મૂર્તિ;
પામી ગયો હું નિજને–હર હર પ્રકાર દિલમાં.
આશાના પ્રાણ જુદા–માયાની કાય જૂઠી;
ઊર્મિ પ્રમાદની છે–જગનો ચિતાર દિલમાં.
સૌન્દર્યની વિભૂતિ ઊર્મિ બનીને આવી;
છેડી રહ્યો છે કોઈ–ચેતન–સિતાર દિલમાં.
કૌમુદીએ શશીની–પ્રેમી કુમુદ ખીલે;
એવો પ્રકાશ દેજે પરવરદિગાર! દિલમાં.
આશા 'ફકીર' કેવી–ના આશના જગતની;
મૃગજળના વારિધિના ભરજે ન ક્ષાર દિલમાં.

'બદરી' કાચવાળા

૭૬ : તું સુખી મારા વાસમાં?

સંતાઈ રહેશે ક્યાં સુધી તું હવે તારા વાસમાં?
તુજને હું જોવા ચાહું છું, તારા અસલ લિબાસમાં.
દિલ મારૂં ભગ્ન તેં કર્યું, હાય તેં શો ગજબ કર્યો!
પંથનો હું દીપક હતો, તારા જીવનવિકાસમાં.
ધર્મ ને કર્મજાળમાં, મુજને હવે ફંસાવ ના;
મુજમાં તું ઓતપ્રોત છે, હું તારા શ્વાસેશ્વાસમાં!
દર્શની લાલસા મને, ભક્તિની લાલસા તને;
બોલ હવે છે ક્યાં ફરક તુજમાં ને તારા દાસમાં?
તું તો પ્રકાશપુંજ છે, મુજને તો કંઈ પ્રકાશ દે;
છુ હું તિમિરમહીં, લઈ જા મને ઉજાસમાં.

મુજને નથી કાં સ્પર્શતાં, તારાં અભયવચન બધાં ?
પૂરાં કરીશ શું બધાં, તું તારા સ્વર્ગવાસમાં ?
તારૂંય દિલ વિચિત્ર છે, તારો સ્વભાવ છે અજબ,
કેમ: રહે છે દૂર દૂર રહીને તું આસપાસમાં ?
મારો જગત નિવાસ છે, તારો નિવાસ મુજ હૃદય,
હું તારા વાસમાં દુઃખી, તું સુખી મારા વાસમાં ?

ખ્વાજા ભક્ત સત્તારશાહ નિઝામી

૭૭ : રુબાઈ

વિશ્વવ્યાપી છે, છતાં સંતાય છે,
એ સનમ શરમાળ છે શરમાય છે. ૧
પ્રેમીઓના દિલમાં લાગી લડાય છે,
નેવનાં જલ મોભે જઈ ઊભરાય છે. ૨
દેખીને બળતાં હૃદય બોલ્યા સનમ,
છો બળે એ મોજ મારી થાય છે. ૩
કોઈ રડતા, કોઈ હસતા જાય છે,
જેના જેવાં કર્મ તેવો ન્યાય છે. ૪
સદ્ગુરુ કર સત અનુભવ પામવા,
મનમુખી ઊંચે ચઢી પછડાય છે. ૫
પ્રેમીઓ પહેલાં રડે, પાછળ હસે,
સાંભળો છો, શું કહું ? સમજાય છે. ૬

જિંદગી કુરબાન કરવા પ્રેમમાં,
પ્રેમી જીવો પ્રેમપંથે ધાય છે. ૭
પ્રેમ વિણ જીવ મોહના ફંદે ફસી
દામમાં કે કામમાં લલચાય છે. ૮
પ્રેમીઓ વિણ બાકીના 'સત્તારશાહ'
'કોણ દુનિયાથી હસીને જાય છે?' ૯

'મુહિબ'

૭૮ : દિલરુબાના હાથમાં

દેહરૂપે ચેતનાના હાથમાં,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં;
કલ્પના છે આસ્થાના હાથમાં,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
રાગ સાથે રંગનો અનુરાગ છે,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
પ્રેમને સૌંદર્યનો મેળાપ છે,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
માટી થઈ મુજ દિલ ઊગી રૂપાંતરે,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
એ લૂંટારા છે અને દિલ એકલું,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.

કોઈ દિલ બચશે ન લૂંટાયા વગર,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
શીશ મારું ચર્ણમાં તેના નથી.
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
દિલરુબાના હાથમાં છે દિલરુબા,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
છે સુખે ગઝલો 'સુહિબ' તારી અને
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.

'પતીલ'

૭૯ : ખપના દિલાસા શા !

જતાં મહફ્ન તરફ ઘરથી બજાવવા ઢોલતાસા શા ?
બજાવવા ઢોલતાસા શા ? ઊજવવા આ તમાશા શા ?
થતાં પહેલાં જલે મુજને હતું ના કોઈ ઓળખતું,
કબર આગળ હવે મારી ફૂલો, સાકર, પતાસાં શાં ?
ગયો રમનાર વેચાઈ સદાની એનસીબીને;
પથીગી નાખવા તેની ઉપર શતરંજપાસા શા ?
બીજાને કાજ તો એકે હતો હરજિત સુકાયો ના-
કરો, પોતાની સાજન પર પછી મૂકવા નિસાસા શા ?
કમે આખર પતલિયાને કહો છો શું તમે આવી !
ન આપ્યો પ્રેમ તો મુજને–હવે ખપના દિલાસા શા ?

૮૦ : છેલ્લો આશરો

હતા જે કાફીશાળાઓ મહીં સાથે થનારા,
થઇ ભેગા બજારોમાં કરે કર આપનારા,
ખુશાલીના વખતમાંહે ખબર મુજ રાખનારા
રહીદો ક્યાં ગયા આજે ખુશામતિયા અમારા ?
મુસીબતમાં નથી કોઇ સલામત પૂછનારા,
કબરમાં છે નહીં શમ્સો કમર અથવા સિતારા;
હતા બિસ્તર ઉપર જેઓ દિલે દિલ દાબનારા,
જનાજામાં સૂઈ સાથે નથી તે આવનારા.
મને જીવતો દફન કરવા થયા તૈયાર, મારા,
ભૂલું હું કેમ તમને, ઓ મને ભૂલી જનારા ?
રહ્યો છું એકલો હું ચાલી આ રસ્તે મહારા,
મહારી માલિકીઓમાં મઝાથી મહાલનારા !
નથી લેવા મને ઇચ્છા સમરકંદો બુખારા,
ખરાં એ લાગણીનાં માંગું છું હું આંસુ ખારાં.
અગર ખંજર જિગરમાં છો તમે આ ભોકનારા,
દુઆ માગી રહ્યો છું હું સદા હકમાં તમારા.
ન પાસે આશરો લીધો પતીલે કોઈ પ્યારા-
રહ્યો છે આશરો તારો ફક્ત પરવરદિગારા !

૮૧ . ખુદાનો બંદો

નહીં આશના આશનાથી જુદો છે,
ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.

જિગરના દાગ ઉપર એમ સમજી અશ્રુ સિંચું છું!
અનોખો બાગ છે એની અનોખી બાગબાની હો!
હૃદયથી દુશ્મનોની પણ ભલાઈ ચાહું છું 'શયદા,'
જુદાઈ શું ગણું હું જ્યાં બધી ખલકત ખુદાની હો!

૮૩ : ઝખ્મો હસ્યા કરે છે

છે રંગ એ જગતનો જ્યારે હવા ફરે છે,
સાગર તરી જનારો કાંઠે ડૂબી મરે છે.
એની મદીલી આંખો મુજ આંસુમાં તરે છે,
જળમાં છુપઈ જાણે મછલી મઝા કરે છે.
મારી નજરની સામે દુનિયા નવી ફરે છે,
જાઉં છું સર્વ ભૂલી જ્યારે તું સાંભરે છે.
દિલની અને દીપકની હાલત છે એકસરખી,
એ પણ બળ્યા કરે છે તે પણ બળ્યા કરે છે.
દીપક બિચારો થાકી છેવટ ગયો બુઝાઈ,
મારું જિગર છે કેવું નિશદિન બળ્યા કરે છે!
તારા ગણી રહી છે આતુરતાથી આંખો,
એના વિરહથી મારા ઝખ્મો હસ્યા કરે છે.
એને નકામું માણી ઓ બેકદર સમજ ના,
આશા તણો ખજાનો મુજ આંખથી ખરે છે.
એક છું આંસુમાં તો એક છું એટલું હું,
નેકી ડૂબી ગઈ છે પાપો ફક્ત તરે છે.

લઈ હાથમાં નાદ મારી હરીમે
ઉચાર્યું 'પતરવા' અજાણેથી પીમે;
'નહી' રોગ તુજ આદશાથી જુદો છે,'
ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.

<u>'શયદા'</u>

૮૨ : દિલબરની પાની હો

દયાની દષ્ટિ મારા પર નિરંતર યારદાની હો!
ઊછળતા પૂર જેવી સુર્ખ કવિતામાં રવાની હો!
પ્રથમ તરછોડીને એણે પછીથી વાત માની હો!
અને એ યાદ કરવાને જ મારી ઝિન્દગાની હો!
જિગરનું ખૂન હો મારું અનોખી કોઈ પાની હો!
નવી લાલી ઊઠે ચમકી નવી રંગત હિનાની હો!
અરે તે પાની પર કુરબાન મારી ઝિન્દગાની -હો!
ભરેલી બુદ્ધિથી ભરપૂર જે દિલબરની પાની હો!
જુઓ! હું આપું છું આજે અમૂલાં મોતી અશ્રુનાં,!
તપાસી લ્યો, પરખ કાંઈ અગર મોટા ખરાની હો!
જરા રડવું, જરા હસવું, જરા ગુસ્સો, જરા નરમી,
મઝા ક્યારેક 'હા'ની હો, મઝા ક્યારેક 'ના' ની હો!
ફક્ત એમાંજ હું મારી હંમેશાં ઇદ સમજું છું,
ખુદાનું નામ હો મુખ પર અને મુઠ્ઠી ચણાની હો.
અમારી ગુર્જરી ભાષા અધૂરી પણ મધુરી છે!
અમો મન લાખની છે જે તમો મન એક આની હો!

જિગરના દાગ ઉપર એમ સમજી અશ્રુ સિંચું છું!
અનોખો બાગ છે એની અનોખી બાગબાની હો!
હૃદયથી દુશ્મનોની પણ ભલાઈ ચાહું છું 'શયદા,'
જુદાઈ શું ગણું હું જ્યાં બધી ખલકત ખુદાની હો!

૮૩ : ઝખ્મો હસ્યા કરે છે

છે રંગ એ જગતનો જ્યારે હવા ફરે છે,
સાગર તરી જનારો કાંઠે ડૂબી મરે છે.
એની મદીલી આંખો મુજ આંસુમાં તરે છે,
જળમાં છુપઈ જાણે મછલી મઝા કરે છે.
મારી નજરની સામે દુનિયા નવી ફરે છે,
જાઉં છું સર્વ ભૂલી જ્યારે તું સાંભરે છે.
દિલની અને દીપકની હાલત છે એકસરખી,
એ પણ બળ્યા કરે છે તે પણ બળ્યા કરે છે.
દીપક બિચારો થાકી છેવટ ગયો બુઝાઈ,
મારું જિગર છે કેવું નિશદિન બળ્યા કરે છે!
તારા ગળી રહી છે આતુરતાથી આંખો,
એના વિરહથી મારા ઝખ્મો હસ્યા કરે છે.
એને નકામું માની ના બેકદર સમજ ના,
આશા તણો ખજાનો મુજ આંખથી ખરે છે.
એક જ આંસુમાં તો એક મું એટલું હું,
નેકી ડૂબી ગઈ છે પાપો ફક્ત તરે છે.

તેં આવી આ જગતમાં મિથ્યા જીવન ગુમાવ્યું,
તારણી જંતુ સારા પથ્થરમાં પર કરે છે.
વિશ્વાસ રાખ 'શયદા' તાતકર્તાની ઉપર,
બીજાની પાસે જઈ તું શું કામ કરગરે છે!

'નસીમ'

૮૪ : આંખડી ભરી જોયું !

ઝાકળ અશ્રુ બની ઝરી જોયું !
ફૂલના રૂપમાં ખરી જોયું !
એક મૃગજળ અખિલ સૃષ્ટિ છે;
રજકણે રજકણે ફરી જોયું !
ખાક થઈ જ્યોતે જઈ પતંગ સમો;
પ્રેમના પાવકે ઠરી જોયું !
હું જ તસ્વીર થઇ ગયો તેની;
ચિત્ર સ્નેહીનું ચીતરી જોયું !
ગુલશ્બા અલ્પ બિંદુઓથી હતી;
બુલબુલે આંખડી ભરી જોયું !
રંગ-બૂથી ભરી બધી આલમ;
બાહ્ય દર્શનને વીસરી જોયું !
જઇ શકયો કયાં દિગંતને આગે;
લાખ સિંધુ મહીં તરી જોયું !

ચિત્તને ખોલ નવ-જગતને 'નસીમ';
આ જગતને તે વીસરી જોયું!

'આસિમ' રાંદેરી

૮૫ : બનાવી જા

વચ્ચેથી પ્રેમ-રૂપના પરદા ઉઠાવી જા,
દિલ એક છે નજરને પણ એક જ બનાવી જા.
દિલને તું દર્દ, દર્દને તું દિલ બનાવી જા;
બિંદુમાં સિંધુ, સિંધુમાં બિંદુ સમાવી જા.
તું રૂપ છે, હું પ્રેમ છું, તું જીવ, હું શરીર;
હું શું બતાવું? તું જ જગતને બતાવી જા.
હા, હા, જીવનનું દર્દ, રુદનમય તો છે છતાં;
મેહફિલ છે ચાર દિનની હસીને હસાવી જા.
મળશે એક અન્ય ધામ પણ ભક્તિ-નમાઝનું;
મસ્જિદ ને મંદિરોની તું હદને વટાવી જા.
જેને તું સુખ કહે છે, તે દુઃખનો જ અંત છે;
સુખ જોઇએ તો દુઃખમહીં જીવન વિતાવી જા.
સુખ-દુઃખનો જન્મ, ખેલ છે એક કલ્પના તણો;
સુખ શોધમાં જીવનને ન દુઃખમય બનાવી જા.
દુન્યા તજી દે તું, તને દુન્યા મળી જશે;
દુન્યા જો લૂંટવી છે તો દુન્યા લૂંટાવી જા!
મળતો નથી જો એ તો પછી ખુદને ખોઇ દે;
તું એની શોધનો નવો રસ્તો બનાવી જા.

એ એ મળી જશે તો જીવનની મઝા જશે;
'આસિમ' તું એની શોધમાં જીવન વિતાવી જા.

૮૬: સનાતન 'શી'

અનુભવથી બધું મળશે, ન મળશે તુજને વાચનથી,
તડપવાનું છે સમજણથી, સમજવાનું છે જીવનથી!
ખરી ભક્તિ એ જીવન છે, થશે પાવન તું જીવનથી;
ન મળશે કંઇ તને વંદનથી, પૂજનથી કે અર્ચનથી!
મરણ પહેલાં જુદો ક્યારે થયો છે આત્મા તનથી?
મટી શક્તો નથી હું કોઈ દિવસ આપના મનથી!
પ્રથમ તું તારા દિલને ફૂલ સમ કોમળ બનાવી દે;
મળી જાશે તને પણ રંગ-ખુશબૂ કોઇ ઉપવનથી!
જીવનનો ભેદ, મૃત્યુ-હસ્તે ખુલ્લો થાય તે પહેલાં,
જીવન શું છે, એ જીવનને સમજવાનું છે જીવનથી!
નિરાશા નાશ કર, ગમ દૂર કર, મૂકી દે કાયરતા;
હજારો મોત પેદા કાં કરે છે એક જીવનથી?
ખુદાની યાદ, વાતો ધર્મની ને ફિક્ર દુનિયાની;
છૂટ્યો એ સૌથી હું બંધાઈને એક પ્રેમ-બંધનથી!
મને મિત્રોથી જે કડવા અનુભવ પ્રાપ્ત થાયે છે,
છુપાવીને હું રાખું છું એ એક જ ચીજ દુશ્મનથી!
બની જા રૂપ પોતે, રૂપનું સ્વરૂપ જેવું છે;
નીકળ હે દિલ! તું પહેલાં પ્રેમ કેરા પ્રેમ-બંધનથી!

નકામો પ્રેમને બદનામ શાને તું કરે 'આસિમ'?
ખબર છે? રૂપ પોતે પ્રેમ–ચાહક છે સનાતનથી!

૮૭ : વાત શું જાણે?

પ્રણયલગનીની અગ્નિથી જે હો અજ્ઞાત શું જાણે?
તને લાગી નથી દિલમાં, તું દિલની વાત શું જાણે?
પ્રભુને શોધનારા, મારો ઉલ્કાપાત શું જાણે?
ખબર જેને નથી ખુદની પરાઈ વાત શું જાણે?
મરણ–જીવનના ભેદો, તુચ્છ માનવજાત શું જાણે?
પ્રભુ! મુજ એક દિલ, બે બે જગતની વાત શું જાણે?
ઉભય શાને હસે છે ને રડે છે રોજ ઉપવનમાં;
રવિ–કિરણો કળી–ઝાકળના દિલની વાત શું જાણે?
કરૂં છું કલ્પનામાં કોઇથી દિન રાત હું વાતો;
મને દિવાના કહેનારા, ભલા એ વાત શું જાણે?
પ્રણયમાં દર્દને જે દિલ ગણી જીવન–મતા સમજે;
પછી એ દર્દનો રોગી દવાની વાત શું જાણે?
મુહબ્બતમાં ગણું છું મોત ને પણ જિન્દગી હું તો;
નશાને ખોટ ગણનારો નશાની વાત શું જાણે?
જગતને બૂરું કહું છું, તમે સારામાં સારા છો;
બૂરો જે હોય, તે સારાની સારી વાત શું જાણે?
ખુદાઈ શું? ખુદાને બેખુદીમાં જોઉં છું 'આસિમ';
ખુદીવાળા, અમારી બેખુદીની વાત શું જાણે?

'સાબિર'

૮૮ : મલકાય છે

ગઝલ

અન્ય માટે ખૂન આપી જે અહીંથી જાય છે,
જદ હો ચહેરો છતાં એ સુર્ખરૂ કે'વાય છે.
માલદારોના ગુલાબી ગાલ શાને થાય છે?
ખૂનથી મઝદૂરના રૂખસાર એ રંગાય છે,
દિલતણી કડીઓ મળી જો એક સાંકળ થાય છે,
તો પરાધીન દેશની જંજીર તૂટી જાય છે.
આ ઝમીં તો માનવીના રક્તથી રાતી હતી,
રક્તના રંગે હવે આકાશ પણ રંગાય છે.
ઝિન્દગીના ભેદ તારી બંધ મુઠ્ઠીમાં હતાં,
શાનથી આવ્યો હતો, તું હાથ ખાલી જાય છે.
ખોલ ચારબ એ લકબધારી ગુલામોનાં નયન,
જોઈને મોહરે ગુલામી બેસમજ મલકાય છે.
વર્ષગાંઠો ઝિન્દગીની દોરને ટૂંકી કરે,
વર્ષગાંઠે બેસમજ શું જોઈને મલકાય છે?

'સગીર'

૮૯ : સર્વદા લેજે

નવું જીવન બનાવા ચાહે તો પંથી નવા લેજે,
ખરા રસ્તા બતાવે જે કોઈ એવી શરૂઆત લેજે.

યુવાનોની યુવા જોતી રહી મારી યુવા સામે,
બને આદર્શ એ રંગો નવા તું હે યુવા ! લેજે.
યદિ નિજ જાતને તું ઉચ્ચતર કરવા ચહે છે તો,
કોઇને પ્રેરણા દેજે કોઇથી પ્રેરણા લેજે.
વિચારો એ જ તારી ઝિંદગાનીના સુકાની છે,
વિચારીને વિચારોમાં અમર રહેતી પ્રભા લેજે.

અનોખા રંગથી આવે અનોખી હો ઝલક એની,
હકીકત પણ કહે 'શાબાશ,' એવી કલ્પના લેજે.
ઘણું છે સૂર્યમાં માન્યું અણુમાં પણ ઘણું જોઇશ,
સમજવાનું બધામાં છે નિચોવી તું સદા લેજે.
વ્યથા કે આપદા કે શોક કે દુઃખ દર્દ કે રુદન,
બધાં દેશે મઝા તુજને બધામાં તું મઝા લેજે.
ભલે સંજોગ તારા હાર આપે તો ભલે આપે !
પરંતુ હારમાંથી જીતની શીખી કળા લેજે.
યદિ તુજ એક કેરા નાશથી લાખો ઊગરતાં હો,
તો એવી ખુશનસીબીને વધાવી સર્વદા લેજે.

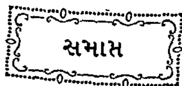
જીવનકર્તો જીવન તારૂં નિહાળી ધન્યવાદ આપે,
બનાવે દિવ્ય દુનિયાને તું એવી દિવ્યતા લેજે.
વિધાતા આ વિશ્વને પણ એની લાલસા થઈ જાયે,
ભરી નાના શા દિલડામાં તું એ સદ્‌ભાવના લેજે.
પ્રતિબિંબો પડે તુજ જાતનાં આ વિશ્વજન ઉપર
કોઈ એવી ચમક તું સ્વયંને શણગારવા લે

બની જા એ; કે ફૂલો પુષ્પને હસ્તીથી હો ભરી,
નમૂનારૂપ થાઓ શ્વાસમાં એવી હવા ભરજે.

જગતનાં હિત ને દૃષ્ટિમાં યદા કોઈ કરામત હો,
શશીથી ચાંદની લેજે ઉષાથી લાલિમા લેજે.

અમરતા ગર્વ લે તુજથી અમરતા હો અમર તુજથી,
બધું તુજ કારણે હોયે સુધાથી એ સુધા લેજે.

'સગીર' આ વિશ્વની વસ્તુ સઘળું આપી કહે છે તું,
ન સંઘરી રાખવા લેજે સહુને આપવા લેજે.



કૃતિ જેવા અને ક્રિસ્તનો સાચો સેવક લિયો ટૉલ્સ્ટોય પ્રેમનોજ સંદેશો જગત સમક્ષ ધરીને, શાશ્વત પ્રેમવિશ્વમાં ભળવાને આપણી વચ્ચેથી હમણાં જ વિદાય થાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થ જેવા પ્રેમાત્મા દેશવિદેશમાં પ્રેમધર્મની જ અદ્‌ભુત મંત્રણાના અહાલ્લેક ગજાવે છે, એ આજની જ વાત છે. બાબા પ્રેમાનંદ ભારતીએ છેક પાતાળમાં સ્થાપેલા શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમમંદિરની ભક્તિગર્જના અને પ્રેમની પર્યંપણાના જયઘોષ સ્વદેશી–વિદેશી તમામ ભાંડુઓનાં આકાશમાં ગાજતા આપણે હરરોજ સાંભળીએ છીએ.

પરમાત્મા પ્રેમસ્વરૂપ છે અને તેની પ્રાપ્તિ ભક્તિદ્વારા જેટલી સરળતાથી થઈ શકે તેટલી સરળતાથી કેવળ જ જ્ઞાન કે યોગદ્વારા થઈ શકે નહિ, એ વાત ચોક્કસ ભાર મુકીને દુનિયાને વારંવાર પ્રેરિત મહાત્માઓ જણાવે છે. નરસિંહ અને મીરાં—પરમપ્રેમભક્ત—ગુજરાતમાં મશહુર છે. એમના અનુભવોદ્‌ગારમાં પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમ ઓતપ્રોત છે. તેઓ કેટલીક સદી પહેલાં થયાં, પણ જાણીતા પ્રેમભક્ત દયારામભાઈ તો છેક હમણાં જ, એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૨ માંજ સ્વર્ગવાસી થયા. 'જૂની ગુજરાતી' માં પ્રેમધર્મનાં લલિત સંગીન ગાનાર તેઓ છેલ્લા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'નવી કવિતા'નો આરંભ થયો, તે પહેલાં પ્રેમ, પ્રેમભક્તિ અને પ્રેમના દર્દની આર્તચીસ ગુજરાતે દયારામના દર્દી જિગરમાંથી સાંભળેલી. પ્રેમઘેલા દયારામે તે વખતના ગુજરાતને પણ ઘેલું બનાવેલું, એમ એમની કવિતા પરથી લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સુપ્રસિદ્ધ કવિ નર્મદ કે જેના હૃદયનો મંત્ર 'પ્રેમશૌર્ય' અને 'પ્રેમભક્તિ' છે, તેણે પ્રેમભક્ત દયારામની બાજુની કદર કરેલી અને પછી [illegible] એ વિરલ હૃદયના જીવનની હકીકત મેળવેલી—એની કવિતા પણ સંકલિત અને સંશોધિત કરીને ગુજરાતને ભેટ ધરેલી પ્રેમધર્મ-

અયિ અદ્વિતીય રાસેશ્વરી ! અયિ સર્વોપરિ સુંદરી સનમ ! તારા મુબારક કદમની પાક સુરખીથી પોતાના અંતરના આંગણાને કાયમનું શણગારવામાં જ તારા ખરા ભક્તનું જીવન સાર્થક છે; તારાં સ્તુતિકીર્તનો વડે પોતાનું પવિત્રીકરણ કરીને તારી અનાદિઅનન્ત લીલા ગાયા કરવામાં જ તારા દીવાનાની જિન્દગીનો કુલ ઉપયોગ છે. અયિ અખંડ સૌભાગ્યવંતી ! આબેહયાતની ખુદ મલિકા ! તારા અજાયબ જામમાં 'ફના' થઈ જવામાં જ મનુષ્યના તમામ પ્રયત્નોની સફળતા છે. તારું મધુરું પ્રેમનામ અમને સર્વને તારી ઇચ્છાનુસાર શાસક અને નિયામક હો !

અને ચાલુ સદીમાં તો લગભગ આખી આલમનાં કદમ ૐકારના એ પરમાત્મખેલનના અણુછતા પણ સ્પષ્ટ આવાઝ તરફ વળેલાં છે. આપણા સંબંધની પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં તેમ તેના સંબંધની બીજી પ્રજાઓમાં, આ ભારતવર્ષમાં તેમ ગુજરાતમાં પણ પ્રેમની બલિહારી બહુ બહુ પ્રકારે ભાખાવા લાગી છે. ખરે, પ્રેમનાં પૂજારી હૃદયોને આ હકીકત આશ્વાસન સાથે સંતોષ આપે તેવી તો છે.

પ્રેમધર્મનું શાસન જ માનવજાતિના જીવનનું મૂલતત્ત્વ છે, અને આત્માની એ પૂર્વસ્મૃતિ દરેક રાષ્ટ્રમાં પ્રેરિતોદ્વારા યુગે યુગે તાજી કરાવવામાં આવે છે. अयमात्मा परप्रेमास्पदम् । એવું આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવનાર અદ્વૈતવેદાન્તના એતદ્દેશીય વિવરણકાર. 'પ્રેમ એ જ પ્રભુ છે' એ સૂત્રને મૂલ શબ્દ તરીકે સ્વીકારનાર પાશ્ચાત્ય દ્રષ્ટા અને 'અનલહક'નો બ્રહ્મમંત્ર પુકારનાર ઇસ્લામી મહાત્મા—એ બધાઓ જગતને પ્રેમધર્મનું જ અનુશાસન આપવાને ચાહે છે. 'દયાધર્મ' શીખવનાર ગૌતમ બુદ્ધ અને નવા જીવનનો ગુહ્ય રહસ્યવાદ પ્રબોધનાર સ્વેડનબર્ગ પણ જગતને પ્રેમધર્મ જ આપે છે. ગૌતમની પ્રતિ-

/

આપણે વિચારી શકીએ. કવિ પ્રકૃતિમાં ખેલતું, પ્રકૃતિથી ખીલતું અને પ્રકૃતિને પોષતું પ્રાણી છે. આશક અથવા ભક્ત પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર નહિ, પણ તેને જીતવાને મથનાર–તેની સામે થનાર છે; ઇલ્મ અગર અકલપરસ્તી એ કવિના અંતરંગમાં પ્રધાન છે; ઇશ્કપરસ્તી વગર આશકમાં બીજું તત્ત્વ વહેતું નથી. છતાં કવિતાને આત્મગાનના અર્થમાં જોઇએ તો પ્રેમ-ભક્તિ ગાનાર હરેક આશક, કુદરતના આલંકારિક કલાવિધાયક કરતાં ઊંચા દરજ્જાનો શાયર અને ઉમદા જિન્દગાનીનો આદમી છે *.

પ્રેમી દયારામ કૃષ્ણના પરમ ભક્ત છે અને તેમનું હૃદય કૃષ્ણને વરી ચૂક્યું છે; તે પોતાને કૃષ્ણની 'ગોપી' માને છે અને પોતાના 'પતિ શ્રીકૃષ્ણ' એ તેમના સર્વોપરિ સ્નેહનું સ્થાન છે—જીવનનું અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય છે.

ઉત્તર હિન્દમાં ઘણીકવાર યાત્રા કરેલી હોવાથી, દયારામને ઉર્દૂ અને હિન્દી સાહિત્યનો સારો પરિચય થયેલો; તેમના હૃદયોદ્ગારમાં એ સાહિત્યની ઊંડી અસર સ્પષ્ટ જોવાય છે. કૃષ્ણને તે માશૂક, સનમ, મહેબૂબ અને દિલદાર એવાં સંબોધન કરે છે. એ પ્રેમી હૃદયના ઊભરા ગઝલમાં પણ છેઃ–

"લગી હૈ યાદ પ્રીતમકી, વફરકે જિયા જાવેગાઃ
"મુઝે સો કહો સૈયા મેરી, મેરા બની કબ આવેગા !
"જબ મેરે કલેજે મેં દરાકા જખ્મ તો ઝખમ હૈ !
"દર્દ મેરા બેદરદ માલુમ, આલમ સારા બેમાલુમ હૈ'"

* * * *

"કરેગી કબ ક્યા મેરી, દ્વારા પ્રીતમ પર ચલા હૈ ?"

અને—

' [illegible] '
" [illegible]
[illegible]

ના હિમાયતીઓની કવિ નર્મદાશંકરે, ખરેખર, એ અતિ કીમતી સેવા બજાવી છે.

'સારી કવિતા લખે તે બધા કવિ' એવી વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કરીએ તો દયારામ બેશક, ઊંચા વર્ગનો કવિ ગણી શકાય; પણ તેના આન્તરજીવનની સર્વોપરિ પ્રવૃત્તિ અથવા તેના હૃદયાન્તરના મૂળ પ્રવાહની સતતતા પરથી નિર્ણય કરીએ, તો તે કવિ નહિ, પણ **આશક છે—ભક્ત છે.** આપણા સમકાલીન અને સુપ્રસિદ્ધ સ્વર્ગવાસી કલાપીના સંબંધમાં તે કવિ કે **સ્નેહી** એ ચર્ચા જુદા જુદા લેખકોએ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી ઘણીકવાર કરેલી છે; અને છતાં એનો નિર્ણય જાણે ઘણાને માટે હજી અપૂર્ણ રહેલો છે. કવિતા જેની **માશૂક** છે તે કવિ; કાલિદાસ, શેક્સ્પિયર, શેલી, ટેનીસન, પ્રેમાનન્દ અને દલપતરામ સુધ્ધાં, અલબત્ત કવિ છે; કેમકે, કવિતા એ તેમની મનોરમા–**પ્રિયતમા** છે. 'કવિતા' એ કલાની દેવી છે અને તેની ખાતર તેઓ લગભગ બધું સમર્પણ કરવાને તૈયાર છે. નરસિંહ, મીરાં, દયારામ, કલાપી કે પ્રેમનું દર્દી કોઈ પણ જિગર એ દેવીની ખાતર પોતે હૃદયથી સ્વીકારેલો પ્રેમજીવનનો ધર્મમાર્ગ એક તસુ પણ, કદાપિ છોડી શકે નહિ, અને કાલિદાસાદિ કવિતા વગરના જીવનમાં ક્ષણ પણ જઈ શકે નહિ. આવો મૂળતત્ત્વનો તફાવત બહુ સ્પષ્ટ છે, ત્યારે દયારામ અને કલાપી વગેરેને કવિમાં ગણવાનો આગ્રહ શા માટે? તેમને કવિ નહિ, પણ આશક જ ગણવા એ સકારણ વાજબી લાગે છે. એમનાં હૃદયને, એમના જીવનને–ખુદ એમને, કવિ કહેવાથી શું આપણે ગેરઇન્સાફ કરતા નથી? જિગરના લોહીથી લખેલા એમના અસ્ખલિત હૃદયોદ્‌ગારમાં પાંડિત્યનું પ્રદર્શન નહિ પણ સ્નેહનું સ્વાભાવિક દર્દ અને વિરહનું રુદન ખુલ્યું છે. કલાના પૂજારીની પેઠે તે બહારથી નહિ પણ અંદરથી બોલનાર છે, એ

આપણે વિચારી શકીએ. કવિ પ્રકૃતિમાં ખેલતું, પ્રકૃતિથી ખીલતું અને પ્રકૃતિને પોષતું પ્રાણી છે. **આશક અથવા ભક્ત** પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર નહિ, પણ તેને જીતવાને મથનાર—તેની સામે થનાર છે; ઇશ્ક અગર અકલપરસ્તી એ કવિના અંતરંગમાં પ્રધાન છે; ઇશ્કપરસ્તી વગર આશકમાં બીજું તત્ત્વ વહેતું નથી. છતાં કવિતાને આત્મગાનના અર્થમાં જોઇએ તો પ્રેમ-ભક્તિ ગાનાર હરેક આશક, કુદરતના આલંકારિક કલાવિધાયક કરતાં ઊંચા દરજ્જાનો શાયર અને ઉમદા જિન્દગાનીનો આદમી છે ૭.

પ્રેમી દયારામ કૃષ્ણના પરમ ભક્ત છે અને તેમનું હૃદય કૃષ્ણને વરી ચૂક્યું છે; તે પોતાને કૃષ્ણની 'ગોપી' માને છે અને પોતાના 'પતિ શ્રીકૃષ્ણ' એ તેમના સર્વોપરિ સ્નેહનું સ્થાન છે—જીવનનું અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય છે.

ઉત્તર હિન્દમાં ઘણીકવાર યાત્રા કરેલી હોવાથી, દયારામને ઉર્દૂ અને હિન્દી સાહિત્યનો સારો પરિચય થયેલો; તેમના હૃદયોદ્‌ગારમાં એ સાહિત્યની ઊંડી અસર સ્પષ્ટ જોવાય છે. કૃષ્ણને તે માશૂક, સનમ, મહેબૂબ અને દિલદાર એવાં સંબોધન કરે છે. એ પ્રેમી હૃદયના ઊભરા ગઝલમાં પણ છે:—

" સુની હૈ યાદ પ્રીતમકી, તડફે જિયા અયેગા:
" મુઝે સો કહો લેખા મેરી, મેરા જાની કબ આવેગા !
" હમા મેરે કલેજે મેં કટારા જખ્મ તો ગ્રમ રે !
" દર્દ મેરા મેહેરમ માલૂમ, આલમ સારા બેમાલૂમ રે "

* * * *

" કહેના કબ ક્યા મેરી, દયારા પ્રીતમ પા આવા હૈ ?"

અને—

આ [illegible] દર્દ [illegible]
[illegible] હૈ [illegible]

[illegible]

"દંસ બગરકી ડગરમેં મેરા ચિત ચુરા ચલા!
"હૈની થી સબ આલમ પે દે નન્દ કે લલા!"

*　　*　　*　　*

"બ્રજકી ને ઐસા દર્દ, બિરદ હૈ બલા–
"તો મેં હસી પલક જય પકરની પલા!
"મિલાઓ કોઈ મદદૂબ! દુસરી ન હૈ સલા!
"દયા કે પ્રીતમ બિન મરંગી કાટકે ગલા!"

આ ભૈરવી પણ સાખી સાથે—

"તિહારી ચલી ચશ્મતલ્વાર! ઘાયલ મોહે કર ડારી!
"લાગે તબ જાને નહીં, અહો રસિક નૈનકે બાન!
"અબ તો હિયબિચ ગડી ગયે, વાકૂં ખેંચત નિકસેં પ્રાન!
"તિહારી ચલી ચશ્મતલ્વાર!

"રૂપનગરકી બિચમેં ચલી ચશ્મતલ્વાર!
મૂરખ હૈં સો બચ ગયે ' ચાતુર ખાયો માર!

*　　*　　*　　*

"રસિક નૈનકે બાનકી, અહો! અજબ અનોખી રીત!
"દુશ્મનકો પરસેં નહીં, વે તો મારે અપનો મીત
"તિહારી ચલી ચશ્મતલવાર!

*　　*　　*　　*

"અંગ અગ પ્રત માધુરી નખશિખ છબિ અતોલ!
દયા કે પ્રીતમ ' તિહારી બાનક પર બીક ગઇ બિન મોલ!
તિહારી ચલી ચશ્મતલ્વાર ' ઘાયલ મોહે કર ડારી!"

દયારામની કવિતામાં પ્રેમભક્તિ અને પ્રેમજીવન ઓતપ્રોત છે, એ એમના હ્રદયોદ્‌ગારના તલસ્પર્શી અભ્યાસીને વિદિત છે. બેશક, પ્રેમના સાહિત્ય માટે ઘણીકવાર થાય છે, તેમ દયારામની કવિતા માટે પણ થયેલું છે. હકીકત એ છે કે, પ્રેમને હ્રદયાન્તરનો તત્ત્વત અનુભવ સ્વીકારવાને બદલે જ્યારે શરીર-

નો જ વિષય માનવામાં આવે, ત્યારે પ્રેમને ખુદને ભારે અપમાન અપાય છે; દયારામે પોતાના અનુભવોદ્‌ગારમાં કૃષ્ણ અને ગોપીના પ્રેમના વિગતસર ઉલ્લેખ કરેલા, તેમજ તેઓ જાતે જન્મથી જ સ્વતંત્ર મિજાજના હોવાથી તેમની કવિતા માટે અનેક તર્કવિતર્ક અને અનુમાન કરનારા પંડિતોએ યથેચ્છ અભિપ્રાય ઉચ્ચારેલા છે.

તે જ અરસામાં છોટમે પણ હિન્દીમાં થોડીક ગઝલો લખેલી છે:

દાખલા તરીકે:—

"ગઝલ એક સુન લો મેરી, કુદરતા અપાર સર્જન કેરી।
"કારીગર કૌન હૈ એસા, સહિત જીવ દેહ કિયા કૈસા?
"સહસ અષ્ટ માંખી કો અખિયાં। દેખી કોઇ ગ્રંથમેં લખિયાં।

* * * *

"એસા અદ્‌ભુત તમાશા હૈ। ખાવન્દ કા ખેલ ખાસા હૈ।
"છોટમ। બડે સે સોહિ હતી। જગતસેં કાયકો ડરતા?"

પરન્તુ, 'ગઝલ' શબ્દનો મૂળ અર્થ જોતાં આ ગઝલ સંતોષ આપશે ખરી કે? 'ગઝલ' શબ્દનો મૂળ અર્થ ફારસી લેખકો એવો જણાવે છે કે, 'ગઝલ' એટલે પ્રિયતમની પ્રિયતમા સાથેની પ્રેમવાર્તા. 'ગઝલ' શબ્દ સ્ફુટ કરતાં, એક ફારસી લેખક તો એટલે સુધી કહે છે કે:—

"ઇશ્કના રાહમાં નડતી પારાવાર વેદના એ જ ગઝલની પંક્તિઓ. ગઝલમાં ખાસ કરીને પ્રિયતમાના વિરહથી થએલી પ્રેમીની દર્દ દશાનું નિરૂપણ, તેનો વિરહાક્રન્દ, પ્રેમમૂર્તિના સ્વરૂપનું સતત સ્મરણ અને તેનું બયાન, તેના દર્શનની ઉત્કટ આતુરતા, તેના વસ્લની તેની અભ્યર્થના, પ્રેમી જિગરની અન્તરાના ઉભરા-દુ:ખભર્યું રુદન વગેરે અવશ્ય હોય છે અને જેમાં એ ન હોય તે સરસ ગઝલ નામને પાત્ર નહિ."

આ વ્યાખ્યાનુસાર જોઈશું તો ગુજરાતીમાં લખાયેલી અને લખાતી ઘણીક કલાપૂર્ણ, સુરચિત ગઝલોને વસ્તુતાએ ગઝલ કહેતાં આપણે અટકવું પડશે; કેમકે ગઝલનું શરીર તે 'ગઝલ' નથી પણ તેનો પ્રાણ—તેનો આત્મા તે જ ગઝલ છે. 'ગઝલ' તે છંદોબદ્ધ રચનાનું નામ નથી, પણ અમુક રચનાના સૂક્ષ્મ ભાવ-શરીરનું નામ છે. એ જ ફારસી લેખક ઉમેરે છે કે, 'પ્રિયતમાના વિરહથી થયેલી દુઃખદ દશા ઉપરાંત પ્રેમી હૃદયના વખતો-વખતના નમ્ર કાલાવાલા, પ્રિયતમા તરફથી તેની સુનવણી અને તેનાં જુદાં જુદાં પરિણામોનો અનુભવ પણ ગઝલમાં આલેખાયેલો હોય છે. પ્રેમભક્તિના મધુપાનમાં મત્ત થયેલા હૃદયની મસ્તી અને પ્રેમને અનુકૂળ વસંત ઋતુના બહારનું વર્ણન પણ ગઝલોમાં આવે છે.' ફારસી તથા ઉર્દૂમાં લખાયેલી ગઝલો જોતાં આ અભિપ્રાયનું વાસ્તવિકપણું સ્પષ્ટ થાય છે.

દયારામની ગઝલો હિન્દીમાં હોવાથી આ સંગ્રહમાં દાખલ કરેલી નથી, તોપણ એ બળતા હૈયામાંથી આવેલા ગઝલના ઉદ્‌ગારો ખરેખર જ આબાદ ગઝલો છે. ગઝલમાં પહેલવહેલા ગુજરાતી લખનાર તરીકે આપણે સ્વ. દયારામભાઈને ગણવા જોઈએ. હદીં દયારામનું ઝખ્મી જિગર ગઝલમાં ઇશ્ક પુકારે છે. જુઓઃ—

"મદનમોહન પ્યારે મહેબૂબ મેરા હે,
"દિદાર દુવા જબસેં દયા દિલમેં ડેરા હૈ!
"ઇશ્કઝખ્મકી મારી ભયી મૈં દીવાની;
"કોઇ બેલી નહીં સાહેલી, શોખી દિલકી યે જાની!
'ઇશ્કમય ફંસી પર ચોટી મેરા જીવન.
"દુઈ ખલ્ક સારી ખારી કછુ લગતા હૈ ન મન'
"એક વાર મીઠી બતિયાં, છતિયાં ફાટ જાતી હૈ;
"કછુ કહેને મેં નહીં આતા, નૈના ઝરઝર આતી હૈ!

દ્વારા પ્રભુપ્રાપ્તિના પ્રયાસો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જુદી જુદી પ્રજામાં થયેલા જાહેર છે; ખ્રિસ્તી પ્રજા પ્રેમસ્વરૂપ ઈસુને પ્રભુનું સમરૂપ સ્વીકારે છે અને ખરું ખ્રિસ્તી હૃદય પ્રભુ ખ્રિસ્તના શાશ્વત પ્રેમ-સ્વરૂપમાં, પ્રેમયોગ અને પ્રેમભક્તિદ્વારા લીન-વિલીન થઈ 'બલિ' બને છે, અને પ્રભુમાં ભળે છે; ભારતવર્ષમાં લાંબા કાળથી પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તો તેમને પૂર્ણ **પુરુષ** ગણે છે અને તેમના તરફના વ્રજની ગોપીઓના પ્રેમને પરમાત્મપ્રેમ માને છે.

ખ્રિસ્તનું કે કૃષ્ણનું સ્થૂલ શરીર આજે વિદ્યમાન નથી એ સ્પષ્ટ છે; છતાં, તેમની ભાવનામય મૂર્તિને કાલ્પનિક લક્ષ્ય (આઇડિયલ) તરીકે પરમપૂજ્ય અને અનંત ઐશ્વર્યયુક્ત સ્વીકારી—પરમાત્મા ગણી—ભક્તોનાં કોમળ અને દિવ્ય શ્રદ્ધાથી યુક્ત હૃદયોએ પ્રેમ-ભક્તિ કરેલી છે—કરવામાં આવે છે. વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં તો શ્રીકૃષ્ણની ખુદ પરમેશ્વર તરીકે જ પ્રેમભક્તિ ધર્મ્ય ગણાય છે અને તે એટલે સુધી કે ખરો ભક્ત શ્રીકૃષ્ણ સિવાય ઈતર કોઈને 'પુરુષ'ની ભાવનાથી જોતો જ નથી. તે માને છે કે, બધી જ ગોપીઓ છે અને 'પતિ' તો પરમ **પુરુષ** એક જ શ્રીકૃષ્ણ છે અને તેમને (એટલે સાક્ષાત્ પરમાત્માને) પામવાને દરેકે તેની 'ગોપી' બનવું જ જોઇએ. કૃષ્ણની 'ગોપી' બની જઈને જે એમની પ્રેમભક્તિ પૂર્ણ આસ્થાથી અને 'પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને' કરે, તે જ કૃષ્ણમય-કૃષ્ણસ્વરૂપ થાય.

ભક્તિમૂર્તિ મીરાંબાઈની ધર્મભાવના આ પ્રકારની જ છે. તે પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની 'ગોપી' છે અને હૃદયથી તેમને વરેલી છે—બીજા કોઈને તે 'પુરુષ' જોતી જ નથી. કૃષ્ણની ભાવના-મૂર્તિમાં તેને પરમાત્માની આસ્થા અને ઝાંખી છે અને તેની સાથે તેના હૃદયની લગની લાગે છે-પ્રેમ જાગે છે અને આધિ-ઉપાધિ તમામ તે ત્યાગે છે પોતાના પ્રભુ ઈશ પતિ-પ્રેમસ્વરૂપ

ચરણુ પ્રથમ શ્લોકની સાથે અંત્યાનુપ્રાસવાળું હોવું જોઈએ. આવા પંદર શ્લોક (બયેત્) અગર તેથી ઓછાવત્તા લખવાનો રિવાજ છે. ચરણમાં આઠ અક્ષરે યતિ હોય છે, જો કે યતિ વિષે ફારસી છંદશાસ્ત્રમાં વિવેચન મારા જોવામાં આવ્યું નથી. યતિ હોય તો વધારે સારું.'

પરંતુ ગઝલના શરીરની ઘટના અને તેના પોશાક તથા અલંકારનું—છંદની ઇમારત વગેરે ઉપયોગી બાબતોનું અભિજ્ઞાન આપણા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મહાશય રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે 'ફારસી કાવ્યરચના' એ નામે જે લેખપ્રસાદ આપ્યો છે, તે દ્વારા આપણને થઈ શકશે. (જુઓ 'ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન': પૃ. ૪૭)

ઇસ્લામી રિયાસતની સત્તા ભારતવર્ષ પર સ્થાપિત થવાને લીધે દેશના આંતરબાહ્ય સ્વરૂપમાં જે પલટો થયેલો તેમાં તેના વાઙ્મય સાહિત્ય પર પણ પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ અસર થયેલી અને ગઝલ તેનું પણ પરિણામ છે.

છતાં, આપણે ગઝલનો પ્રાણ–નેનું આંતર શોધવાને પ્રવૃત્ત થઇએ, એ વધારે ગુણકારક છે–આત્મોપકારક છે.

અંતરંગમાં ગઝલનો સંબંધ ખાસ કરીને પ્રેમજીવન અને પ્રેમયોગ એ પ્રેમભક્તિના ધર્મપ્રવાહની સાથે છે, એ અસલ હકીકત જ્યાં સુધી યથાર્થ સ્વરૂપમાં–વિસ્તાર અને ઊંડાણથી સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી ગઝલમાં પ્રસ્ફોટન પામેલા હૃદયોદ્‌ગાર પણ મૂળ રૂપમાં સમજાય નહિ એ દેખીતું છે.

'પ્રેમ એ જ પરમાત્મા છે' અને 'જાને પ્રેમી થયા સિવાય પરમાત્મપ્રાપ્તિ સ્વાનુભવસિદ્ધ થતી નથી,' એ નરસિંહ, મીરાં, દયારામ, કલાપી તેમજ બીજા મહાત્માઓના અનુભવોદ્‌ગારોનો ટૂંકામાં સાર છે. સિદ્ધાર્થ થવા ચાહનારે જીવનનો એ ઉદ્દેશ સ્વીકારવો જોઇએ, એવું પ્રેમી હૃદયોનું માનવું છે. પ્રેમભક્તિ-

દ્વારા પ્રભુપ્રાપ્તિના પ્રયાસો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જુદી જુદી પ્રજામાં થયેલા જાહેર છે; ખ્રિસ્તી પ્રજા પ્રેમસ્વરૂપ ઈસુને પ્રભુનું સમરૂપ સ્વીકારે છે અને ખરું ખ્રિસ્તી હૃદય પ્રભુ ખ્રિસ્તના શાશ્વત પ્રેમ-સ્વરૂપમાં, પ્રેમયોગ અને પ્રેમભક્તિદ્વારા લીન–વિલીન થઈ 'બલિ' બને છે, અને પ્રભુમાં ભળે છે; ભારતવર્ષમાં લાંબા કાળથી પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તો તેમને પૂર્ણ **પુરુષ** ગણે છે અને તેમના તરફના વ્રજની ગોપીઓના પ્રેમને પરમાત્મપ્રેમ માને છે.

ખ્રિસ્તનું કે કૃષ્ણનું સ્થૂલ શરીર આજે વિદ્યમાન નથી એ સ્પષ્ટ છે; છતાં, તેમની ભાવનામય મૂર્તિને કાલ્પનિક લક્ષ્ય (આઇડિયલ) તરીકે પરમપૂજ્ય અને અનંત ઐશ્વર્યયુક્ત સ્વીકારી—પરમાત્મા ગણી—ભક્તોનાં કોમળ અને દિવ્ય શ્રદ્ધાથી યુક્ત હૃદયોએ પ્રેમ-ભક્તિ કરેલી છે—કરવામાં આવે છે. વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં તો શ્રીકૃષ્ણની ખુદ પરમેશ્વર તરીકે જ પ્રેમભક્તિ ધર્મ્ય ગણાય છે અને તે એટલે સુધી કે ખરો ભક્ત શ્રીકૃષ્ણ સિવાય ઇતર કોઈને 'પુરુષ'ની ભાવનાથી જોતો જ નથી. તે માને છે કે, બધી જ ગોપીઓ છે અને 'પતિ' તો પરમ **પુરુષ** એક જ શ્રીકૃષ્ણ છે અને તેમને (એટલે સાક્ષાત્ પરમાત્માને) પામવાને દરેકે તેની 'ગોપી' બનવું જ જોઇએ. કૃષ્ણની 'ગોપી' બની જઈને જે એમની પ્રેમભક્તિ પૂર્ણ આસ્થાથી અને 'પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને' કરે, તે જ કૃષ્ણમય–કૃષ્ણસ્વરૂપ થાય.

ભક્તિમૂર્તિ મીરાંબાઈની ધર્મભાવના આ પ્રકારની જ છે. તે પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની 'ગોપી' છે અને હૃદયથી તેમને વરેલી છે—બીજા કોઈને તે 'પુરુષ' લેખતી જ નથી. કૃષ્ણની ભાવના-મૂર્તિમાં તેને પરમાત્માની આસ્થા અને શ્રદ્ધા છે અને તેની સાથે તેના હૃદયની લગની લાગે છે-પ્રેમ જાગે છે અને આધિ-ઉપાધિ તમામ તે ત્યાગે છે પોતાના એક ઇષ્ટ પતિ-પ્રેમસ્વરૂપ

શ્રીકૃષ્ણની જોગણ બની, આન્તરબાહ્ય સર્વસ્વ તેમને સમર્પિત કરી તેમને એકને જ તે આરાધે છે. પોતાના પ્રભુનાં પુરાણ-પ્રસિદ્ધ લીલાસ્થાનોનાં દર્શન કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણની વહાલી વિહારભૂમિ–વિલક્ષણ વૃંદાવનમાં તે આવે છે અને ત્યાં મહાત્મા જીવા ગોસાંઇનો નિવાસ સાંભળીને, તેમને 'હરિજન જાણીને' તે નિમંત્રણ મોકલે છે. જીવા ગોસાંઇ સ્ત્રીનું મોં નહિ જોવાનો નિયમ પાળતા હોવાથી નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરે છે. ફક્ત શ્રીકૃષ્ણને જ પુરુષ માનતાં મીરાંબાઈ જીવા ગોસાંઇને કહેવરાવે છેઃ—

'આજ લગી હું એમ જાણતી જે વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક;
'વૃન્દાવન વસી હજી પુરુષ રહ્યા છો! તેમાં ધન્ય તમારો વિવેક!
'મીરાં મન મોહન શું માન્યું.'
(મીરાંચરિત્ર–દયારામ)

તેનાં પ્રેમયોગી ચક્ષુઓ ફક્ત એકને જ પુરુષની ભાવનાથી પૂજે છે. પ્રેમયોગ એનો આત્માનુભવ છે.

ભક્ત પોતે 'ગોપી' બની જઇને, હૃદયની પૂર્ણ આસ્થાથી પ્રભુને જ પોતાનો પ્રેમસ્વરૂપ સ્વામી સ્વીકારે છે અને તેની સાથે હૃદયની લગની લાગતાં પ્રેમયોગ–ભક્તિયોગ જામી જાય છે અને પરિણામે તે તેને પામે છે.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયને અનુરૂપ, ભક્તિના આ વિધિને સમરૂપ, પણ બાહ્યમાં તેનાથી ભિન્ન પ્રકાર, ઇરાન, અરબસ્તાન વગેરે ઇસ્લામી મુલ્કોમાં ભારતવર્ષની પેઠે જ પ્રચલિત છે. મીરાં, નરસિંહ તથા કૃષ્ણને ઇષ્ટ અને પ્રભુ માનનારા બીજા ભક્તો જેમ પોતે પોતાને 'સખી' અને પ્રભુને 'પ્રિયતમ' માને છે, તેમ ઇરાન વગેરે દેશોના ભક્તો પ્રભુને પ્રેમસ્વરૂપ પ્રિયતમા–માશૂક માને છે. કૃષ્ણના ભક્તોની પેઠે જ તેઓ પ્રભુનાં દર્શન માટે હૃદયની લગની લગાડીને પૂર્ણ પ્રેમથી તેની ભક્તિ કરે છે. આવા ભક્તો 'સૂફી' ઉપનામથી મશહૂર છે. એવી જ 'સૂફીવાદ'ની

કંઈક અસર દયારામભાઈની ઉર્દૂ-હિન્દી ગઝલોમાં થયેલી લાગે છે. તેમણે જેમ સખીભાવે કૃષ્ણને પતિ, પ્રીતમ વગેરે સંબોધનો કર્યાં છે, તેમ સૂફી આશકોની પેઠે તેમણે મહબૂબ, માશૂક, દિલદાર વગેરે સંબોધનો પણ કૃષ્ણને કરેલાં છે. સૂફીવાદમાં ભક્ત તે આશક છે અને પ્રભુ તે માશૂક છે. આશક અને માશૂક એટલે ભક્ત અને પ્રભુ.

પરંતુ, દરેક ગઝલમાં ભક્ત અને પ્રભુ વચ્ચેના પ્રવાહનો જ ઉલ્લેખ હોય એવું નથી હોતું. કેટલીએક ગઝલો એવા પ્રકારની પણ હોય છે કે જેમાં સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય માનવસંબંધની જ વાત હોય છે. માનવપ્રેમને 'ઇશ્કે મિઝાજી' કહેવામાં આવે છે અને કેવળ ભાવનામય અમૂર્ત પ્રભુને મૂર્ત કલ્પીને—અથવા વેદાન્ત પ્રમાણે સ્વરૂપને લક્ષીને સનમ—પ્રિયતમાનું સંબોધન કરેલું હોય છે. તેવી પ્રીતિને 'ઇશ્કે હકીકી' યાને ઇશ્કે ઇલાહી (ઈશ્વરી પ્રેમ) કહે છે.

અલબત્ત, સૂફીઓએ લખેલી આરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ગઝલોમાંથી પણ પ્રભુપ્રેમની અને માનવપ્રેમની ગઝલો પિછાનીને જુદી પાડવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ છે, કેમકે શબ્દ-સંદર્ભ, ભાવનાની વ્યંજના—હૃદયના ઉદ્ગારોનું સામાન્ય સ્વરૂપ બન્ને પ્રકારની ગઝલોમાં લગભગ સમાન જ હોય છે. સાહિત્યના વિદ્વાન વિવેચકોથી પણ પ્રભુપ્રેમની અને માનવપ્રેમની ગઝલો જુદી પાડીને તેમની પરીક્ષા કરવાનું બની શકે તેમ નથી; એ કાર્ય તો આન્તરદૃષ્ટિના માહાત્મ્યનું છે, કે જે બહિર્દેશને માટે અભ્યાસના પરિણામ તરીકે સ્વયં ઉદ્ભવે છે.

સૂફીવાદની આ ગઝલનો ખાસ સ્વરૂપ છે. સૂફીના સિદ્ધાન્તો આરંભમાં [illegible] તેના પ્રેમ [illegible]

છે. સૂફીવાદની હકીકત વિસ્તારથી જાણ્યા વિના, ઇશ્કની ગઝલો-ને ઇન્સાફ આપવાની પૂરી પાત્રતા આપણે પામી શકીએ નહિ અને તેથી તેનો સાર અહીં વિચારી જવો જોઇએ.

'સૂફી' એ શબ્દનો અર્થ (સૂફ-ઊન, એ ઉપરથી) ઊનનો જામો પહેરીને ફરનાર એવો થાય છે અને એ ઉપરથી રૂઢ અર્થ, સૂફી એટલે પવિત્ર મનુષ્ય એવો કરવામાં આવે છે. આર્યધર્મનાં જુદાંજુદાં શાસ્ત્રોમાં કર્મકાણ્ડ, ઉપાસના, જ્ઞાન-કાણ્ડ, યોગદર્શન ઇત્યાદિ માર્ગોદ્વારા બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવે છે, છતાં વિશુદ્ધ હૃદયે માત્ર પ્રેમની જ લગની લગાડીને સતત ભજનકીર્તનમાં રત રહેતાં ભકતહૃદયો શાસ્ત્રોને ગણકાર્યાં સિવાય પોતાનું પ્રેમવિશ્વ જુદું જ રચે છે; અને આવાં ભક્ત હૃદયોનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો ભારતવર્ષની ભિન્નભિન્ન ભાષાઓના સાહિત્યમાં મોજૂદ છે. સૂફીવાદનો અનુયાયી આશક પણ તે જ મિસાલે સનમની લગની અને પ્રેમભક્તિમાં લીન રહે છે. આપણા સાહિત્યમાં જાણીતાં થયેલાં ભક્ત હૃદયોની માફક લોકૈષણા, વિત્તૈષણા, શાસ્ત્રૈષણા, પુત્રૈષણા વગેરે બધી વાસનાઓને સૂફી આશક પ્રેમનાં ભજનકીર્તન અને પ્રેમયોગની લીનતાદ્વારા ક્રમાનુક્રમે ઓગાળી દે છે અને પ્રભુના એક જ વિચારમાં જિંદગીનું તે સર્વસ્વાર્પણ કરે છે.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો સાચો અનુયાયી—ગોપી બનેલો ભક્ત—જેમ પ્રભુપ્રેમનાં ભજનમાં—તેનાં ગાનતાન અને નૃત્યમાં જ મશગુલ રહે છે, તેમ સૂફી આશકો પણ 'નાચનારા' કહેવાય છે. આવા ભક્તો દુનિયાદારી પતાવીને સનમના ચિન્તવનમાં ઝુકાવે છે—નાચે છે—ઊનનો જામો (એટલે ફકીરની 'કફની જેવું લાંબું પહેરણ) પહેરે છે અને બંસી બજાવે છે તથા ગઝલ-કવ્વાલીની એનો લલકારના અથવા ચિન્તવનમાં હાલમસ્ત જિંદગી ગુજારે છે. સૂફી આશક સનમનું ચિન્તવન કરે છે ને સ્થિતિને

'તસવ્વર' અથવા 'તફક્કર' કહે છે. શાસ્ત્રમાં મન્દાધિકારીઓ માટે સ્થૂલ નિયમોનાં જે બંધનો છે તેને જેમ પ્રેમમાં ડૂબેલાં ભક્તિનિમગ્ન હૃદયો ગણકારતાં નથી, પણ પ્રેમયોગમાં જ મસ્ત રહે છે, તેમ સૂફી આશકો પણ શાસ્ત્રની પુરાણી વાતો કરતાં આત્માનુભવને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. શાસ્ત્રાજ્ઞાને શબ્દશઃ સ્થૂળ અર્થમાં જ સમજીને તેને અનુસરવાની કર્મકાંડની પૂજનવિધિ વગેરેને 'શરિયત' કહે છે. સૂફીઓ કર્મકાંડના એ પગથિયાને ઉલ્લંઘી જઇને એથી આગલા પ્રદેશની મુસાફરી કરનાર હોય છે. એ પ્રદેશ તે તત્ત્વવિચારની સાથે પ્રેમભક્તિનો છે અને તેને 'તરિકત' કહે છે.

'સૂફીવાદ' એ ઇસ્લામનો ગુહ્યવાદ (મિસ્ટીસીઝમ) મનાય છે. તેના સ્થાપનાર હઝરત મહમ્મદ પયગમ્બર સાહેબના જમાઈ અને પહેલા ખલિફ હઝરત અલી સાહેબ ગણાય છે. હઝરત અલીસાહેબના ૪૫ શિષ્યો સૂફીવાદની આન્તર દીક્ષા લઈને આર્ય સંન્યાસીઓની પેઠે ધ્યાનપરાયણ નિવૃત્ત જીવન ગાળતા. સંન્યાસીઓ જેમ પોતાને માટે તીર્થયાત્રા ઇત્યાદિ આવશ્યક માન્યા વિના, આત્મા–પરમાત્માની એકતાનું જ ચિંતન કર્યા કરે છે, તેમ 'સૂફી' પણ ઇસ્લામી પયગમ્બરો કે કાબા કરબલા ને મક્કા-મદીનાની કશી પરવા કરતો નથી. સૂફી આશકોમાં [illegible] રબિયા નામનાં એક પાક બાનુ હિજરી સનની બીજી [illegible] થયેલાં છે. તેમનું જીવન કેટલેક અંશે મીરાંબાઈને [illegible] કાબાનું મન્દિર—જેને ઇસ્લામીઓ બહુ પવિત્ર [illegible] છે, તે સંબંધે તેમણે કહેલું કે—

"હું તો માત્ર ઈંટો અને પથ્થરનું [illegible] એનાથી મને શો લાભ છે? ઓ માલેક! [illegible] ગરજ છે"

બાદ રુનિયાને તેમજ [illegible]

ઇશ્કના સુરત આશકો લેખામાં ગણતા નથી, પણ અંદરના મુલ્ક તરફ તેમના હૃદયનો ઝોક હંમેશનો હોય છે.

પ્રેમભક્તિ અને પ્રેમયોગની લીનતાને રસ્તે આગળ વધતાં, સૂફીવાદ સિદ્ધાંતની બાબતમાં જીવ અને બ્રહ્મની એકતાના તત્ત્વવિચારને પ્રાધાન્ય આપે છે અને એ એકતાનો સ્વાત્માનુભવ પામવાને આશક પોતામાં રહેલી દેહાત્મભાવનાઓને પરાસ્ત કરવાને હંમેશ જ મથતો હોય છે. વેદાન્તમાં જેને અભેદ-સાક્ષાત્કાર કહે છે, તેનો સ્વાનુભવ એ દરેક સૂફીનું અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય હોય છે અને તેને માટે હૃદયની પાત્રતા પરત્વે દરેક પ્રવાસીને જુદા જુદા અનુભવો તેના આન્તરમાં ક્રમાનુક્રમે થતા રહે છે. વેદાન્તની પરિભાષામાં બોલીએ, તો સર્વાતીતભાવ, સર્વરૂપભાવ અને નિષ્કિંચનભાવ એ પ્રવાસી હૃદયના આત્માનુભવનો ક્રમ છે. મુમુક્ષુતા એટલે આર્ત્ત જિજ્ઞાસાનો હૃદયાન્તરમાં ઉદ્ભવ થયા વિના વસ્તુપ્રાપ્તિ માટે સાધકની પાત્રતા સ્વીકારાતી નથી, તેમ સૂફીવાદના ઇશ્કમાં પણ હૃદયની તમામ લાગણીઓનુ એક જ કેન્દ્રમાં વહન વૃદ્ધિંગત થયા વિના આશકનું જિગર કદાપિ લાયક થતું નથી. સૂફીવાદ પ્રેમને જ જગતનું ઉત્પત્તિકારણ અને નિર્વાહક તત્ત્વ માને છે અને છેવટે જ્ઞાનને પ્રેમથી અભિન્ન અનુભવે છે. આશક જાતે પ્રેમી બની જઈને પોતાનું તમામ વ્યક્તિત્વ (દેહાત્મભાવ) પ્રેમમાં (બ્રહ્મમાં) ગુમાવી દે છે. શબ્દાન્તરે કહીએ, તો તે પોતે 'પોતા'ને ભૂલી જવા માંડે છે અને જાતે પ્રેમ બનવા માંડે છે. પ્રેમની આ છેલ્લી સ્થિતિના જ્ઞાનને (હક–સત્ય ઉપરથી) 'હકીકત' કહે છે.

આશકના જિગરને માશૂકની જુદાઇનો સખ્ત 'ઝખ્મ' થયેલો હોય છે અને એવા 'ઝખ્મ'ની વેદના આપણને ભક્તિવર્તી મીરાબાઇએ પણ કહેલી છે. સ્વાભાવિક છે કે 'ઝખ્મ'ના 'દર્દી'નું ચિત્ત અનેક આકર્ષક વસ્તુઓ તરફ વાળવામાં આવે,

તોપણ 'જખ્મ' જો કારી અને આત્મા પરનો હોય તો તે 'જખ્મ'નું 'દર્દ' તે કદાપિ વીસરી શકે નહિ. [illegible] સંસ્કારી તેવી આત્મોન્નતિમાં તેની ગતિ અને પ્રાપ્તિ [illegible] પ્રવાસીને હૃદયાન્તરમાં ઊંડા 'જખ્મ' થયેલો હોવો [illegible]— ખરા મુમુક્ષુને જ્ઞાનની તૃષા—પ્રભુપ્રાપ્તિની તીવ્ર વાંછના [illegible] આર્ત હોવી જોઇએ કે તે બધા અનિત્ય પદાર્થો [illegible] પૂરેપૂરી સમજીને તેનાથી નિવૃત્ત થયેલો હોવો [illegible] માત્ર પ્રેમનો જ પિપાસુ–ઇશ્કનો આશક [illegible] સિવાય બીજી બધી જ બાબતોમાં [illegible] હોય છે. પ્રેમ જેને સૂફીઓની પરિભાષામાં '[illegible]' [illegible] આવે છે, તેનું ઉમેદવાર દિલ દુનિયા [illegible] ફૂટલી કોડી જેટલી પણ ગણતું નથી [illegible] હૃદયાન્તરની પ્રેમોર્મિ, આત્મભાવના [illegible] રહી પ્રેમબ્રહ્મની આન્તર બંસીના [illegible]

[illegible]

જ્ઞાનનાં ઊંડાં મૂળ છે.' શિષ્યોએ ફરી કહ્યું: 'એક ભાગેલા ફળની છાલ સિવાય બીજા કશાની તેઓ ઇચ્છા કરતા નથી.' મહાત્માએ કહ્યું કે, 'આખી પૃથ્વીમાં સૂફી જેવી ભવ્ય વાંછનાવાળા મેં બીજા કોઇને જોયા નથી. એક ભાગેલા ફળના છોતરા વિના આ દુનિયાની બીજી કોઈ પણ વસ્તુની તેમને કશી જ અપેક્ષા નથી. બેશક, તેઓ નિઃસ્પૃહી છે.' પ્રેમ અને આસ્થા એ સૂફીવાદનું આવશ્યક લક્ષણ છે અને આત્મજ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર એ તેનુ પરિણામ છે.

આપણા પ્રાચીન કાળના ભક્તોનાં હૃદયગાનનો મુખ્ય વિષય જ જેમ પ્રભુભક્તિ છે, તેમ સૂફીઓની ગઝલો પણ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ જ ગાય છે. સૂફી તત્ત્વજ્ઞાન એટલે 'તરિકત' અથવા 'મારિફત'માં રાજયોગ સુધ્ધાંનો સમાવેશ થાય છે. સૂફીઓ માને છે કે આત્માથી પરમાત્મા અભિન્ન છે. જીવાત્મા 'ઈશ્વરમાંથી' બનેલો નહિ, પણ ખુદ 'ઈશ્વરનો' બનેલો છે અને અગ્નિની ચિનગારીઓ મૂળ અગ્નિથી જેમ જુદી નથી—સમુદ્રના તરંગો જેમ સમુદ્રથી જુદા નથી—તેમ જીવાત્મા પરમાત્માથી જુદો નથી, એવો સૂફીનો તત્ત્વસિદ્ધાંત છે. સૂફીવાદના સિદ્ધાંતોમાં સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિનુ ક્રમિક નિરૂપણ અને અનુસરણ છે.

ઈશ્વરે અવાજે જીવોને પૂછ્યુ કે, 'શું તમે પરમાત્મા સાથે સંબદ્ધ અને અદ્વૈતમા નથી?' જીવોએ કહ્યું: 'બલી' એટલે 'હા.' આવી એક વાર્તા પરથી સૂફીઓના લખાણમાં 'બલી' અને 'નેસ્તી' (એટલે 'શુ તુ ને નથી?') એવા શબ્દો જે વેદાન્તના **तत्त्वमसि** મહાવાક્યના વ્યંજક છે, તે વારંવાર આવે છે. 'અનલહક' એ **सोऽहम्** વ્યંજક છે તેઓ માને છે કે—

પરમાત્મા અનાદ્યન્ત, સૌન્દર્ય અને પ્રેમસ્વરૂપ અને
છે અને તેના સિવાયનો સ્નેહ એ માયા માત્ર

છે. અહીં જણાતી સૌન્દર્યની અને સ્નેહની મૂર્તિઓ પ્રભુનાં પ્રતિબિમ્બો છે, તેના સૌન્દર્યના આદર્શો છે. આખું જગત કરોળિયાની જાળ જેવું છે. સ્વરૂપાનુભવ માટે બહુલક્ષક ચિત્તને એક સ્થાને સ્થિત કરવાની જરૂર છે અને એવી ઘનીભૂત થયેલી હૃદયભાવનાના પ્રબળ પ્રવાહથી પ્રેમયોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પ્રેમયોગ એ સૂફીનું મહત્વનું સાધન છે.

છતાં, સૂફી સન્તમહાત્માઓ જેઓ જગતને નિયમનમાં મૂકવાને તેની સાથે સંબંધ રાખે છે, તેઓ જગતના હિતની ખાતર અધિકારભેદને પણ સ્થાન આપે છે; બધાં હૃદયોની એકસરખી પાત્રતા હોતી નથી અને તેથી જેઓ સૂફીવાદની દીક્ષા સ્વીકારે છે તેમને માટે કેટલાક સંતમહાત્માઓએ અમુક ક્રમ ઠરાવેલો છે. 'ફના–ફી–શય; ફના–ફી–શેખ; ફના–ફી રસૂલ; અને ફના–ફીલ્લાહ:' એ ચાર પગથિયાં સૂફી ઇશ્કનાં ક્રમિક આરોહણો છે. 'ફના–ફી–શય' એટલે કોઇ પણ ચીજમાં ગુમ થઈ જવું; અને એ ન્યાયે જોતાં ખરા હૃદયની 'મૂર્તિપૂજા' સાથે સૂફીવાદને કશો વિરોધ નથી. અલબત્ત, મૂર્તિપૂજાને નામે હાલ ભારતવર્ષમાં જે બાહ્યાડમ્બર પ્રચલિત છે, તેને તો સૂફીઓ વ્યર્થ અને અર્થહીન જ ગણે છે. મૂર્તિપૂજા જો પૂર્ણ પ્રેમથી કરવામાં આવે, મીરાંબાઈની પેઠે એવી ભાવભક્તિથી કરવામાં આવે કે તે કર્યા સિવાય હૃદય જીવી શકે જ નહિ, તો જ તે સાર્થક છે–બાકી આપણા દેશમાં મંદિરો અને મૂર્તિપૂજાનો જે રિવાજ ગતાનુગતિક ચાલ્યો આવે છે એવા કૃત્રિમ અને ફરજિયાત દંભમાં તો સૂફી આશકને કશી આત્મોન્નતિ લાગતી નથી. એવી સ્થૂલ શૃંખલાઓથી તેનું હૃદય દૂર રહે છે. અલબત, સૂફીઓ કદાપિ ધર્મના રગડામાં પડતા નથી, પણ કેવળ ઉદાસીન રહે છે તેમને જગતની સાથે કશી લેવાદેવા નથી, પણ લીનતા અને ચિન્તવન એ જ એમનું સ્વાભાવિક કાર્ય છે

અને તેથી હૃદયને–આત્માને જે ઝાંખી હલાવે તેની ભક્તિ અને ઉપાસના બીજી સર્વ બાબતોને મોગે તેમને મંજૂર છે. 'ફના-ફી-શેખ' એટલે ગુરુ, જેને તેઓની પરિભાષામાં 'સાકી' (એટલે પ્રેમનો મદિરા પાનાર) કહે છે, તેની સેવામાં સ્વાર્પણ કરવું.

બેશક હકીકતના અનુભવ સુધી આગળ વધેલા સૂફી મહાત્માઓનો સિદ્ધાંત એ જ છે કે, બધાઓ ગુરુઓ છે અને બધાઓ શિષ્યો છે. પરંતુ એવી આન્તરદશાનો સ્વાનુભવ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તો પ્રેમનું જ્ઞાનામૃત પાનાર મહાત્માની લીનતા અને આસ્થાથી ભક્તિ કરવાનું સૂફી સન્તો આવશ્યક માને છે. એ ગુરુભક્તિ તે માર્ટિન લ્યુથરના દંડને પાત્ર નહિ, પણ ધનંજયના કૃષ્ણ તરફના આદરનું સમરૂપ છે. 'ફના-ફી-રસૂલ' એટલે પયગમ્બરમા પોતાપણું ગુમ કરી દેવું. ઉપરની બે સ્થિતિમાંથી પસાર થનાર આશક પયગંબરનાં વચનોને તેના સામાન્ય અર્થમાં સાધારણ જનસમાજની પેઠે નહિ, પણ મૂળ અર્થમાં સાંકેતિક રહસ્યો ઉકેલીને પોતામાં સ્પષ્ટ ઉકેલવાને પાત્ર થાય છે અને છેવટે તે 'ફના-ફીલ્લાહ' એટલે 'પ્રભુમાં સર્વસ્વસમર્પણ' કરવાને પાત્ર થાય છે. તે આત્મામાં જીવે છે.

આ છેલ્લા 'હાલ'નો આત્માનુભવ થતાં સૂફી આશક જીવન્મુક્ત થાય છે. **ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति।** એ તે અનુભવે છે. એવા મુક્તાત્મા તરીકે બાયઝિદ, જુનેદ, મનસૂર, અબુલ ખયર, જલાલુદ્દીન રૂમી વગેરે સૂફીઓ મશહૂર છે.

તે 'નવું-જીવન-નવજીવન' પામે છે. 'ફના' પછીની એ દશાને સૂફીની પરિભાષામાં 'બકા-બાદ-ઉલ-ફના' કહે છે.

સૂફીવાદ એ સામાન્ય બાબત નથી, પણ તમામ સિદ્ધાંતોના ગૂઢ રહસ્યરૂપ સમભાવના છે. અને તેથી તેમનું

હૃદયગાન ઉકેલવામાં સાહિત્યના જ્ઞાન કરતાં સ્વાત્માનુભવ વધારે ઉપયોગી છે એ સ્પષ્ટ છે. પ્રભુને કાલ્પનિક આદર્શ-મૂર્તિ (સનમ) કલ્પીને લખાયેલી પ્રેમધર્મની ગઝલોમાં તે પ્રત્યક્ષ ન છતાં, તેના ગાલની લાલી, તેના અધરની સુરખી, તેના કદમની મેંદી, ચુંબનવ્યવહાર, તેનું શરાબી જામ, તેનો મેળાપ કરાવી આપનાર સાકીનું શરાબખાનું વગેરે વખતો-વખત આવે છે. સૂફીઓ જણાવે છે કે આ સઘળા શબ્દો અમુક પરિભાષાના છે. અને તેનો અર્થ અતિશય ગૂઢ છે— કેટલાકોએ તો આવા ગૂઢ શબ્દોનો એક જુદો જ શબ્દકોષ તૈયાર કરેલો છે. એમાં જણાવ્યા મુજબ 'નિદ્રા' શબ્દનો અર્થ ધ્યાનલીનતા-સમાધિ છે; 'ખુશબો' એટલે 'સનમની મીઠી નજર' છે, શરાબનો અર્થ 'પ્રેમની ઉન્મત્તતા' છે; 'ચુંબન'-નો અર્થ 'સનમની નિકટતા'નો છે; 'સાકી' એટલે 'ગુરુ'; 'અધરરસ' એટલે અપરોક્ષાનુભવની ઝાંખી; 'ગાલની લાલી' એટલે 'પ્રભુના સૌન્દર્યનું-તેની પ્રેમકૃપાનું અનુભવ-દર્શન' અને 'વાયુલહરી' એટલે 'પ્રભુની પ્રેમકૃપાનો સુંદર પ્રવાહ' એ પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે; છતાં, બધા સૂફીઓ આ પારિભાષિક શબ્દો અમુક એકસરખા અર્થમાં જ વાપરે, એવો કશો નિયમ નથી. ઉદાહરણ તરીકે 'શરાબી જામ'નો અર્થ કેટલેક પ્રસંગે 'આખું વિશ્વ' એવો કરવામાં આવ્યો છે. કેટલેક પ્રસંગે 'આશકનુ દિલ' એવો કરવામાં આવ્યો છે અને કેટલેક પ્રસંગે 'પ્રભુની કૃપા' એવો પણ કરવામાં આવ્યો છે. ધ્યેય સ્વરૂપબ્રહ્મની કાલ્પનિક મૂર્તિ હોવાથી તેના સૌન્દર્યના, તેના પ્રેમના અને પ્રવાસીને તેના માર્ગમાં અનુકૂળતા અને ઉત્તેજન આપનારા હરકોઇ પ્રેમરંજક શબ્દો, ગમે તે ભાવાર્થમાં વાપરવામાં આવે તોપણ તેથી અર્થવિપર્યય થવાનો ઓછો જ સંભવ છે.

નાદીવાદની ઉત્પત્તિ કુરાને શરીફમાંથી થયેલી મનાય છે,

છતાં સામાન્યદૃષ્ટિથી જોતાં તેમાંના સિદ્ધાંતોથી સૂફીવાદ ભિન્ન તત્ત્વ સ્વીકારનારો છે, એ નિઃસંશય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ ઇસ્લામી મઝહબમાં ખુલ્લો છે અને સૂફીવાદ તો અદ્વૈતવાદી છે. કેટલાક વિવેચકો એવું પણ માને છે કે સૂફીવાદનું મૂળ આર્યોનાં ઉપનિષદો ઉપરથી લેવામાં આવ્યું છે અને એ માનવું કંઈક કઠિન છતાં બેલાશક સંભવિત છે.

સૂફીવાદ જે ધર્મતત્ત્વો માને છે, તેનું પ્રાપાતિક અવલોકન કરતાં, દરેક પ્રજામાં જુદે જુદે વખતે સૂફીવાદના સિદ્ધાંતો પ્રકારાન્તરે દાખલ થયેલા છે, તે જોઈ શકાશે. ગ્રીક પ્રજામાં સૂફીવાદના સિદ્ધાંતોને મળતા જ વિચારો પ્લેટોના કાળમાં પ્રચલિત થયેલા. રોમન પ્રજામાં પણ એ સિદ્ધાંતો બહુ પરિચિત થયેલા; સૂફીવાદનું રહસ્ય સમજાવનાર ભક્ત મહાત્મા મૌલાના જલાલુદ્દીન મહમ્મદ સાહેબ ઘણો કાળ રોમમાં રહેલા અને 'રૂમી'ના ઉપનામથી જ પ્રસિદ્ધ છે. સૂફીવાદનો પૂર્વભાગ ભારતવર્ષમાં વૈષ્ણવસંપ્રદાયની પ્રેમભક્તિદ્વારા, બંગભૂમિમાં થયેલા ભક્ત મહાત્મા ગૌરાંગપ્રભુની ઉપાસનાદ્વારા અને એમ અનેક રીતે પ્રવર્તેલો છે અને પ્રવર્તમાન છે અને તેનો ઉત્તર ભાગ વેદાન્તના ગૂઢ સિદ્ધાંતોના અનુસરણમાં સ્પષ્ટ છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ નરસિંહ મહેતા, ધીરો, અખો, છોટમ, પ્રીતમ વગેરેનાં ભજનોનું તેમજ નાનક, કબીર વગેરે મહાત્માઓની (હિન્દી) વાણીનું મનન કરતાં સૂફીવાદના ઉત્તર ભાગનો સારો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. સ્વામી રામતીર્થ જગત સમક્ષ સૂફીવાદની પૂર્ણતાનો આદર્શ જ રજૂ કરે છે, એ તેમના લીન અભ્યાસીઓને વિદિત છે.

આ અટપટા સંસારની વિચિત્ર જાળમાં રહેનાર મનુષ્યને તેમાંથી નિરૃત્ત થવું અને સ્વાભાવિક પ્રેમભાવના વડે, એકીકૃત હૃદયવૃત્તિથી પ્રભુ તરફ અરે! કોઈના તરફ પણ સ્નેહની અચલ

લગની લાગવી એ બહુ વિરલ છે. કશા પણ હેતુ વગર કોઇ કોઇને ચાહે—હૃદયાર્પણ કરી દે એ ઐહિક જગતની વ્યાવહારિક નિયન્ત્રણામાં તો બનવું બહુ મુશ્કેલ છે. અલબત્ત, અહેતુક સ્નેહનાં ભવ્ય અને જ્વલંત દૃષ્ટાંત થોડાંક તો હરકોઈ પ્રજાના વાઙ્મય સાહિત્યમાં કાયમની સુરખીથી લખાયેલાં પ્રકાશિત છે. યુસૂફ-ઝુલેખા, શીરીં-ફરહાદ, લયલાં-મજનૂં અને વામેક-ઉઝરાના દાખલા ફારસી તથા ઉર્દૂ સાહિત્યમાં જાણીતા છે. અલબત્ત તેઓ બધાં પૂર્ણતાનાં અનુભવી નથી, પણ પરમપ્રેમયોગી છે— માનવપ્રેમ (ઇશ્ક મિઝાજી) મારફત ઈશ્વરી પ્રેમ (ઇશ્ક હકીકી) પામનારાં છે અને આ તુફાની ભવસાગરમાં આપણી ડગમગતી કિસ્તીઓને દીવાદાંડી મિસાલે દિલાસા સાથે દિશા બતાવનારાં છે; પરંતુ તેમના જેવું હૃદયાકર્ષણ થવું એ હરેકને સુસાધ્ય નથી. જે હૃદયને અલૌકિક પ્રેમનું દર્શન થયેલું છે, તેની આન્તરદશા ખરેખર અદ્ભુત જ હોય છે. તે બીજા કશાથી કદાપિ પણ લેપાતું નથી જ. એવા દિવ્ય દર્શન સિવાયનો વ્યક્તિ તરફના પ્રેમનો તરફડાટ તે પ્રેમ નહિ પણ માયા જ છે, અને સ્વાભાવિક રીતે થવું જોઇએ તે પ્રમાણે તે ચિરસ્થાયી ટકતો નથી અને હૃદયવૃત્તિ છેવટે તો પ્રભુ તરફ વળે છે.

સૂફીવાદ માને છે કે, પ્રેમબ્રહ્મ સચરાચરવ્યાપ્ત છે અને તેનું વિરાટ સ્વરૂપ જોવું, પૂજવુ અને છેવટે તેમાં લીન થઇને ગુમ થઈ જવુ, એ જ આ શરીરધારણનો મહાન હેતુ છે. 'ઇશ્ક હકીકી' અને 'ઇશ્ક મિઝાજી' એવા બે ભેદો યદ્યપિ હૃદયના પ્રેમપ્રવાસની જાતિ પિછાનવાને પાડવામાં આવ્યા છે, તથાપિ વસ્તુતાએ તો એનો પ્રવાહ એક જ છે. શાહજાદો મજનૂં—જે પ્રેમમૂર્તિ લયલામાં પ્રભુદર્શન પામે છે અને તેના સ્મરણ અને તપમાં ઝાડ સાથે ઝાડ બની જાય છે, તે મજનૂં જોગીના ઇશ્કને વિવેચકો 'ઇશ્ક મિઝાજી'ના વર્ગમાં મૂકે, તોપણ સ્પષ્ટ છે કે,

તમામ દુનિયાદારી અને સઘળા મનોવિકારો સુદ્ધાં એકદમ છોડી દઇને તેણે પોતાનાં સર્વસ્વાર્પણનું બલિ પ્રેમયજ્ઞમાં હોમ્યું હતું. અને તે હોમવા માટે નહિ પણ એવી રીતે જાતે હોમાયા વિના—તપ અને ચિન્તવન સિવાય—બીજી કોઈ હાલતમાં એ ઇશ્કના દીવાનાથી રહી શકાયું નહિ, માટે હોમ્યું હતું. ખરે, એ મહાત્માની આન્તરદશા તત્ત્વયોગીની હોઈ પ્રજ્ઞાનચક્ષુનો તે સાચો ઉમેદવાર હતો, એ નિર્વિવાદ છે. ઈશ્વરી પ્રેમ પીધેલી તે લોગીની આંખો દુનિયાની સામાન્ય નજર જોઈ શકે છે તેવી હયલાને જોતી ન હતી અને ન જુએ એ સ્નેહને સ્વાભાવિક છે. રાધા અથવા મીરાં જે દર્શન કૃષ્ણમાં કરી શકે, તુલસીદાસ જે દર્શન રામચંદ્રમાં કરી શકે, જે દર્શન હરકોઈ ભક્ત પોતાના ઇષ્ટ પ્રભુમાં કરી શકે, તે જ પરમાત્મદર્શનની ઝાંખી એ લોગીને થયેલી અને તે તેમાં જ લીનવિલીન રહ્યો. તેનું 'દર્દ' તે સામાન્ય નહિ પણ જીવાત્માનું દર્દ છે અને તેથી તે તપ સિવાય બીજી કોઈ દશામાં જીવી શકે નહિ, એ દેખીતું છે. બાહ્યમાં તો 'ચખ ડાલ માર ધનકો, કૌડી ન રખ કફનકો!' એવો તે ફકીર થયેલો જ, પણ એથી અતિ વિકટ તેણે એ કરેલું કે તેના અન્તરની તમામ ભૂમિકાનો કબજોભોગવટો તેનો પોતાનો નહિ પણ તેની ધ્યેયમૂર્તિનો હતો–અને હરકોઈ આશકને એ જ કરવાનું છે; અને એવું સર્વસ્વાર્પણ થયા પછી આશકમાં શું રહે છે? 'હું' નહિ પણ 'તું'; અને આપણે વિચારી શકીએ કે એ 'તું' તે બીજો પુરુષ સર્વનામ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ પુરુષ નામ અને જ. પ્રેમ, પ્રેમ અને પ્રેમનો પ્રબળ પુકાર કરતો આશકનો આત્મા પ્રેમયોગના પ્રભાવે પ્રકૃતિથી પર કંઈક અનુભવનો આગળ માર્ગ કાપતો જ વધ્યો જાય છે અને નવા જીવનનો–પોતાનો અસલ વતનનો મુકામ શોધી કાઢી ત્યાં કાયમનો રહે છે. કુરાને શરીફમાં લખેલું છે કે.—

'હું એક ઢંકાયેલાં જવાહિરની પેઠે છૂપેલો હતો;
'મને મારા બળતા તણખાએ ખુલ્લો કર્યો.'

એ મુજબ આત્મદર્શનનો અનુભવ તે પામે છે. ઉપનિષદ પ્રમાણે બોલીએ તોઃ—

'पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' । बृ. उ.

તદનુસાર 'પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ જાય છે, ત્યારે જે અવશિષ્ટ રહે, તે પૂર્ણ' સ્વરૂપનો અનુભવ આશકને થાય છે. જીવની સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આરોપેલું જગતપણું પૂરેપૂરું બાદ કરતાં પૂર્ણ બ્રહ્મનું વિરાટ રૂપ જ રહે છે, દેહાત્મભાવનું 'હું' લય પામે છે—**अहं ब्रह्मास्मि** નું સર્વસામાન્ય 'હું' જાગે છે જે પૂર્ણ છે. તપ અને યોગદ્વારા સૂફી સ્થૂલેચ્છાઓને ક્રમે ક્રમે જીતવા માંડે છે અને માટીનું શરીર તે માટીનું જ છે, જે પદાર્થોમાં સુખ માનવામાં આવે છે, તે પણ માટીના શરીરની પેઠે માટીના છે અને હકીકતમાં માટીની કશી જ ગણના નથી, એ વાત તેના હૈયામાં કાયમને માટે લખાઈ જાય છે. દુનિયાનો સૂફી આશકો સાથેનો વિરોધ, અલબત્ત, કાયમનો તો નહિ જ પણ લાંબા કાળનો તો છે જ. સૂફી આશક નવી દૃષ્ટિ 'ફના–ફિલ્લાહ' પછી 'બકા'ના 'હાથ'માં આવે ત્યાં સુધી એવો વિરોધ રહે એ સહજ છે, બલકે ત્યાં સુધી એવું વૈમનસ્ય એ જ પરસ્પરનું લક્ષણ છે. વ્યક્તિમાં સમષ્ટિને અને તેના નિયામકને જોવાની અદ્ભુત આંખ આશકને પ્રેમે પોતે જ નજર કરેલી હોય છે અને આશક જ્યાં સુધી 'બકા'ના હાથમાં આવે ત્યાં સુધી આખી દુનિયાને પોતાની આંખો લગાડવાને અસમર્થ હોય છે; તેની એ લાચારી તે ઘણીકવાર ગરજવોમાં રહે છે, એ આપણે જોઈએ છીએ. આપણા દેશના ભક્તોનો અને દુનિયાનો એમ‌કાઝ કેટલો છે, તે પણ આપણને વિદિત છે.

ભગવદ્‌ગીતા કહે છે કેઃ—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ९-२२

"અનન્ય પ્રેમમાં નિત્યે જે હૈયાં અભિયુક્ત છે,
"પોતે પ્રેમપ્રભુ ત્યાં તો યોગક્ષેમ વહ્યાં કરે."

એવું અનન્ય ચિન્તવન અને એવી પર્યુપાસના સૂફી કરે છે, અને પતંજલિ ભગવાન યોગદર્શનમાં योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ એવું યોગનું જે મૂલસૂત્ર પ્રબોધે છે તે આશકને 'ઇશ્ક' અને 'દર્દ'ની વેદનાને પરિણામે સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે, તેથી તે સનમના પ્રેમકીર્તન સિવાય બીજું કશું ચાહી શકતો નથી. તેના મનને નિગ્રહીત કરવાને કે નિયમનમાં રાખવાને શાસ્ત્રાજ્ઞાઓની જરૂર પડતી નથી, કેમકે ખુદ આત્માની સાથે તેને સીધી આડત બંધાયેલી હોય છે અને એનું આંતરજીવન ગોયા એક પરમહંસ વા સંન્યાસીના જીવનને અનૂરૂપ બની રહેલું હોય છે. પોતાપણું ફના કરવું એ સૂફીવાદનું તારતમ્ય છે અને તે સિવાય પ્રેમનો કે ચાહવાનો કશો જ હેતુ નથી; કેમકે પોતામાં રહેલાં વાસનાઓ અને વિકારો કાયમ રાખીને તો પ્રેમને પાત્ર કોઈ જ થયું નથી અને થઈ શકે નહિ એ સિદ્ધાંત છે.

ઉપરાંત, ચુસ્ત સૂફીના આવશ્યક લક્ષણ અને પ્રાધાન્ય વિચારીએ, તો વિશુદ્ધ હૃદય, અસીમ ઔદાર્ય, આત્મનિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય, સતત ચિંતવન, વાસનાક્ષય, આત્માર્પણ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ એનું આન્તર જીવન છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય નારદમુનિ પ્રેમભક્તિ સમજાવતાં કહે છે કેઃ—

॥ सा न कामयमाना निरोधरूपात् ।
॥ परमप्रेमरूपत्वात् ॥
। निरोधस्तु लोकवेदव्यापारन्यासः ।
॥ तस्मिन्ननन्यता तद्विरोधिषूदासीनता च ।

ॐ॥ अन्याश्रयाणां त्यागो अनन्यता।

ॐ॥ लोके वेदेषु तदनुकूलाचरणं तद्विरोधिषूदासीनता च।

ॐ॥ भवतु निश्चयदार्ढ्यादूर्ध्वं शास्त्ररक्षणम्।

ॐ॥ अन्यथा पातित्या शंकया।

ॐ॥ नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता। तद्विस्मरणे व्याकुलतेति।

ॐ॥ अस्त्येवमेवम्।

ॐ॥ यथा व्रजगोपिकानाम्।

ભાવાર્થ કે:—

'ભક્તિ કામના સિવાયની હોવી જોઈએ, (નિરુદ્ધ ચિત્તે કરેલી તેથી) નિરોધરૂપા હોવી જોઈએ. ભક્તિ પરમ પ્રેમરૂપા એટલે પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને લીન અને ઉન્મત્ત ભાવનાથી થયેલી હોવી જોઈએ. લોક, વેદ અને વ્યવહારનો ત્યાગ અને ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિમાં અનન્યતા અને તદ્વિરોધી બાબતોમાં ઉદાસીનતા એ પ્રેમીનો નિરોધ છે. ઇષ્ટ સિવાયના અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરીને ભક્તિ અનન્ય થવી જોઈએ. લોક અને વેદમાં જે ઇષ્ટપ્રેમને અનુકૂળ હોય તે જ કરવું, તેનાથી વિરોધી બાબતો તરફ ઉદાસીનતા રાખવી; પરન્તુ ભક્તિમાં નિશ્ચયની દૃઢતા થયા પહેલાં શાસ્ત્રનું રક્ષણ (પાલન) કરવું જોઈએ; અન્યથા પતિત થવાની શંકા છે. નારદનું કહેવું એવું છે કે કર્મમાત્ર તદર્પિત કરવાં અને તેના વિસ્મરણથી પરમ વ્યાકુળ થવું (એ ભક્તિ છે). એ એવું જ છે-વ્રજગોપિકાઓના પ્રેમ જેવો પ્રેમ—તે ભક્તિ.'

સૂફીવાદના અનુયાયીઓની પ્રેમભક્તિનું અભિજ્ઞાન ભક્તિમાર્ગના પ્રણેતા નારદમુનિ ઉપર પ્રમાણે કરાવે છે અને આશકોની ગઝલોમાં આપણે એ લક્ષણો અપવાદ વિના જોઈએ છીએ.

આશક કોને ચાહે છે, તે કોને પૂજે છે અને શા માટે પૂજે છે એ બધું એમના સિદ્ધાન્ત સમજવામાં સહાયક નથી-

મહત્ત્વના નથી, બલકે અભ્યાસીને જરૂરના પણ નથી; એ
એ છે કે આશકની આંખ તેના ઉપાસ્યમાં શું જુએ છે
તેનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ તે પ્રેમયજ્ઞમાં કેવી રીતે ફના (આ
વિલોપન) કરે છે. આર્યાવર્તના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભક્તે
કોમળવૃત્તિથી થયેલી અને થતી દૃઢ હૃદયની 'મૂર્તિપૂજા'ને
હસનીય અને નારકી દશાના જ લક્ષણ જેવી જે માની
તેને તો પ્રેમીની મૂર્તિપૂજાનો સિદ્ધાંત ભાગ્યેજ ગમ્ય થઈ શ
કેમકે 'ઉપાસક' અને 'ઉપાસ્ય' વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ જ
તની સ્થૂળ દૃષ્ટિનો કે બુદ્ધિનો નહિ; પણ પ્રેમી આત્મા
પ્રત્યક્ષાનુભવનો જ માત્ર વિષય છે. તે પ્રવાહ યોગી હૃદયં
તેના હૃદય તરફ વહેતો બાહ્ય પ્રવાહ છે અને વિશુદ્ધ પ્રેમશક્તિ
વડે તે નિરન્તરનો પવિત્ર છે. જો તેમાં કામ, મોહ કે વિકાર
સ્વસ્નેહમય જરા પણ છાંટ રહેલી હોય છે, તો તે પ્રવાહ
આગળ ચાલી શકતો જ નથી અને આશકને કશો આરામ
મળતો નથી, ફક્ત કડવાં આંસુ સિવાય બીજી કશી બરકત તેને
થતી નથી, એ ખુલ્લી વાત છે.

વ્રજની ગોપબાલાઓ, મીરાબાઈ, બિલ્વમંગળ, દયારામ,
અને બીજાં ઘણા ભક્તહૃદયો કૃષ્ણને સર્વસ્વ માનીને આત્મા-
ર્પણનો પ્રવાસ કરે છે. મહાત્મા તુલસીદાસ કૃષ્ણને નહિ પણ
રામચંદ્રને હૃદયથી પ્રભુ માને છે અને ગોકુળવૃંદાવનમાં કૃષ્ણની
મૂર્તિને નમવાની પણ ચોખ્ખી ના કહે છે. મજનૂં દીવાનો લયલાં-
માં પરમાત્મદર્શન કરે છે અને ખુદ ખુદાની પણ પરવા કરતો
નથી. પરમહંસ રામકૃષ્ણનું હૃદય મહાકાલિની મૂર્તિનું ઉપાસક
છે અને તેમાં લીનતાદ્વારા તે આત્માર્પણનું બલિ પ્રેમયજ્ઞમાં
હોમીને આત્માનન્દ પામે છે. તેમના જ શિષ્ય સ્વામી વિવેકા-
નંદ મહાકાલિની મૂર્તિને નહિ પણ પોતાના ગુરુ રામકૃષ્ણદેવ-
ને જ અદ્વિતીય ઉપાસ્ય માને છે. [illegible]

પીર ખ્વાજા સાહેબને જ સર્વસ્વ માને છે અને ઉપાસે છે. કેટલાક હજરત મહમ્મદ પેગંબર સાહેબને અને કેટલાકો સૂફીવાદના મૂળ સ્થાપક હજરત અલી સાહેબને ધ્યેય માને છે. કેટલાકો પરમાત્માની મનઃકલ્પિત મૂર્તિને લક્ષ્ય કરીને પ્રેમયોગવડે ભક્તિ અને ચિન્તવન કરે છે અને ઉન્માદદ્વારા માર્ગ પામીને પ્રકાશમાં ભળે છે. એક પયગમ્બરની કથા એવી પણ કહેવામાં આવે છે કે જે સાંભળીને હાલની બુદ્ધિમાન પ્રજાને કદાપિ હસવું પણ આવે. કહે છે કે તેમણે એક મુમુક્ષુને પાડા તરફના દઢ પ્રેમ પરથી ઇશ્ક હકીકીની તાલીમ આપી હતી અને તેમાં તે પ્રેરિત પુરુષ સફળ થયા હતા. બાબા પ્રેમાનંદભારતી તો એટલે સુધી કહે છે અને બેશક તે સાચું છે કે હૃદયને જે વધારેમાં વધારે પ્રિય લાગે તેને ચાહવું અને જો કોઈ વ્યક્તિને ચાહવાનું ન બની શકતું હોય, તો પ્રેમ એ શબ્દની મૂર્તિ કલ્પીને લક્ષ્યસ્થાને તેને રાખીને યોગી થવું અને એ તલ્લીનતાથી પણ પરમાત્માના પુણ્યપ્રકાશનો આત્માનુભવ અવશ્ય થશે. ઉપરાંત, આપણી ભાષામાં પ્રભુને માતા તરીકે પરમપ્રેમથી ઉપાસના કરનારાં કેટલાંક કાવ્યો લખાયેલાં છે અને તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર અને બીજા અવતારો એ દેવીના જ છે, એમ ભક્તોએ સ્તુતિ કરતાં ગાયેલું છે. (જુઓ વલ્લભનો ગરબો, બૃ. કા.)

મિજાજી અને હકીકી ઇશ્કના સંબંધ વિશે મૌલાના જામી 'યુસુફ-ઝુલેખા' વિશે લખતાં એક પ્રસંગે કહે છે—

"શુનીદમ શુદ ફકીરે પેશ પીરે,
"કે આરામ દર મઝારશ દસ્તગીરે,
"જ ફુરાન અર [illegible] દર [illegible] અશ સબે,
"બી [illegible] વાંન્દ [illegible] મન અ[illegible];
"મ [illegible] બાદે મિનઝેમ,
"કે [illegible] મઝેમ;

"બ લોઢ અવ્વલ અલેફબેતે ન ખ્વાની,
"જે કુરાં દરસ ખ્વાનદન કય તવાની ?"

ભાવાર્થ કે:—

"મેં સાંભળેલું છે કે કોઈ શિષ્ય મહાત્માની પાસે દીક્ષા લેવા ગયો. ગુરુએ કહ્યું કે, 'તું કોઈને ચાહતો નથી, માટે શિ થઈ શકશે નહિ. કોઈના પર પણ આશક થઈને તું આવે ત તને દીક્ષા આપું. ઇશ્ક મિજાજીની તો તને ખબર નથી, તો તને હકીકતની તાલીમ શી રીતે આપું ? પાટી પર 'અલેફબે' નહિ ઘૂંટે તો તને કુરાન વાંચતાં શી રીતે આવડશે ?'"

અહીંયાં અપરા પ્રીતિના સાધનને પરા ભક્તિ માટે આવશ્ય ગણવામાં આવ્યુ છે.

હદીસ શરીફ જેમાં ઇસ્લામી પેગંબરોની સવિસ્તર તવારી છે, તેમાં ઉલ્લેખ છે કે:—

'અલ મિજાજો કન્તર-તુલ્-હકીકતે; અલ ઇન્સાનો મીર અતુલ ઇન્સાન.
'ઇશ્ક મિજાજી એ ઇશ્ક હકીકીની સીડી છે;
ઇન્સાન એ ઇન્સાનને જોવાનો આયનો છે.'

આ ઉપરથી જોવાનું છે કે, વ્યક્તિ તરફનો પ્રેમ પણ સામાન્ય નહિ પણ અનન્ય અને અલૌકિક હોય, તો તે ઈશ્વ પ્રેમના સાક્ષાત્કારમાં ઘણી વધારે મદદ કરે છે. એ જ ગ્રંથમાં કહેલુ છે કે.—

'અલ ઇશ્કો જુનોનુન શરરો બીના હલ આફ્રેઃ'
'અલ ઇશ્કો નારુન ફિલ્કલ્બે વદરંશો મા સેવલ મેહબુબે.'

એટલે. "ઇશ્કનું લક્ષણ જ છે કે અક્કલની બીનાને તે ઉખાડી નાખે છે ઇશ્કની આગ એવી છે કે તે મેહબૂબ (યાને પ્રિયતમા) સિવાય બીજુ બધુ ભસ્મ કરે છે."

અમેરિકાના નામાંકિત નેતા એમર્સન પણ આને મળ તેમ મહાના વિષયે જણાવે છે તે કહે છે કે કોનેકનું દર્શન

આત્માને પૂર્વસ્મૃતિ કરાવે છે અને ક્રમેક્રમે સ્થૂળ બાબતો છૂટતાં ચાહનાર પરિણામે વિશ્વવ્યાપક–સર્વ સામાન્ય પ્રેમ સુધી પહોંચે છે અને આત્મદર્શન પામે છે. આત્માને ચાહનાર અંતે આત્મા બને છે. (જુઓ એમર્સન, 'ઓન લવ.')

હકીકત એવી છે કે હૃદયને કોઇ પણ સ્થાને ભવ્યતા–સુંદરતા–કાંતિની દિવ્યતા–પ્રભુતાનું જ્વલંત દર્શન થવું જોઇએ. એ 'ઝબ્બ' યાને ઝાંખી જો વિશુદ્ધ અને અલૌકિક હોય છે તો જ ચાહનારના આખા આન્તરતન્ત્ર પર કાયમની અસર કરે છે, કેમકે તે પ્રકૃતિથી પર હોય છે અને આવો આત્મીય પ્રેમ હોય તો જ તે ચાહનારને માનવસ્નેહમાં પણ પ્રભુપ્રેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે. અલબત્ત 'પોતાપણું' તમામ ઓગાળ્યા વિના સામાન્ય માનવસ્નેહનો કશો જ વિશિષ્ટ અર્થ નથી એ સ્પષ્ટ છે; કારણ કે, સ્નેહ એટલે જ સાત્વિક સેવા—સ્નેહ એટલે જ 'હું' મટીને 'તું' થવું; અને માનવસ્નેહના મામલામાં એ અતિશય વિકટ છે. અશારીરિક આત્મત્વ (પ્લેટોનિક લવ)ની પ્રેમ-ભાવના માનવસ્નેહમાં કાયમની રહેવી એ બહુ જ મુશ્કેલ છે. કામ, મોહ અને સ્વસ્નેહના વિકારોનાં વિકટ પ્રલોભનો માનવસ્નેહમાં પગેપગે આવે છે, અને એ પરીક્ષણોમાં ટકી રહેવું એ વિરલાં હૃદયોથી જ બની શકે એવું છે. સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહને માર્ગે અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભક ભલા ખડાં હોય છે અને એ દુશ્મનોનું માત-બર લશ્કર આશકને આગળનો માર્ગ સહેલાઈથી મેળવવા દેતુ નથી; આથી તે અતિશય ભયંકર છે શૃંગીવાદના મિજાજી ઇશ્કને નામ ચાલનારાં હૃદયોને ખરેખર બહુ જ સંભાળવાનુ છે.

ઇશ્કની ગઝલો લલકારનારાં જિગરોને આ પ્રસંગે આવ-શ્યક ચેતવણી આપવાનુ ધર્મકર્તવ્ય છે કે, સ્નેહના કાવ્યો સ્ત્રીપુરુષના વિલાસી સ્વભાવોને પોષણ આપવાને કદાપિ લખા-યેલાં નથી. ગુલી આદિક તો એવાં વિલાસી વર્તનોનો ખરેખરો

દુશ્મન છે અને હરકોઈ નીતિવેત્તા(મોરેલિસ્ટ) સ્વચ્છંદ, વ્યભિચાર અને વિલાસને ધિક્કારવામાં જેટલો આગ્રહી હોઈ શકે, તેના કરતાં તે ઘણો વધારે આગ્રહી અને પવિત્ર છે. એકપત્નીવ્રત પાળનાર સામાન્ય ધર્મબુદ્ધિના વ્યાવહારિક મનુષ્ય કરતાં, સૂફી ઇશ્કના આશકનું હૃદય ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વની બાબતમાં ઘણું આગળ વધેલું હોય છેઃ ભોગવિલાસની નજરથી 'જોવું' એ જ સૂફી ઇશ્કના રાહદારી માટે ગંભીર પાપ છે અને તેથી કહેવું જોઈએ કે દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રકારની નિરંકુશ બદી હોય તો તેને ઉમેરવાને નહિ, પણ મનુષ્યમાં રહેલા ઈશ્વરી બળનો પ્રવાહ તેના પોતાના મૂળ તરફ વાળવાને જ આવા સાહિત્યનો ઉપયોગ છે. સ્નેહ એટલે આન્તરનું અર્પણ, સ્નેહ એટલે શરીરનો નહિ, પણ આત્માનો આવિર્ભાવ અને સ્નેહનું દર્શન એટલે પ્રભુતાનું દર્શન. વ્યક્તિમાં એવું દર્શન થવા છતાં, આશક પોતાની પ્રિયતમાને કદાપિ પણ ભોગ્યા માનતો નથી—માની શકતો નથી, એ ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. સ્નેહ અથવા ઇશ્ક એ ભક્તિ છે અને આશક તે ભક્ત છે, અને ભક્તને તો પ્રભુનાં દર્શન થવા પછી પોતામાં પોતાની નાલાયકાત અને પ્રભુની અગાધ મહત્તા સિવાય બીજા વિચારો આવવાને અવકાશ જ નથી. આપણે જોઈએઃ—

"સનમકા નૂર દેખા દવ, ખુદાકા નૂરકે બાદે;
"હુવા દવ દાનેદિલ રોશન, અનાનદ નૂરકે બાદે.

• • • •

"અનલહકનો બવન લબ પર, અનલમહબૂબ લગી દો;
"બહદાર્થે દાર પર મુક્કો અનર મનસૂરકે બાદે.
(મસ્ત કાન)

(પરમાત્માના જ્યોતિને બદલે સનમનું નૂર જોયું છે. નૂરના પહાડ પર પયગમ્બરને બદલી ઝ.બીને બદલે મને દિલમાંનો

ડાઘ સ્પષ્ટ થયો છે. 'હું બ્રહ્મ છું' એ મંત્રને બદલે હું મેહબૂબ-સનમ છું' એ મંત્ર મારા હોઠ પર ચાલુ રહો; અને મનસૂરને બદલે મને શૂળી પર ચઢાવી દો.)

"અરે! કાતિલ તીખું તે જિગરને રેંસનારું છે:
"પરન્તુ પહાડનું હૈયું ખુદાએ આ ઘડેલું છે."
(કલાપી)

(હૃદયને 'ઝખ્મ' કરનાર શસ્ત્ર—ઇશ્કનો ઝખ્મ કરનારું તેનું નેત્ર એટલું તો તીક્ષ્ણ છે કે હૃદયને પૂરેપૂરું ચીરી નાખે; પણ મારું હૃદય જ કઠોર ગોયા પહાડનું બનેલું છે.)

પોતાનું અંતરવલોકન–પ્રતિપક્ષીની દૃષ્ટિ કરે એવું—થવું જોઇએ; અને તો જ આન્તર પ્રવાસમાં આગળ વધી શકાય, અને આત્મવંચિત થવાનો–ઊલટે રસ્તે જઇને દુ:ખદ બનાવો શોચવાનો પ્રસંગ ન આવે. પ્રવાસના ક્રમમાં પ્રત્યેકની પાત્રતા અને પ્રત્યેકના અનુભવો સમાન નથી હોતા, એ પણ ખ્યાલમાં રહેવું જોઇએ. 'હું પૂર્ણ છું' એ શબ્દો પ્રેમસ્વરૂપ ઇશુખ્રિસ્ત, શ્રીકૃષ્ણ, જનક, શુકદેવ, મનસૂર વગેરે દિવ્યાત્માના સ્વાનુભવની પ્રેરિત વાણી છે. પણ એ જ શબ્દો હિરણ્યકશિપુ, રાવણ, નમ[illegible]દ કે ફિરાનના મુખમાં આત્મવિઘાતક–ઈશ્વરદ્રોહી છે, એ [illegible]પષ્ટ છે પોતાના હૃદયનું—હૃદયભાવોનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરવું [illegible]ે બિલકુલ મુશ્કેલ નથી 'સનમ નો હાજરાહજૂર છે, પણ [illegible]ારાકના [illegible]ની કસૂર યા કમીનાને લીધે જ તે પરદેનશીન [illegible] કે સર્જન–ચેતનમૂર્તિ માત્ર સનમજ છે–આશક તો [illegible] [illegible] [illegible] ગરદું છે.' એ મૌલાના રૂમી સાહેબના [illegible] ઉપરાન્ત. [illegible] મનન કરવા લાયક એક સન્તના [illegible]સાર છે કે—

* ઉર્દૂનો રસાસ્વાદ. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

સરખાવો: 'તમે હાથે કરીને જ હેરાન થાઓ છો—કોઈ બીજું તમારા ઉપર જબરદસ્તી કરતું નથી. કોઈ તમને બાંધી રાખતું નથી, કે તમે જીવો કે મરો.'

સરખાવો:

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

म. गी. ६. ५.

મસ્નવીમાંથી નીચેની એક વાત આપણને ઉપયોગી છે:

કોઈ આશકને એક પ્રસંગે તેની પ્રિયતમાનાં દર્શનની તક મળી. તેણે તેને હૃદયથી ચાંપીને ભેટવાને બદલે પોતાના ખિસ્સામાંથી એક કાગળ કાઢ્યો અને તેને વાંચી સંભળાવવા માંડ્યો. તે કાગળમાં એ જ માશૂકના રૂપની, તેના પૂર્ણત્વની અને તેના વિયોગમાં તે તેને કેટલા બધા પ્રેમથી ચાહતો તેની તારીફની તથા પોતાના દર્દની ગઝલો લખેલી હતી. તે સાંભળતાં માશૂકે તેને કહ્યું કે, 'હવે તો તમે સાક્ષાત્ મારી પાસે જ છો અને તેથી વિયોગના આવા વિલાપો અને દુઃખના ઊભરા વાંચવામાં અત્યારે વખત ગાળવો એ તેનો અવળો ઉપયોગ છે. આપણને રૂબરૂ મળવાની જે લહાણ મળી છે, તેનો આ પ્રમાણે અવળો ઉપયોગ કરવો એ સાચા પ્રેમીને ઘટતું નથી. આ ઉપરથી તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, તમારા પ્રેમની ખરી વસ્તુ હું નથી, પણ તમે ખરેખર જ જેને ચાહો છો, તે વસ્તુ તો તમારી પોતાની જ હાલમસ્ત દશા અને તેને લગતી તમારી પોતાની જ કવિતાના આલાપો છે. પાણીથી વિખૂટી પડેલી માછલી લાંબા કાળ પછી જેવી રીતે પાણીને જુએ તેવી રીતે હું તમને જોઉં છું, પણ તમે તો મારાથી આઘે ને આઘે રહી ગયા છો. આ તો એવું છે કે જાણે હું અત્યારે સાહેબમાં હોઉં અને તમારું કોઈ પ્રેમપાત્ર લંકામાં હોય.' તુકવનો જેના તરફ ખરેખરો પ્રેમ હોય છે, તે તો એવો

હોય છે કે, હૃદયપાત્ર પ્રેમપાત્રને એકને માટે જ ખાલી હો[ય] છે. તમારી બાબતમાં તો સ્પષ્ટ છે કે, તમારું હૃદય મારે મા[ટે] ખાલી નથી! તમારા હૃદયમાં મારે માટે જગા હોય તેના કરત[ાં] તમારી પોતાની ગઝલો માટે વધારે જગા છે!'

આ માશૂકના ઉદ્‌ગારોદ્વારા આશકોને બહુ ઉપયોગી નસી-હત મળે છે. ખરા આશકની દશા તો આવી છેઃ–

'પઢે ન ઇલ્મકી પોથી। 'અલિફ બે પે' ન હમ સીખે।
'કુન એક ઇશ્કકી મક્તબમેં' હમ નામે સનમ સીખે।'

તાત્પર્ય એ છે કે, સૂફી આશકે ક્રમે ક્રમે પોતામાંની વાસનાઓનો ક્ષય કરીને મુક્ત થવા તરફ નિશાન રાખવું જોઈએ. તેણે 'સાફી' થવુ જોઈએ. આસપાસની તમામ સ્થિતિઓથી અલિપ્ત સાફ–પ્રેમસ્વરૂપ બનવાને જ તેણે મથવું જોઈએ. અનેક બાબતો તરફ ભટકતી વૃત્તિવાળું ચિત્ત 'પ્રેમયોગ' માટે નાલાયક છે. દુનિયાદારી અને ઇશ્કને બન્નેને મેળવવા માગનાર અને બન્નેમાં અકડેક પગ રાખનારને સૂફીવાદના ઇશ્કમાં ફતેહ મળ-વાનો ઉટલો ઓછો સંભવ છે, એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. માત્ર સૂફીવાદમાં જ નહિ પણ પ્રભુના બધા માર્ગોમાં એવી જ વિકટતા છે પ્રેમસ્વરૂપ ઈસુ ખ્રિસ્તે પણ આપણને એવું જ કહેલું છે.—

"બે માલિકોની સેવા કોઈ માણસ કરી શકે નહિ; કેમકે [illegible] એકને કાં તો ધિક્કારશે કે બીજાને ચાહશે, અથવા તો એકનો [illegible] કરશે ને બીજાનો દ્વેષ કરશે. દેવ અને દોલત બન્નેને તમે નહિ [illegible] શકો." ([illegible] ૪ [illegible] નવીન [illegible], ૬ : ૨૪)

[illegible] સૂફી આશકના ભક્તિ-નીતિના પ્રેમદર્શનમાં આપણે જોઈએ:–

[illegible]

[illegible]

તુઝીકા દેખના, તેરી હિ સુનના, તુઝમેં ગુમ
હકીકત, મારિફત એહલે તરિકત ઇસ્કો કહે
રિયાસત નામ હય તેરી મઝીમેં આ
તસવ્વરમેં તેરે રહેના, ઇબાદત ઇસ્કો કહે
ને તુઝમેં ઔર તું જિસમેં ફિર ઉસકો ઢુંઢના
યે હિ હય બેખબર ગફલત, જહાલત ઇસ્કો
પ્હડા કલમા જુનોંને ઔર ગવાહી દી ક
નબૂઅત ઇસ્કો કહેતે હય: રસાલત ઇસ્કો કહે
રહા મુઝમેં બશિકલે રૂહ પર સૂરત ન
ઇસે કહેતે હય બેગૈરત, સૈયત ઇસ્કો કહે
કટાયા સરકો સિઝદેમે, યે હિ હુઝ્મતકી ખા
યહાદત ઇસ્કો કહેતે હય: ઇબાદત ઇસ્કો કહે
નઝર આયા હય જો જલવા, મૈંને તાહ જ ય
ખા ખા કર કસમ કુરાને, સૂરત ઇસ્કો કહે
તેરા આશક, તેરા શયદા, તેરા મફતું વ
તેરા ખાદિમ, તેરા બન્દા, હિદાયત ઇસ્કો કહે
(ગઝલ

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છેઃ—

ખપી જવું પ્રેમમા તારા, સમર્પણ એ અમે
દફન થવું ગેરીમા તારી, અમારું સ્વર્ગ
સ્તુતિ તારી જ ભણવી સુખથી, તને જોતાં જ ગ
મામાંસા, ગાન્ધ ને તત્ત્વો, બધું એમા અમે
થાય તારી મઝીમા તે, શાદનગાદી અમે
ફદેવુ ભિન્નને તારા, પરાભક્તિ અમે
તુમા છ એનું છ એમાં, પછી શું શોધ
ખબર નહીં એ જ અજ્ઞાની અમર મહિત અ
કમા આ વેલી દીખા, બધુ અલાદ
અજર એ દમ્ભ અથાનો, મમ્મતાની અ
નિરાકારે રદ અન્દર મગર દર્શન ન
નથી હું તે નાદ ઉભાર ભલા મૃત્યુ અ

ચરણ ચૂમતાં કપાવ્યું શિર, સનમના પ્રેમની ખાતિર:
સમર્પણ એ અમે કહીએ: પરાભક્તિ અમે કહીએ.
પીધું જે જ્યોતિ પ્રીતિનું, નિરંજન નેતિ. નેતિનું:
ખરેખર! વેદના સોગન! પ્રભુ એ–એ અમે કહીએ.
દીવાનું થેલું તુજ પ્રેમી: ત્વદર્પિત પ્રાણતનમનધન:
ગુલામી કાયમી તારી, સનમનો શાહ એ કહીએ.
આમીન. પ્રેમદર્શન, પ્રેમયોગ, પ્રેમભક્તિ અને છેલ્લે પ્રેમ અને જ્ઞાનની સુંદર અભિન્નતાનો આત્માનુભવ એ સૂફી ઇશ્કના રાહનો ક્રમ છે.

અલબત્ત સૂફીઓ પ્રભુને પ્રિયા કહે છે અને મજનૂં જેવા કોઈ દીવાના પ્રિયાને પ્રભુ પણ કહે છે, પરંતુ એ પ્રિયાને પામવું એ બચ્ચાંઓની રમત નથી–ગઝલની લીટીઓ જોડવીને ગાન-તાનમાં મશગૂલ રહેવાથી એ પ્રિયાનો ભેટો નથી, એ તો અવશ્ય વિચારવું જોઈએ. મજનૂં પોતાની પ્રિયાને પ્રભુ કહે એટલા માટે હાડમાંસની હરેક પૂતળી પ્રભુ બનવાને અથવા પ્રભુ તરીકે પૂજાવાને પાત્ર હોતી નથી. કૃષ્ણને મીરાંબાઈએ પ્રભુ તરીકે પૂજ્યા અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી હજી પણ ઘણાં હૃદયો પૂજે છે, પણ એના ખોટા અનુકરણથી વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયના મહારાજો પૂજાવા લાગ્યા અને વલ્લભી સમાજે તેનું ગતાનુગતિક અનુસરણ કર્યું, એથી કેવા અનર્થ થયા એ 'મહારાજ–લાયબલ–કેસ'ના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે.

પ્રેમભક્તિ એ બેશક કોમળ, પવિત્ર અને મહિમાવન્તાં પ્રભુહૃદયોની દિવ્ય મહાન પરિણામ છે અને વિરલ હૃદયમાં જ સ્વયસ્ફુરણ પામે છે. એટલું જ નહિ પણ દરેકાદ લૌકિક મનસ્વી ને હૃદયો પર હોય છે, છતાં તેમને નામે જ્યારે ની આરોપતિ થવા લાગે છે, ત્યારે કુદરતના નિયમ મુજબ મનદાસ જેવા આવા અને દંભ હૃદયો એ ફૂટી–

તુઝીકો દેખના, તેરી હિ સુનના, તુઝમેં ગુમ હોના:
હકીકત, મારિફત એહલે તરિકત ઇસકો કહેતે હૈં.
રિયાસત નામ હય તેરી ગલીમેં આનેજાનેકા:
તસવ્વરમેં તેરે રહેના, ઇબાદત ઇસકો કહેતે હૈં.
ન તુઝમેં ઔર તું જિસમેં ફિર ઇસકો ઢૂંઢના કયસા!
યે હિ હય બેખબર ગફલત, જહાલત ઇસકો કહેતે હૈં.
ખુદા કલમા બૂતોંને ઔર ગવાહી દી દરખ્તોંને:
નબૂવત ઇસકો કહેતે હય: રસાલત ઇસકો કહેતે હૈ
રહા મુઝમેં બશિકલે રૂહ પર સૂરત ન દિખલાઈ:
ઇસે કહેતે હય ગૈરત, મૈયત ઇસકો કહેતે હૈં.
કટાયા સરકો સિઝદેમેં, યે હિ હુમ્મતકી ખાતિર મૈં:
વહદાનત ઇસકો કહેતે હય: ઇબાદત ઇસકો કહેતે હૈં.
નઝર આયા હય લો જલવા, મૈંને તાબ ન લાસીનકા:
ખા ખા કર કસમ કુરાને, સૂરત ઇસકો કહેતે હૈં.
તેરા આશક, તેરા શયદા, તેરા મફતૂં વ લાદાદ:
તેરા ખાદિમ, તેરા બન્દા, હિદાયત ઇસકો કહેતે હૈં.
(ગઝલે હિદાયત)

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

ખપી જવું પ્રેમમાં તારા, સમર્પણ એ અમે કહીએ:
ફેન થવું શેરીમાં તારી, અમારું સ્વર્ગ એ કહીએ.
સ્તુતિ તારી જ બસ સુણવી, તને જોતાં જ ગુમ થઈએ:
મામારા, શાસ્ત્ર ને તત્ત્વ, બધું એમાં અમે કહીએ.
ફકર તારી ગલીમા તે, ઇંદનગાદી અમે કહીએ:
ફકત ચિન્તવે તારા, પરાભક્તિ અમે કહીએ
તુમા છે તેવું છે એમા, પછી શું શોધવું તેને!
ખબર નહીં કે જ અજ્ઞાની અમર મંદિર અમે કહીએ.
[illegible] આ વેદની [illegible], બધું [illegible]:
[illegible] એ [illegible], પ્રભુવાણી અમે કહીએ.
નિરાકારે [illegible] [illegible] [illegible] દર્શન ન દે [illegible]:
[illegible]

ગુજરાતને સંભળાવ્યો છે. અલબત્ત, તેના હૃદય પર કી
બાયરન અને બીજા અંગ્રેજી કવિઓની તથા દયારામ જેવ
અસર થયેલી છે, તેવી ફારસી કે ઉર્દૂ લેખકોની અસર થયે
તેના ઉદ્ગારોમાં જણાતી નથી. તેણે 'ગઝલ' નહિ ગાયેલી એ
નથી; 'ગઝલ' તેણે, બેશક, ગાયેલી; પણ તેના જેવા વીર હૃદય
'પ્રેમશૌર્ય'ની ગર્જના પુકારવામાં 'લાવણી'ની રચના વધા
અનુકૂળ પડેલી અને તેથી રૂઢ અથવા હાલ જે 'ગઝલ' ગણાય
છે તે માપ (મીટર)માં તેણે લખ્યુ નથી.

"ચલો! ચલો! શું વાર લગારો! જલદી પીવા માંડો!"

વગેરે એના પ્રમત્ત ઉદ્ગારો જાહેર છે.

કવિ નર્મદના પ્રતિભાશાળી હૃદયે જ ગુજરાતને 'હૃદય'
આપ્યુ છે—જીવન આપ્યુ છે, એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ
ગણાશે નહિ. નવી ભાવના, નવા વિચારો, નવી શૈલી અને નવા
રસોની કવિતા નો આપણને નર્મદે જ આપી છે. જાણવા
ને નોંધવા જેવુ એ છે કે, 'લાગણી' એ શબ્દ જ અંગ્રેજી
શબ્દ 'ફીલિંગ' ઉપરથી પહેલવહેલો ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ-
કોષમાં દાખલ કરનાર કવિ નર્મદાશંકર છે.

પરન્તુ, ગુજરાતી ભાષામા ખરેખર ગઝલ લખનાર તો
'મસ્ત બાલ' છે એ વિરલ વ્યક્તિએ આપણી એટલી તો કીમતી
સેવા કરેલી છે કે તેની કદર કરવાની આપણા બન્ધુઓની અશક્તિ
આપણે સ્વીકારવી જોઈએ ફારસી શાયર હાફેઝ જે ઇરાનનો
મહાન કવિ ગણાય છે, તેનુ સાહિત્ય ગુજરાત ઉપર રજૂ કરવાનો
એમણે કરેલા પ્રયત્ન કેટલો ઉપકારક છે! સૂફીવાદ વિષે પણ
એ જ મહાન પુરુષે આપણને પહેલવહેલી માહિતી આપી છે.
ઇસ્લામી ધર્મના કેટલાક સૈદ્ધાન્તિક મન્તવ્યોનો તરજુમો પણ
એમણે કરેલો. 'માર[illegible]' 'મુકેશફાત' અને 'ફતુહરોહ'
[illegible] નામનાં [illegible] ૧૮૯૯ [illegible] રચાયેલું.

કરાવવાને આગળ આવે છે અને આવવાં જ જોઇએ. ખરું છે કે શ્રદ્ધા એ બુદ્ધિનો વિષય નથી, છતાં, ધર્મને નામે ફરજિયાત અથવા અર્થહીન અનુકરણ તો કેવળ અનિષ્ટ છે. એથી સત્યનાં દ્વાર ખુલ્લાં નહિ, પણ બંધ થાય છે—પ્રકાશનો માર્ગ રૂંધાય છે, અને જાણેઅજાણે પણ પ્રેમને એટલે પ્રભુને આપણાથી અન્યાય થાય છે. વસ્તુસ્વરૂપનું રહસ્યજ્ઞાન પામ્યા વિના ઈશ્કને નામે પ્રવાસી હૃદયો વિમાર્ગે વહી જવાની ધાસ્તી રહે છે અને તેથી આટલું બેલાશક બોલવાની ફરજ લાગે છે. મિજાજી ઇશ્ક ગમે તેને ચાહે એમાં પ્રતિબંધ કશો નથી—દેવી મીરાંની પેઠે તે જડમૂર્તિને લક્ષ્ય માને યા ચાહે તો મજનૂં જોગીની મિસાલે તે ચેતનમૂર્તિને લક્ષ્ય માનીને ચાહે; પણ જેને તે ચાહે છે, તેને દુનિયાની નજરથી નહિ પણ લૌકિક દૃષ્ટિથી પર-પ્રભુતાની દૃષ્ટિથી પૂજે છે કે કેમ એ જ તેની આત્મોન્નતિના ક્રમ માટે મૂળ પ્રશ્ન છે. ફારસી અને ઉર્દૂ સાહિત્યના ગતાનુગતિક અનુકરણ (એવા અર્થહીન અનુકરણને સૂફીવાદમાં 'તકલીદ' કહે છે)થી સંખ્યાબંધ ગઝલો ગુજરાતીમાં દેખાવ આપવા લાગી છે, એ ચાલુ જમાનાની ખાસિયત હો કે ખૂબી હો, પણ તેનું પરિણામ આત્મવંચના અથવા વલ્લભી સંપ્રદાયની પેઠે વિકૃત કૃત્રિમતા નીવડે નહિ, એવી આપણે આશા રાખીશું અને તે સફળ કરવાને પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીશું ॥

હકીકી અને મિજાજી ઇશ્ક એ બે જુદા માર્ગો નથી, પણ એક જ પ્રવાહના ક્રમિક સ્વરૂપાન્તર છે એ આપણે જોયું છે; અને સૂફીવાદની દૃષ્ટિએ લખાએલાં આપણી ભાષાનાં ગઝલોને ક્યાં સ્થાન છે, તે પણ આ નિરૂપણ પરથી સ્પષ્ટ થશે.

કલાપીનાં [illegible] પ્રેમ [illegible]

ઇશ્કના દફતરમાં કલાપીનું નામ તો મશહૂર અને સ્મરણીય છે. એ વિષે વધારે વિવેચનની અહીં અપેક્ષા છે ગુ એના કોમળ અને વિશુદ્ધ હૃદયની તલ્લીન લાગણીથી ગવાયે ઇશ્કે ગુજરાતના ગરીબ બગીચાને સુહાવ્યો છે અને તેના પડ તો સંભળાયાં જ કરશે. ખરેખર, કલાપી એક અલૌકિક પુરુ છે. સત્તર–અઢાર વર્ષની વયે તેણે લખેલી પહેલી જ ગઝલ 'ફકીરી હાલ' તેના હૃદયની મહાન ભવ્યતાની પ્રતીતિ કરાવવાને બસ છે. ઇશ્ક સિવાય જેણે આખી જિંદગાનીમાં બીજું કશું જ પુકાર્યું નથી, ઇશ્ક સિવાય જેણે બીજું કશું જ કર્યું નથી અને ઇશ્કમાં જ જેણે જિન્દગાનીની કુલ કુરબાની કરી છે, તે અદ્ભુત જિન્દગીને આપણે શી રીતે ઇન્સાફ આપીશું?

તેની ગઝલોમાં કલાનું પ્રાધાન્ય નથી; તે તો લાગણીનો શિરોમણિ આલેખક છે. લાગણી એ તેની ગઝલોમાં મુખ્ય તત્ત્વ છે અને ઇશ્કી આદમીની જિન્દગાનીનું પણ એ લક્ષણ ચોક્કસ કાલ સુધી હોય છે જ. કલાપીની ગઝલોમાં ખરું જોતાં કવિની કલા નહિ પણ લાગણીને વશવર્તિની—જેના દર્દની પ્રબલ પ્રેમોર્મિઓ છે. પ્રેમયોગમાં લીન 'થવું' અને લીનતા દ્વારા અન્તે એમાં જ લય પામવું, એ કલાપીની ગઝલનો સાર છે–ઇશ્કનો પણ એ જ સાર છે: પ્રેમ, પ્રેમયોગ, ભક્તિ, લીનતા અને લય; નવું જીવન–શાન્તિ–મુક્તિ–નિસ્ત્રૈગુણ્ય.

કલાપીના પવિત્ર અને સુન્દર હૃદયોપવનની નવી પ્રસાદી 'માલા અને મુદ્રિકા' આપણને હમણાં જ જડે છે. અલબત્ત, એમાં અમુક વજનના મુખમ્મસ યા કવ્વાલીનો જેવો નથી, છતાં, ખુદ આત્માને ગાવાની આબાદ ગઝલ–ગઝલની 'માલા' અને સરલ પ્રેમની 'મુદ્રિકા' એમાં પાને પાને આબાદ જુએ છે, અને ફિદા થાય છે. સાધુબાન્ધવ પરિવારે 'પ્રેમા પ્રેમ ને પ્રેમ' પ્રકટ કર્યાં પછી, આવી વિરલ પ્રસાદી આપણને હમણાં જ મળે

આપણા નવીન કાવ્યસાહિત્યમાં ફારસી ઢબ મુજબની ઇશ્કની શાયરી 'મસ્ત બાલ'થી શરૂ થાય છે.

'મસ્ત બાલ'નું જિગર નીડર, પ્રામાણિક, સ્વતંત્ર અને વિશુદ્ધ છે, એ તેમના ઉદ્‌ગારોમાં પ્રપાત પામનારને સ્પષ્ટ થશે. 'હરિપ્રેમપંચદશી' અને 'ક્લાન્ત કવિ' એ તેમનાં પ્રેમકાવ્યો હરેક પ્રેમી હૃદયને મનનયોગ્ય છે. સૂફીવાદની ઝલક તેમની ગઝલોમાં બહુ સ્પષ્ટ છે અને તે ઇશ્કનાં રાહદારીઓને થોડુંક હૃદય ખર્ચે સુગમ થઈ શકશે. ખરેખર, એ હૃદય આપણું રાહબર થવાને પાત્ર છે. 'ક્લાન્ત કવિ'માં સૂફી આશકે કરેલી ભક્તિ છે–ભક્તિ યોગ છે.

તેમના સમકાલીન અને મિત્ર મર્હૂમ પ્રો. મણિલાલે પણ સૂફીવાદના ધોરણ પર થોડીક ગઝલો લખેલી છે. 'મસ્તી' અને 'દર્દ' બન્ને એમની ગઝલોમાં પ્રધાન છે અને ઇબારતની બાબતમાં પણ 'મસ્ત બાલ'ની છાપ પ્રબલ છે. એમનો કાવ્યસંગ્રહ સટીક છે અને પ્રોફેસરે જાતે એમાં તાત્ત્વિક રીતે વેદાન્તવિચારો સમજાવેલા છે. વેદાન્ત અને સૂફીવાદનો સબંધ કેટલો નિકટ છે, એ પ્રો. મણિલાલના હૃદયોદ્‌ગાર સ્પષ્ટ કરે છે. (જુઓ માર્ગદર્શક ટીકા નં ૪)

મર્હૂમ ડૉક્ટર હરિ હર્ષદ ધ્રુવની હૃદયરંજક ગઝલોમાં ઇશ્ક અને ઇશ્કની મસ્તી કરતાં શૃંગારરસનું દર્શન વધારે છે. દયારામનો શૃંગાર અને નર્મદનો જુસ્સો એમાં સ્પષ્ટ છે. બેશક, તેમાં દર્દ છે. છતાં આપણું એટલું જોઈ શકીએ કે એ હૈયામાંથી અને રસભરી ઊર્મિઓના દીવાના કવનોને સૂફીવાદની ગઝલો ગણી શકાય એટલાં આન્તર સ્વરૂપ નથી. કવિરાજેન્દ્રિદ એ મહાત્મા નથી તેમનું કેટલુંક સ્વદેશાભિમાન ઉજ્જ્વલ ગઝલો લખેલી અને 'મંદ'માં છપાયેલી છે. પણ તે આ નિબંધમાં ચર્ચિત કરવાનું ઉચિત લાગ્યું નથી.

કરાવેલું અયુક્ત લગ્ન કેવળ કૃત્રિમ અને અશક્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ એથી એને પ્રેમપ્રવાહમાં નિપતિત બનાવીને કુશળ કલાચાતુર્ય જ્યારે ધર્મ અને હિતને આગળ કરીને એની તરફેણમાં વકાલત કરે છે, ત્યારે તો ખરેખર વિચિત્ર લાગે છે—છતાં એ વિષય અત્યારે બહુ આવશ્યક નથી. સાંભળવા પ્રમાણે ગોવર્ધનરામે 'મુખમ્મસ'ના મિઝાન પર 'ગઝલો' રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એમણે વધારે ગઝલો લખેલી જણાતી નથી. એમની 'સ્નેહમુદ્રા' પણ સ્નેહપાત્ર છે.

ઇશ્ક મનુષ્યની જિન્દગાનીનો અતિશય ગંભીર પ્રશ્ન છે, અને હવે તો આપણો ઉલ્લેખ ભૂતવર્તમાનમાંથી ચાલુ વર્તમાનની બહુ નજીક આવી પહોંચ્યો છે, તેથી હવે આપણે અટકવું જોઇએ.

હયાત લેખકોની ગઝલો વિશે બોલવું એ, કદાચ, તેમની જિન્દગી માટે બોલવા બરાબર થાય અને તેથી બસ.

'ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન' જોતાં આપણને એ વિચાર આવ્યા સિવાય રહેતો નથી કે મૂળ ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષામાં ગઝલોનું સાહિત્ય જોતાં ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન 'કુચ્છ બિસાત 'મેં નથી—'આબેહયાત' જેવા ઉર્દૂ ગ્રન્થો જોતાં બાહ્ય અને આંતર બન્ને પ્રકારે ગુજરાતી ગઝલોનો સંગ્રહ કશા દમ વગરનો લાગે છે. અલબત્ત, સ્વર્ગવાસી લેખકોમાં બાલ, મણિલાલ, કલાપી નાયક વગેરે દ્વારા તેમજ હયાત લેખકોમાં રા. રા. દેરાસરી (હવે મરહૂમ) વગેરે થોડાક લેખકો દ્વારા આવેલી 'ચીજ' આશકોને બેનમૂન અભિરામ છે, અને બેશક એમાંના ઘણા હૃદયોદ્ગારે ચૈતન્યવાહિ અને પ્રેમનો પગઢાળ ખુલ્લી દર્શાવનારા છે. પ્રેમ તેમાં અને દો અને સર્વત્ર વિજયી અસ્તુ.

'ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન'ના આમુખ. દેરાસરી અહેનેઃ પણ

છે. લગ્નસ્નેહની જે ખામીથી 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નું મહાભારત ખરેખર દૂષિત લાગે છે તેનું કારણ અને વારણ આ નવલ અને મંજુલ ગઝલથી ગુજરાત કદાચ જોઈ શકશે એવી આશા છે. ૐા

સ્વ. જટિલ, અરવિન્દ અને તકિલે થોડીએક ગઝલો લખેલી છે અને તે સરલ છે. સ્વ. અમૃત નાયકની પણ થોડી જ ગઝલો ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. તેની કૃતિ ઉર્દૂને અનુરૂપ છે અને ઈશ્કનો તેને અભ્યાસ અને સ્વાનુભવ છે, એ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

સ્વ. દીનબન્ધુ 'મસ્ત બાલ'ના સમકાલીન, કંઈ અંશે શિષ્ય અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં સાહાય્યક છે. એમની બે જ ગઝલો સંપાદિત થઈ શકે છે અને તેમાં ખરી 'ગઝલ'નો આવિર્ભાવ છે, એ આપણે જોઈએ છીએ.

પ્રસિદ્ધ ગુર્જર ગ્રન્થકાર મર્હૂમ ગોવર્ધનરામે વધારે ગઝલો લખી નથી પણ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' અને 'સ્નેહમુદ્રા'માં પ્રેમનાં ચિત્રોનું આલેખન બની શકેલા તમામ કલાકૌશલ્યથી કરેલું છે. તેમની નવલકથામાંની બન્ને ગઝલો રસ, દર્દ અને ઊંડું હૃદય બતાવે છે. ફારસી કે ઉર્દૂ ભાષાના વિશેષ શબ્દપ્રયોગ વગરની છતાં એ ગઝલો મનોરંજક અને સુશ્લિષ્ટ છે. કલાની કેવી ઉત્કટ સમર્થ છે, તેનો અચ્છો નમૂનો એ કલમ રજૂ કરે છે. ઈશ્કના સુરત આશકો પરમ સત્ય (હકીકત) તરીકે પ્રેમ અને ધર્મ એવી બે જુદી ભાવનાઓનો બેશક ઇન્કાર કરે છે, પરન્તુ એ કલાવિધાનમાં નવલકથાના લખકે સત્ય કરતાં [illegible] માર્ગ વધારે પસન્દ કર્યો છે અલબત્ત, ગુજરાતના એક અપૂર્વ નવલિક તરીકે મ, જે નાયકનામ માટે આપણને ઘણું માન છે અને હોય એટલે પરન્તુ હકીકતની નજરે તપાસતાં આર્ય [illegible] સિદ્ધ જ કરે છે, એ કથાના કોઈ નાયકને બનાવતાં [illegible]

"ડૂબ્યાં ઘણાં, ડૂબે ઘણાં, ડૂબી જશે આ દુનિયા,
"તોપણ, અરેરે! રંક જીવો હુંપણું નહીં ત્યાગતાં.

* * *

"મૃત્યુભૂમિના લોકની પ્રીતિ નકામી લાગતી,
"હું શુષ્ક થઇ તેથી કહો, પણ શુષ્ક સૃષ્ટિ ભાસતી
"મારા હૃદયનો પ્રેમ જે શૃંગારરસને રેલતો,
"વિરમ્યો હવે સ્વામી દયાળુ શ્રી હરિનાં ચરણુંશે."

* * *

(સૌ. જ્ઞાનમણિ, 'ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન,' પૃ. ૨૨૦)

આમાં 'દર્દ' છે, 'હૃદય' છે, પ્રેમ છે, પ્રેમશૌર્ય છે, પ્રજ્ઞાનભાનુનાં આછાં-ઉજમાળાં કિરણોનો આશા આપતો પ્રકાશ છે અને એ ગઝલ છે: આપણે જોઇ શકીએ કે ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનમાં નમૂનેદાર 'ચીઝ'માં એની ગણના છે.

પ્રેમનાં યોગી હૃદયને ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રવાસમા કોઇ કોઇ વાર કંઇ અદ્‌ભુત પરમાનન્દ (એક્સટસી)ની આત્મોર્મિનો સ્વાનુભવ થાય છે, અને એવી મસ્ત દશામાં જે અનિર્વાચ્ય ઉલ્લાસ તેની રગે રગે વહે છે તેનું નિરૂપણ કરવું એ અશક્ય છે. એ હાલમાં કંઇક સ્પષ્ટ અને અપરોક્ષ અભેદાનભવ જેવું તેને થાય છે. 'અભેદાનભવ જેવું' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ અનુભવ કાયમનો રહેતો નથી અલબત્ત. એ કાયમનો નથી અથવા કેટલા કાળનો છે એની તેને પોતાને ખરી ખબર તે વખતે નથી હોતી. એ અનુભવને વાણીમા વ્યક્ત કરી શકાય એવું નથી અને કહેવા ચાહીએ તો, 'બ્રહ્મના સ્વરૂપાપવાદનો આત્મામા અનુભવ' અથવા 'આત્મામાં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો અનુભવ' કે એવું કંઇક અપૂર્ણ જણાવીએ તો [illegible]ની દશાઓ જુદા જુદા નહીં તો તમહૃદયાનાઓએ પણ પ્રેમ[illegible] [illegible]ના કાળભેદના દશાનો સ્વાનુભવ વિવિધ પ્રકારે નિરૂપણ કરેલાં છે.

પ્રેમગાન ગાય છે, એ આપણે ઘણી લાગણીથી જોઈએ છીએ: ઇશ્કનાં મુબારક તખ્ત મિસાલ એમનાં કોમળ હૃદયમાંથી આપણને જે પ્રસાદ મળે છે તે પણ કેવો છે!

"જગત બાગે તું વેપારી, ખરીદી તારી છે ન્યારી;
"બધું તારું, નથી મારું, હરિ-સુખરૂપ જે ચારુ."
(સૌ. હરિસુખગૌરી, 'ગુર્જરાની ગઝલિસ્તાન,' પૃ. ૨૧૭)

એ ઉદ્‌ગારો ત્રિભુવનને બાગ કલ્પીને તેના માળીને સંબોધેલા છે, અને તેમાં શ્રદ્ધા છે, સ્નેહ છે, અર્પણ છે.

ગઝલનું લક્ષણ દર્દ અને મસ્તી એનું પણ રુદન અને નિરૂપણ ગુર્જરી દેવીઓ કરે છે:—

"હવે સંન્યાસ આ પામી, ધરી કફની ભગવાં અંગે!
"કહો ત્યારે હવે શાને, રહેવું સ્વાર્થની સંગે?
"ભમું ' રણમાં વગડે, વનમાં, જીવન મારું બધું નાખું'!
"જૂઠી ખોટા–સદા ખોટા! સકલ સંસારને ત્યજી!
"અરે! યોગી! વિયોગી હું, સદા હું પ્રેમની યોગી;
"નહીં યોગી ' સદા યોગી ' સદા સંન્યાસિની હું તો!"
(સૌ. કન્યા, 'ગુર્જરાની ગઝલિસ્તાન,' પૃ. ૨૧૧)

અને

"સંસાર કે સૌંદર્ય, રસ કે પ્રીતિ હવે છે નહીં;
"વૈરાગ્ય વાધ્યો [illegible] ને સ્નેહ[illegible] ચિત્ત.
"મારે હવે સંસારમાં [illegible] છે [illegible]!
"ચિન્તામણિ આ હૃદયી ચિન્તામણિ હું [illegible]

• • • •

"[illegible] છે.
"[illegible]
"[illegible]
"[illegible]

'સુબ્હે દેખો, મૈં ક્યા હૂં તન તન્હા આયા હૂં:
'મતલા—એ—નૂરે ખુદા હૂં: તન તન્હા આયા હૂં'.

* * *

'હૂં ભી, હાં ભી અનહદક હે, યહ ભી મંજલ અપની:
'રાસ્સે ઇધરોં કો જિયા હૂં તન તન્હા આયા હૂં.'

કલાપી એક મિત્ર ઉપરના પત્રમાં લખે છે કે, ફારસી અને ઉર્દૂ લેખકોનું હૃદય તેમને સાચું (સિનસિયર) અને બહુ પવિત્ર લાગે છે; એમનું એ કહેવું સૂફીઓની હાલમસ્ત અને લીન દશા પરથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. પરમાત્મદર્શન માટે સૂફીનો તરફડાટ સાચો અને વસ્તુ પામવાને પાત્ર હોય છે. તેને માલૂમ છે કે,

'નેસ્તી હસ્તી હય, યારો! ઔર હસ્તી કુછ નહીં:
'બેખુદી મસ્તી હય, યારો! ઔર મસ્તી કુછ નહીં.'

અને એવી દૃઢ પવિત્રતાથી આત્મરત રહેનારને જ દિવ્ય નિજાનંદ અનુભવાય છે.

'આજ ઝાંખી થઈ કંઈ યારની છે હરિ! હરિ!
'મતિ, આંખડી લહુઆરિયે છે દરી દરી!
'નિર્મળ તને પરિમળ બહેકી ઊઠે નનન!
'ફુવારો દીસે સુધાકરની છે દરી દરી!'

(બાલ; ગ. ગ., પૃ. ૧૪)

આ ઉદ્ગારો એવી જ લીનતાનું પરિણામ નિરૂપે છે; અને ...ે કાયમ અનુભવના ન છતાં, એક વાર આત્મામાં પ્રત્યક્ષ ...નુભવાયેલા છે, એ તો ચોક્કસ છે.

પ્રો. મણિલાલના પણ એવા ઉદ્ગારો છે —

અન્તર આંખો ઠરી ગઈ રે,
'[illegible] રે:
[illegible] રે—
[illegible] રે

આવો અનુભવ પવિત્ર હૃદયની લાંબા કાળની લીનતાનું પરિણામ છે–તપાન્તે જન્મતું આત્મદર્શન છે. મીસાના રૂમી સાહેબ કહે છે કે, એ દશા સમજવાને તો તેનો પ્રત્યક્ષાનુભવ થવો જોઇએ. 'ગુલ્શને રાઝ' (એટલે 'રહસ્યનિકુંજ') માં મહાત્મા મહમ્મદ શબિસ્તરી સાહેબ સમજાવે છે કે, જ્યારે પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉમેદવાર તે અસીમ ભવ્ય જ્યોતિની લગભગ છેક નજીક આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે જ્યોતિના નિઃસીમ પ્રકાશને લીધે મનની દૃષ્ટિ કેવળ બંધ થઈ જાય છે–અને તે વખતની એ દશા છે.

આવો સ્વાનુભવ થવો એ અતિ વિરલ છે, કેટલીક ફારસી, ઉર્દૂ અને હિન્દી ગઝલોમાં આપણે આવા 'હાલ' જોઇએ છીએઃ—

'મૈં ખુદ હૂં ખુદાઃ ઇશ્કકે મયખાનેમેં દેખાઃ
'જંગલમેં ન કાબેમેંઃ ન બુતખાનેમેં દેખા
'મનસૂર કહતા સૂલીપેં, પુકારાઃ—અનલ હક!
'આશકો મઝા હમને યૂં મર જાનેમેં દેખા.

• • •

'[illegible] આશાના હૈ!
'[illegible] પરમેં આ હૈ! [illegible] પરમેં ન હૈ!
'[illegible] અર્નિ–મે–[illegible] દેખાઃ
'[illegible], ન [illegible] હૈ!
'[illegible] અર્નિ-મે [illegible] હોતાઃ
'ન તુમ હમને જુદા હૈ ન હમમેં તુમ જુદા હૈ!'

([illegible])

'[illegible] હૈ!
'[illegible] હૈ!

• • •

[illegible]

'બેહિસ્ત ન, દોઝખ દોઙ ન ચાહૂં', ન ચાહૂં' નામ ન રૂપ કીસીકા,
'હે નહીં'કી સોધ્ય કરી લે અખાકી, જનેગા જે કોઈ દેર કસીકા!'
(સન્તપ્રિયા, અખો.)

અને,

'વેદ વખાણે વાત, ઉપનિષદ અન્તે સદા;
'તે સ્વામી સાક્ષાત્, લધ્યો અખાના ભાગ્યમાં.
'સહજે ઉઘડી સેર, ખૂંટફાટુ બુદ્ધિમાં, અખા!
'રહ્યો ઘેરનો ઘેર, નિહાલ થયો નિધ ઊઘડયે.'
(અખાના અપ્રસિદ્ધ દૂહા.)

પ્રેમ અને ભક્તિનાં હિમાયતી અથવા અમુક સંપ્રદાયને વળગી રહેનારાં હૃદયો તરફથી આપણે કેટલીક વાર સાંભળીએ છીએ કે, અખો શુષ્ક વેદાન્તી છે, અને એને પ્રેમની કે ભક્તિની જાણે કશી કદર નથી! આમ માનવું એ પ્રેમના માર્ગને અનુકૂલ છે, છતાં એ સત્ય સ્થિતિ મર્યાદાથી બાધિત છે અને પ્રેમનું અંતિમ સ્વરૂપ કૈવલ્યજ્ઞાન, તેની કદર એ સ્થિતિ કરી શકે નહિ. સ્વામી રામતીર્થ જે સત્ય આત્માનુભવથી વીસમી સદીમાં આપે છે, તે જ સત્યનું આત્મગાન અખાએ સત્તરમી સદીમાં કરેલું છે. સ્વામી રામતીર્થ પરમ ભક્ત છે અને જ્ઞાન એ ભક્તિનું જ ક્રમિક રૂપાંતર છે. અખાને ભક્તિ કે પ્રેમની પૂરી કદર છે, એ એની વાણીમાં જ આપણે જોઈએ:—

'સ્વામી સર્વાવાસ, સમર ભર્યો સઘળે મળે;
'(પણ) દોહ્યો મળવો દાસ, ભણ ભેદુ ભગવન્તનો.'
(અખાના દૂહા.)

'જિરદા જ્યું મેંદા, અખા! મેંદને સબ કુછ હોય,
'હરિઆ હરિ નો દેખીએ, એ જિરદા લાગ્યો ઠોર.
'જ્યું દાના પાસા પાશેંકે, [illegible] કોઈ જાય;
'ત્યું જિરદા પાસ [illegible] જૈસે નર સબ હરિ હો જાય.
'ભક્તિ ભલો તો કરે, એર, ધ્યાન તો [illegible];
'જ્ઞાન, અખા! સબ ઉપજે, એ જિરદા કોઈ સમજ.

'પ્રેમસુરત બાંધી પ્રેમથી રે,
'લાગી પ્રેમની તાળી તાન રે,
'એમ પ્રેમ મણિ નિજ ધ્યાનમાં રે—
'સન્તો–ગીત અભેદનાં ગાઇએ રે.'
(સુદર્શન, જાન્યુ: ૧૯૦૧)

ઉપરાંત, 'પ્રેમજીવન' અને 'અભેદોર્મિ'માં પણ એવા જ ઉદ્‌ગારો છે. (પ્રેમમય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ, કાવ્ય ૧૨ મું અને અભાનોર્મિ, કાવ્ય ૧૧ મું.)

કલાપીના ઉદ્‌ગારોમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે એવા ઊભરા આવે છે. ('ઇશ્કનો બન્દો' અને 'અમારી પિછાન.')

સ્વામી રામતીર્થ જેઓ આખી દુનિયાને અદ્વૈતાનુભવ જાહેર કરે છે, એમના નિજાનન્દનો અદ્‌ભુત બહાર જોઇએ:

'સબ વેદ ઔર દર્શન, સબ મઝહબ, કુરઆન, ઇન્જિલ ઔર [illegible],
'બુદ્ધ, શંકર, ઈસા ઔર અહમદ, યા [illegible], સબકા [illegible] સબા,
'યે [illegible], [illegible] ઔર [illegible], [illegible], [illegible] ઔર [illegible],
મુઝમેં! મુઝમેં! મુઝમેં! મુઝમેં!
શ્રી રામ, યુધિષ્ઠિર, [illegible], વિક્રમ, [illegible] [illegible], [illegible],
મુઝમેં! મુઝમેં! મુઝમેં! મુઝમેં!

ગુજરાતના પ્રાચીન ભક્તોએ પણ વિલક્ષણ અનુભવાત્મક ઉદ્‌ગારો રજૂ કર્યા છે—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

• • • •

[illegible]
[illegible]
[illegible]

'જાગ્યો ત્યાં થઈ ચેતના, નિદ્રા, સાથે સર્વે પળ્યું;
'ત્યમ તુરિયાવડે તિમિર ત્રાસે. ચિત્ત મચકર્યું હું હું ટળ્યું.
'કહે અખો, સહુકો સુણો, જેમ દારિદ્રય નથી શ્રીમંતને;
'જો મહાધન હીંડો પામવા, તો સેવા હરિ, ગુરુ, સંતને.'

(અક્ષયગીતા, કડવું ૧૨ મું.)

આપણે જોઈએ છીએ કે, મુક્તને ભક્તિ અને જ્ઞાનનું દ્વૈત નથી: અને એવા અદ્વૈતાનુભવમાં પ્રેમભક્તિ, પ્રેમયોગ એ સાધકની સ્થિતિ પરત્વે ક્રમિક મુકામો છે.

અલબત્ત, સિદ્ધાંતમાં સૂફીઓ એક જ બ્રહ્મને સર્વવ્યાપક માનતા હોવાથી, કેટલાક હિન્દુઓ, મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ વગેરે માને છે, તેમ ઈશ્વરના અમુક વિશિષ્ટ અવતારને તેઓ 'પ્રભુ' તરીકે સ્વીકારતા નથી. અખો પણ કહે છે કેઃ—

'ચોજ પામે તે ચોવીસ કહો ક્યમ જાણે?
'માને મહારાજને એકમેકઃ
'અવતાર પરઠે તો સર્વે જ સ્વામી તણા,
'સહજ સાગર તણી લોઢ લહેરીઃ
'અન્ય સિદ્ધાંત જોતાં તે છે મન તણા,
'પણ મનાતીતને ન શકે હેરી.'

(અપ્રસિદ્ધ 'સિદ્ધાંતશિરોમણિ,' અખો.)

સત્ય સાથે પૂર્ણ લીનતાથી ઐક્ય થયા પછી જ્ઞાનનો આશક પોતે તેમાં ખોવાઈ જાય છે અને પ્રેમ વિના એનું પોતાપણું ગુમાવવાનું કદાપિ બની શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે. મસ્તી એ પ્રેમ અને જ્ઞાનના અદ્વૈતનું પૂર્ણસ્વરૂપ છે અને એ ભક્તિનો જ પ્રકારાન્તર છે એ સંશયરહિત છે.

'કલાપીનું કેમરાજ્ય' પ્રકાશનાર દેવી પણ એવા મસ્ત હાલના અનુભવોદ્ગારનું અમૃત ગુજરાતના તરસને સિંચે છે તે આપણે પ્રેમ અને ઉલ્લાસથી ગાઈએ છીએ.–

'સાચા હરિજન ! સબ સુનોઃ જો ચાહો નિસ્તાર;
'ફિર ફિર બિરહા માગીઓ, કહત અખા નિરધાર.'
(અખાની અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

અખાની 'અક્ષયગીતા'માં ભક્તિનું નિરૂપણ જોઈએઃ—

કડવું ૧૧ મું

ધન્યાશ્રી

'વળી વળી કહું છું ભક્તિ વિશેષણ, જે ન દેખે હરિ વિના શેષણ;
'પેખે સઘળા હરિના વેષણ, તે જન ન કરે કહેનો ઉવેખણ.

પૂર્વછાયા (ઊથલો)

'ઉવેખ ન કરે કાયનો, આત્મા વિલાસી રહે;
'જેહને શ્રી ભાગવત ગાયે ગીતા, ઉપનિષદે જે કહ્યો.
'નિત્ય રાસ નારાયણનો, દેખે તે અનન્ત અપાર;
'જિહાં જેહવો તિહાં તેહવો, નારાયણ નર-નાર.
'ગદ્‌ગદ કંઠ વાતે થકે, રોમાંચિત હોયે ગાત્રઃ
'હર્ષ, આંસુ, બહુ હેત હરખ, પ્રેમ કેરું તે પાત્ર.

• • • •

'ખાતો પીતો બોલતો દેખતો તે અપજે શ્યામ;
'જેનું મન હરે તેહનું, ત્રિવિધ [illegible] તામ.
'નવનીત સરખું મરમ કોમલ, [illegible] ન લહે હેત.
'આપ માટે અમૃત [illegible], હરિજન કેરું હેત.

અને પ્રેમના એવા તલ્લીન ભક્તને ના અખો કહે છે –
'[illegible]
'[illegible]

[illegible]

'[illegible]
'[illegible]

• • • •

માનથી સાથે રાખીએ એવાં પણ કેટલાંક ઉમદા જિગરોનો આપણને ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન મારફત થોડો-ઘણો પરિચય થાય છે. આમીન.

વિસ્તાર વધારે થયો છે પણ એ અનાવશ્યક નથી; હજી આ લેખને સલામ કરતા પહેલાં આપણે તાજું કરવું જરૂરનું છે કે, ઇશ્કની મસ્તી–શરાબ–સનમ–સાકી અને દિલદારનાં ચુંબનો કવિતામાં ગાવાં કે રદીફ–કાફિયાદાર (અનુપ્રાસાલંકારવાળી) ગઝલો લલકારીને શાયર તરીકે નામના મેળવવી- એ ઇશ્કનો કે આવા સાહિત્યનો બિલકુલ હેતુ નથી; એટલું જ નહિ, પણ એ તો, એક સડેલા મુર્દાને ગોયા ટાપટીપથી શણગારીને તેની સાથે ખેલ્યાં કરવા જેવું છે. દુનિયાદારીની ક્ષુદ્ર બાબતોને, માનસિક વિકારોની વાસનાઓને કાયમની પરિત્યજીને પ્રભુ સાથે એક થવું-પાર્થિવ જીવનમાંથી પોતે પ્રેમસ્વરૂપ બનવું અથવા ખરું કહીએ તો, આત્મા–પરમાત્માની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ ઇશ્કનો અને આવા સાહિત્યનો ખરો ઉદ્દેશ છે, અને એ માર્ગમાં પ્રવાસીના આત્માનુભવનું સ્વયંભૂ ગાન એ જ ગઝલ છે. 'ખુદી' છોડીને 'ખુદા' થવું એ બધી ગઝલનો ટૂંકામાં સાર છે અને ચિત્તક્ષોભને લીધે લાગતાં સુખદુઃખો જેનાં હકીકતમાં કશી વજૂદ નથી તેને ન ગણકારતાં માર્ગમાં જ લીન અને આત્મરત રહીએ તો જીવનસિદ્ધિ, [illegible] થઈ શકે.

હકીકતનો જે શરાબ શબ્દાન્તરે સૂફીની [illegible] ાશકોનાં
જિગરમાં રેડે છે, તે જ સોમરસનું પાન વેદોના [illegible]
ઋષિઓએ કરેલું છે અને તે જ જ્ઞાનનો આ[illegible]
ભક્તોએ અને જ્ઞાનીઓએ પીધો છે—પાધો
દેહાધ્યાસ છૂટી જતાં, દેહાભિમાન ગલિત થતાં,
અનુભવાય છે. એ જ સર્વના અનુભવનો સાર
વિપ્રાઃ બહુધા વદન્તિ । એ આપણે એકએ

ગ. ૧૨

'હૃદયે હૈયાં દઈ મેળવી,
'અદ્વૈત વાણી વદતાં;
'શાન્યો હલરો છોડીને,
'હું આત્મરાજ્ય મહાલતાં!

'એ ગોદી રમતાં મીંડડી-
'છો ત્રિંદગી હું આળતી;
'એ દુશ્મની ચાંખી મને-
'હોજો સદા આમીન એ,'

('ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન,' પૃ. ૨૨૧)

અસ્તુ. પ્રેમની અનંત દયાળુતાને-નિર્મળતાના સુંદર પ્રાણી પ્રવાહને આપણે યાચીશું કે, ભગવતી મીરાં, પાક બાનુ રબિયા અને અનલ જેવાં દૈવી હૃદયથી જેમ આખી આલમ તેમ ગુર્જરી ભૂમિ પણ અલંકૃત અને પુનિત હો. ॥

આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ગઝલના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનમાં વિવિધ અનુભવાત્મક હૃદયાલાપો રજૂ થયેલા છે. અલબત્ત, ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનનું આંતર સ્વરૂપ અવલોકતાં એક અતિશય મહત્વની બાબત એ જોવાય છે કે, એમાં દર્દ છે, લગની છે, ભક્તિ છે અને પ્રેમના આન્તરિક પણ સાચું છે, પણ પ્રતિનો આનંદ-અંતિમ દશાનો વિસ્તાર-મુક્ત [illegible] આત્માનંદ એમાં નિરૂપિત નથી. સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનમાં એ [illegible] આપે; [illegible] સિદ્ધાંતના [illegible] નથી. પણ પ્રયાસ [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible]

પકડ કર ઇશ્કકા ઝાડૂ, સફા કર હુઝ્રૂ યે દિલકો:
દૂઈકી ધૂલકો લે કર, મુસલ્લા પર ઉડાતા જા. અગર૦
મુસલ્લા ફાડ તસ્બીહ તોડ, કિતાબેં ડાલ પાનીમેં:
પકડ દસ્ત મયપરસ્તોંકા, ગુલામ ઉન્કા કહાતા જા અગર૦
ન જા મસ્જદ, ન કર સજ્દા, ન મર ભૂખા, ન રખ રોઝા:
વુઝૂકા તોડ દે કૂજા, શરાબે શૌક પીતા જા. અગર૦
હમેશાં ખા, હમેશાં પી, ન ગફ્લતસેં રહો ઇકદમ:
નશેમેં સૈર કર અપની, ખુદીકો તૂં જલાતા જા. અગર૦
ન હો મુલ્લાં, ન હો બમ્મન, દુઇકો છોડ, ન કર પૂજા:
હુકૂમનામા કલન્દરકા, અનલહક તૂં કહાતા જા. અગર૦
કહે મનસૂર મસ્તાના, હક મૈંને દિલમેં પહેછાના:
વોહિ મસ્તોંકા મયખાના, ઉસીકે બીચ આતા જા. અગર૦

આમીન ॐ ॥ प्रेमस्वरूपाय नमः । प्रेमधर्माय नमः ॥
ॐ ॥ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ચિત્રાલ, તા. પાદરા }
૧૧ : જાન્યુઆરી : ૧૯૧૩. } सागर

'આપા ઓટ આપ હય, તાતેં રહ્યા છપાઈ;
'દાદૂ પ્રકટ પીવ હય, જો યહ આપા જાઈ.' (દાદૂ)
'જબ મેં થા તબ તૂં નહીં, અબ તૂં હય, મેં નાહીં
'કહે કબીર નજરી એકમેં, દો રાજ કહાં સમાઈ !' (કબીર)
'જ્યહાં રામ ત્યહાં કામ નહીં, કામ ત્યહાં નહીં રામ;
'તુલસી દોનોં ક્યોં રહે, રવિ–રજની એક ઠામ !' (તુલસી)

આપણી સતત આત્મકેન્દ્રગામી ઇચ્છા અને લીનતા જ આપણી પૂર્ણતા વા અપૂર્ણતામાં કારણભૂત છે, એ અતિશય સ્પષ્ટ છે. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । અને એ મનને જ તદર્પિત–તદ્રૂપ અનુભવવું એ જ જીવનસિદ્ધિનો આબાદ ઇલાજ છે. એવું થતાં આપણે અવશ્ય પરમ સત્યમાં ભળી જતાં અનુભવીશું જ કે, પશુ, પંખી, પ્રાણી અને તરુ વિટપ, અદ્રિ વગેરે જડચેતન હરેક ચીજ એ જ સર્વોપરિ સચ્ચિદાનન્દની તારીફ ખરેખર અશ્રુતપૂર્વ ગઝલમાં નિરન્તર લલકાર્યાં જ કરે છે–જોયા–તેઓ બધાં તે પરાત્પરનાં જ અદ્ભુત સ્વરૂપો છે અને આપણને તદ્રૂપ હોવાને સાબદ પ્રેમનિમંત્રણ કર્યાં જ કરે છે તેની ઇચ્છાનુસાર તેનો શરાબ આપણને પીના કરો અને આપણે પોતામાં પોતે ખોવાઈ જઈએ. એ સિવાય બીજું કશું ઇચ્છવા કે વાદવાનું નથી જ

અને જીવાત્માનો એ સ્વયંભુ પ્રભુની આત્મસિદ્ધિ માટે [illegible] કોઈ પણ પન્થ કે સંપ્રદાયનો [illegible] કરવા કે [illegible] નવરૂપમાં [illegible] છે. તેને [illegible] તેને [illegible] —

[illegible]
[illegible]

'આપા મેટે આપ હય, તાતેં રહ્યા છુપાઈ;
'દાદુ પ્રકટ પીવ હય, જો યહ આપા જાઈ.' (દાદુ)
'જબ મેં થા તબ તૂં નહીં, અબ તૂં હય, મેં નાહીં
'કહે કબીર નગરી એકમેં, દો રાજા કહાં સમાઈ?' (કબીર)
'જ્યહાં રામ ત્યહાં કામ નહીં, કામ ત્યહાં નહીં રામ;
'તુલસી દોનોં કયોં રહે, રવિ-રજની એક ઠામ?' (તુલસી)

આપણી સતત આત્મકેન્દ્રગામી ઇચ્છા અને લીનતા જ આપણી પૂર્ણતા વા અપૂર્ણતામાં કારણભૂત છે, એ અતિશય સ્પષ્ટ છે. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। અને એ મનને જ તદર્પિત-તદ્રૂપ અનુભવવું એ જ જીવનસિદ્ધિનો આબાદ ઇલાજ છે. એવું થતાં આપણે અવશ્ય પરમ સત્યમાં ભળી જતાં અનુભવીશું જ કે, પશુ, પંખી, પ્રાણી અને તરુવિટપ, અદ્રિ વગેરે જડચેતન હરેક ચીજ એ જ સર્વોપરિ સચ્ચિદાનન્દની તારીફ ખરેખર અદ્ભુતપૂર્વ ગજબમાં નિરન્તર સલકાયાં જ કરે છે—જોયાં—જોઈએ બધાં તે પરાત્પરનાં જ અદ્ભુત સ્વરૂપો છે અને આપણને તદ્રૂપ હોવાને સાવદ પ્રેમનિમંત્રણ કર્યાં જ કરે છે. તેની ઇચ્છાનુસાર તેનો શરણ આપણને કૃપા કરે અને આપણે પોતાનામાં પોતે ખોવાઈ જઈએ, એ સિવાય બીજું કશું ઇચ્છવા કે યાદવાનુ નથી જ

અને જુવાનમાંની [illegible] આત્મસિદ્ધિ માટે [illegible]

[illegible]

પકડ કર ઇરકકા ઝાડ઼, સફા કર હુઝ્ રૂ યે દિલકા:
દૂઈકી ખૂલકો લે કર, મુસલ્લા પર ઉડાતા જા. અગર૦
મુસલ્લા ફાડ તસ્બીહ તોડ, કિતાબેં ડાલ પાનીમેં:
પકડ દસ્ત મયપરસ્તોંકા, ગુલામ ઉન્કા કહાતા જા. અગર૦
ન જા મસ્જદ, ન કર સજ્દા, ન મર ભૂખા, ન રખ રોઝા:
વુઝૂકા તોડ દે કૂજા, શરાબે શૌક પીતા જા. અગર૦
હમેશાં ખા, હમેશાં પી, ન ગફ્લતસેં રહો ઇકદમ:
નશેમેં સૈર કર અપની, ખુદીકો તૂં જલાતા જા. અગર૦
ન હો મુલ્લાં, ન હો બમ્મન, દુઇકો છોડ, ન કર પૂજા:
હુકૂમનામા કલન્દરકા, અનલહક તૂં કહાતા જા. અગર૦
કહે મનસૂર મસ્તાના, હક મૈંને દિલમે પહેછાના:
વોહિ મસ્તોંકા મયખાના, ઉસીકે બીચ આતા જા. અગર૦

આમીન ॐ ॥ प्रेमस्वरूपाय नमः । प्रेमधर्माय नमः ॥
ॐ ॥ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ચિત્રાલ, તા. પાદરા }
૧૧ : જાન્યુઆરી : ૧૯૧૩. }

सागर

છેલ્લાં ૩૨ વર્ષથી શિષ્ટ અને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડી રહેલી

ભિક્ષુ અખંડાનંદે સ્થાપેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

સંવત ૧૯૯૯] વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫) [વર્ષ ૩૨ મું

ટપાલખર્ચ–માફ

★

લડાઈના આ ચોથા વર્ષમાં કાગળો, બોર્ડ, ઈંટ, શાહી ઈ૦ની છતી આઠ ગણી મોંઘવારી છતાં વાર્ષિક લવાજમમાં વધારો કર્યો નથી

★

સંવત ૧૯૯૯નાં
પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

૧ શિવાજી છત્રપતિ
૨ રામ-પરશુરામ
૩ [illegible]
૪ ગુજરાતની [illegible]
૫ જીવનમાં સુખ ક્યાં છે? [illegible]
૬ [illegible]

★

વરસે દિવસે પા"મણા"નાં પાન ૨૦૦૦નું વાચન ઘેર બેઠાં પહોંચાડવા [illegible]

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય | [illegible]